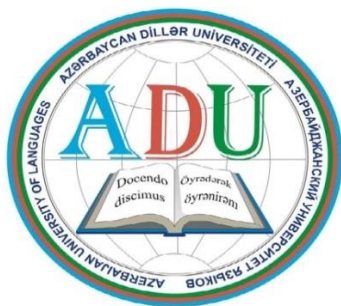

ISSN 2518-752X

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Elmi Xəbərlər

Research Papers

Вестник

№2, 2023

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 sayılı əmri ilə
qrif verilmişdir.*

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

Abdullayev Kamal (baş redaktor)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

Hacıyeva Aytən (baş redaktorun müavini)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Abdiyeva Ədalət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Əliyev Əzim

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Bəşirov Vidadi

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

İmanov Muxtar

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

Kunina İrina

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Qaziyeva Məsməxanım

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Sabitova Aynur

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Şahmuradov Aqil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

Veysəlli Fəxrəddin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Zeynalov Əsgər

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Məsləhətçi heyəti:

Bejenaru Lyudmila (Rumıniya)

(Yasski Universiteti, professor)

Bondarev Aleksandr (Rusiya)

(Moskva Dövlət Linqvistik Universiteti, professor)

Kovaşç Zoltan (Macarıstan)

(Budapeşt Dövlət Universiteti, professor)

Hartman Ziqlinde (Almaniya) (Osvalt fon

Volkenştayn Cəmiyyəti, Azərbaycan Dillər
Universiteti, professor)

Nesterov Aleksandr (Rusiya)

(Ural Federal Universiteti, professor)

Taraseviç Larisa (Belarus)

(Minsk Dövlət Linqvistik Universiteti, professor)

Sertkaya Osman (Türkiyə)

(İstanbul Dövlət Universiteti, professor)

Məsul katib: **Musayeva Afət**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

Korrektor: **Xanhüseynova Amalya**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

FOUNDER: AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES

Editorial Board:

Abdullayev Kamal (editor-in-chief)

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Hajiyeva Aytan (deputy editor)

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Abdiyeva Adalet

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Aliyev Azim

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Bashirov Vidadi

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Imanov Mukhtar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Kunina Irina

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Gaziyeva Masmakhanum

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Sabitova Aynur

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Shahmuradov Agil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Veysalli Fakhraddin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Zeynalov Asgar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Advisory Board:

Bejenaru Ludmila (Romania)

(Yassky University, professor)

Bondarev Aleksandr (Russia)

*(Moscow State Linguistic University, D.Sc.,
professor)*

Kovashch Zoltan (Hungary)

(Budapest State University, D.Sc., professor)

Hartmann Sieglinde (Germany) (Osvalt von

*Volkenstein, Azerbaijan University of Languages,
D.Sc., professor)*

Nesterov Aleksandr (Russia)

(Ural Federal University, D.Sc., professor)

Tarasevich Larisa (Belarus)

(Minsk State Linguistic University, D.Sc., professor)

Sertkaya Osman (Turkey)

(Istanbul State University D.Sc., professor)

Executive Secretary: **Musayeva Afet**

(Azerbaijan University of Languages)

Proofreader: **Khanhuseynova Amalya**

(Azerbaijan University of Languages)

УЧРЕДИТЕЛЬ: АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

Редакционный совет:

Главный редактор

Абдуллаев Камал *д.ф.н., акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков*

Заместитель главного редактора

Гаджиева Айтен *к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Абдиева Адалет *к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Алиев Азим *к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Баширов Видади *к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Вейселли Фахраддин *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Газиева Месмеханым *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Зейналов Аскер *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Иманов Мухтар *д.ф.н., акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков*

Кунина Ирина *к.с.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Сабитова Айнур *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Шахмурадов Агиль *к.и.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Экспертный совет:

Беженару Людмила *проф., Ясски Университет,
Румыния*

Хартманн Зигленде *проф.,
Витсбургский Университет, Германия
Азербайджанский Университет Языков*

Нестеров Александр *проф., Уральский
Федеральный Лингвистический Университет,
Россия*

Серткая Осман *проф., доктор наук,
Стамбульский Университет, Турция*

Бондарев Александр *проф.,
Московский Государственный Лингвистический
Университет, Россия*

Ковашеч Золтан *проф., Будапештский
Университет, Венгрия*

Тарасевич Лариса *проф.,
Минский Государственный Лингвистический
Университет, Белоруссия*

Ответственный секретарь: **Мусаева Афет**
(Азербайджанский Университет Языков)

Корректор: **Хангусейнова Амалья**
(Азербайджанский Университет Языков)

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

<i>Arzu Səlimova (ADU)</i> MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SUBYEKTİV MODALLIĞIN İFADƏ VASİTƏLƏRİ.....	14
<i>Aygün Məqami (ADU)</i> FRANSIZ DİLİNDƏ ÇOXMƏNALI SÖZLƏRDƏ MƏZMUN VƏ FORMA ANLAYIŞI.....	21
<i>Aynur Budaqova (ADU)</i> MÜHARİBƏ KONSEPTİ VƏ ONUN METAFORİK İFADƏSİ.....	26
<i>Aynur Sadıqova (ADU)</i> AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA ANTROPONİMLƏRİN SEMANTİK TƏSNİFİ.....	31
<i>Aysel Məmmədli (ADU)</i> ÜNSİYYƏTİN YARANMA PROSESİNƏ KOQNİTİV YANAŞMA.....	36
<i>Aytəmiz Abbasova (ADU)</i> İŞ SÖHBƏTLƏRİNDƏ NƏZAKƏTSİZLİK MƏQAMLARI.....	41
<i>Gülнар Nağıyeva (ADU)</i> ELÇİNİN “ÖLÜM HÖKMÜ” ROMANINDA SOSİAL ROBLEMLƏRİN DİL VASİTƏLƏRİ İLƏ TƏHLİLİ.....	46
<i>Gülнар Həsənli (ADU)</i> VAQİF BAYATLI ODƏR POEZİYASINDA SÖZ YARADICILIĞI.....	50
<i>Lamiə Əliyeva (ADU)</i> CİNS KATEQORİYASININ KOQNİTİV ASPEKTLƏRİ.....	57
<i>Leyla İsmayılzadə (ADU)</i> ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ EKSPRESSİV-KİNAYƏLİ ÜSULLA İNKARLIĞIN İFADƏSİ.....	63
<i>Nigar Seyidova (BDU)</i> SEMANTİK DƏYİŞİKLİKLƏR VƏ ONLARA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR.....	68
<i>Sevil Rəcəbova (ADU)</i> MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ POSTPOZİTİV ATRİBUTİV KOMPLEKSLƏR.....	75
<i>Ülfət İbrahim (ADU)</i> ROMAN DİLÇİLİYİNİN QISA TARİXÇƏSİ VƏ DİLLƏRİN TƏSNİFATI.....	82
<i>Mətanət Məmmədova (ADU)</i> ALMAN DİLİNDƏ KOMPOSİNTLƏRİN KLASSİFİKASİYASI.....	89
<i>Ülvyyə Babayeva (ADU)</i> MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ NİTQ SƏSLƏRİNİN KOARTİKULYATOR DƏYİŞMƏLƏRİNİN VARIATİVLİYİNİN ƏSAS SƏBƏBLƏRİ.....	94

ƏDƏBİYYAT

- Afət Musayeva (ADU)*
MULTİKULTURALİZMİN ORTAYA ÇIXMASI SAYƏSİNDƏ
AFRO-AMERİKAN ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAFI.....101
- Aynur Beşkonak (Ardahan Universiteti)*
HENRİNİN AXTARIŞI, ŞEYTANLARIN OYUNU, ÇEVRİLME.....107
- Pərvin Nurəliyeva (ADPU)*
XALQ ŞAİRİ RƏSUL RZA POEZİYASINDA EŞQ – KAMİL İNSANIN
İFADƏSİ KİMİ.....114
- Səadət Bəşirova (ADU)*
1970-1980-ci İLLƏR UŞAQ NƏSRİNDƏ XARAKTER PROBLEMİ
(Eldar Baxışın yaradıcılığı əsasında).....119
- Suğra Ələkbərli (ADU)*
RUS-SOVET ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA PSIXOLOGİZM MƏSƏLƏSİ:
METODOLOJİ İSTİQAMƏTLƏR VƏ MƏRHƏLƏLƏR.....124

METODİKA

- Aynur Həsənova (ADU)*
KOMMUNİKASIYA – XARİCİ DİLİN TƏDRİS ÜSULU KİMİ.....132
- Dürrə Həşimova (ADU)*
ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ MULTİKULTURAL TƏHSİLİN TƏŞKİLİNƏ VERİLƏN
TƏLƏBLƏR.....138
- İnarə Mütəllimova (ADU)*
XARİCİ DİLDƏ İŞGÜZAR VƏ AKADEMİK KOMMUNİKASIYA.....145
- Zemfira Zeynalova, Arzu Rəcəbli (BSU)*
XARİCİ DİL ÖYRƏNƏNLƏRDƏ EŞİTMƏ BACARIQLARININ İNKİŞAFI
HAQQINDA.....148

PEDAQOGİKA

- Gülnarə Arıxova (GDU)*
MƏKTƏBƏ HAZIRLIQ QRUPLARINDA VARİSLİK.....153
- Şahin Mehrəliyev (LDU)*
MƏKTƏBYAŞLI UŞAQLARIN SOSİALLAŞMASINDA DİNİ MÜHİTİN
TƏSİRLƏRİNİN SOSİAL PEDAQOJİ PROBLEMLƏRİ.....158

PSIXOLOGİYA

Arzu Bağırzadə (GDU)

ŞAĞİRD LƏR ARASI ƏMƏKDAŞLIĞIN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ DEMOQRAFİK
AMİLLƏRİN NEQATİV TƏSİRLƏRİNİN ARADAN QALDIRILMASI
YOLU KİMİ.....165

Ceyhun Aliyev (ADU)

PSIXOLOGİYADA "İONA KOMPLEKSİ" VƏ ONUN SOSIAL-PSIXOLOJİ
ASPEKTLƏRİ.....174

Şəhla Qasımova (ADU)

YENİYETMƏ MÜSTƏQİLLİYİNİN TƏZAHÜRÜNÜN PSIXOLOJİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....179

İCTİMAİ ELMLƏR

Bədirə Kərimova (ADU)

HEYDƏR ƏLİYEVİN HAKİMİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN VƏ
ALMANİYA ARASINDA MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏR.....184

Günay Məmmədova (ADU)

RUSİYADA ƏHALİNİN SOSIAL MÜDAFİƏSİNİN HÜQUQİ
TƏNZİMLƏNMƏSİ.....189

Nailə Məmmədova (ADU)

YAPONİYADA SOSIAL SİYASƏTİN TARİXİ İNKİŞAFI.....194

Qəribə Əlizadə (ADU)

HEYDƏR ƏLİYEVİN BİRİNCİ HAKİMİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ
(1969-1982) DQMV-nin MƏDƏNİ İNKİŞAFI SAHƏSİNDƏ
GÖRDÜYÜ TƏDBİRLƏR.....198

Sevdagül Əliyeva (ADU)

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANLI GƏNCLƏRİN ÖLKƏ XARİCİNDƏ
TƏHSİLİ.....207

Turan Əhmədli, Rəşad Sultanov (MAKA)

XƏZƏR DƏNİZİNƏ TÖKÜLƏN ÇAYLARIN EKOLOJİ VƏZİYYƏTİNİN
ARAŞDIRILMASI.....212

TİBBİ BİLİKLƏR

Zülfiyə Tağıyeva, Mətanət Əsgərova (ADU)

QURANDA OLAN ELMİ FENOMENLƏR.....217

HEYDƏR ƏLİYEV – 100.....223

XRONİKA.....226

CONTENTS

LINGUISTICS

<i>Arzu Salimova (AUL)</i> IN MODERN ENGLISH THE MAIN WAYS OF EXPRESSING SUBJECTIVE MODALITY.....	14
<i>Aygun Magami (AUL)</i> UNDERSTANDING FORM AND MEANING OF THE POLYSEMOUS WORDS IN FRENCH.....	21
<i>Aynur Budagova (AUL)</i> CONCEPT OF THE WAR AND ITS METAPHORIC EXPRESSION.....	26
<i>Aynur Sadigova (AUL)</i> SEMANTIC CLASSIFICATION OF ANTHROPONYMS IN AZERBAIJANI FOLKLORE.....	31
<i>Aysel Mammadli (AUL)</i> COGNITIVE APPROACH TO THE COMMUNICATION PROCESS.....	36
<i>Aytamiz Abbasova (AUL)</i> CASES OF IMPOLITENESS IN WORKPLACE CONVERSATIONS.....	41
<i>Gulnar Nahgiyeva (AUL)</i> THE LANGUAGE ANALYSIS OF SOCIAL PROBLEMS IN ELCHIN'S NOVEL "THE DEATH SENTENCE".....	46
<i>Gulnara Hasanli (AUL)</i> WORD CREATION IN THE POETRY OF VAGIF BAYATLI ODER.....	50
<i>Lamia Aliyeva (AUL)</i> COGNITIVE CONTENT OF THE GENDER CATEGORY.....	57
<i>Leyla Ismayilzadeh (AUL)</i> EXPRESSIVE-IRONIC EXPRESSION OF NEGATION IN GERMAN AND AZERBAIJANI LANGUAGES.....	63
<i>Nigar Seyidova (BSU)</i> SEMANTIC CHANGES AND THE FACTOR AFFECTING THEM.....	68
<i>Sevil Rajabova (AUL)</i> THE POSTPOSITIVE ATTRIBUTIVE COMPLEXES IN MODERN ENGLISH.....	75
<i>Ulfat Ibrahim (AUL)</i> A BRIEF HISTORY OF ROMANCE LINGUISTICS AND THE CLASSIFICATION OF LANGUAGES.....	82
<i>Matanat Mammadova (AUL)</i> CLASSIFICATION OF COMPOSITES IN GERMAN.....	89
<i>Ulviyya Babayeva (AUL)</i> THE MAIN REASONS FOR THE VARIABILITY OF COARTICULATION CHANGES OF SPEECH SOUNDS IN MODERN ENGLISH.....	94

LITERATURE

<i>Afet Musayeva (AUL)</i>	
THE FLOWERING OF AFRO-AMERICAN LITERATURE THROUGH THE EMERGENCE OF MULTICULTURALISM.....	101
<i>Aynur Beshkonak (Ardahan University)</i>	
HENRY'S INVESTIGATION, DEVIL'S GAME, TRANSFORMATION.....	107
<i>Parvin Nuraliyeva (ASPU)</i>	
LOVE IS THE EXPRESSION OF A PERFECT PERSON IN THE POETRY OF THE POET RASUL RZA.....	114
<i>Saadat Bashirova (AUL)</i>	
CHARACTER PROBLEM IN CHILDREN'S PROSE OF 1970-1980 (Based on Eldar Bakhish's creative work).....	119
<i>Sughra Alakbarli (AUL)</i>	
THE ISSUE OF PSYCHOLOGISM IN RUSSIAN-SOVIET LITERARY STUDIES: METHODOLOGICAL DIRECTIONS AND STAGES.....	124

METHODICS

<i>Aynur Hasanova (AUL)</i>	
COMMUNICATION AS A METHOD IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES.....	131
<i>Durre Hashimova (AUL)</i>	
REQUIREMENTS FOR THE ORGANIZATION OF MULTICULTURAL EDUCATION IN HIGHER SCHOOLS.....	138
BUSINESS AND ACADEMIC COMMUNICATION IN A FOREIGN LANGUAGE.....	145
<i>Zemfira Zeynalova, Arzu Rajabli (AUL)</i>	
DEVELOPING LISTENING COMPETENCE IN FOREIGN LANGUAGES.....	148

PEDAGOGICS

<i>Gulnara Arykhova (GSU)</i>	
PEDAGOGICAL, PSYCHOLOGICAL METHODOLOGICAL BASIS OF PREPARATORY GROUPS FOR SCHOOL.....	153
<i>Shahin Mehraliyev (LSU)</i>	
SOCIO-PEDAGOGICAL PROBLEMS OF THE INFLUENCE OF THE RELIGIOUS ENVIRONMENT ON THE SOCIALIZATION OF SCHOOL-AGE CHILDREN.....	158

PSYCHOLOGY

<i>Arzu Baghirzade (GSU)</i> EFFECTIVE ORGANIZATION OF INTER-STUDENT COOPERATION AS A WAY TO ELIMINATE THE NEGATIVE EFFECTS OF DEMOGRAPHIC FACTORS.....	165
<i>Jeyhun Aliyev (AUL)</i> “THE JONAH COMPLEX” IN PSYCHOLOGY AND ITS SOCIO- PSYCHOLOGICAL BASIS.....	174
<i>Shahla Gasimova (AUL)</i> LOGICAL CHARACTERISTICS OF THE MANIFESTATION OF ADOLESCENT INDEPENDENCE.....	179

SOCIAL SCIENCES

<i>Badira Karimova (AUL)</i> CULTURAL RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND GERMANY DURING THE REIGN OF HAYDAR ALIYEV.....	184
<i>Gunay Mammadova (AUL)</i> LEGAL REGULATION OF SOCIAL PROTECTION OF THE POPULATION IN RUSSIA.....	189
<i>Naila Mammadova (AUL)</i> HISTORICAL DEVELOPMENT OF SOCIAL POLICY IN JAPAN.....	194
<i>Gariba Alizade (AUL)</i> MEASURES TAKEN BY HEYDAR ALIYEV DURING HIS FIRST REIGN (1969-1982) IN THE FIELD OF CULTURAL DEVELOPMENT OF NAGORNO-KARABAKH AUTONOMOUS REGION.....	198
<i>Sevdagul Aliyeva (AUL)</i> HEYDAR ALIYEV AND EDUCATION OF AZERBAIJANI YOUTH ABROAD.....	207
<i>Turan Ahmadli, Rashad Sultanov (Azerbaijan National Aerocosmic Agency)</i> INVESTIGATION OF THE ECOLOGICAL SITUATION OF THE RIVERS FLOWING INTO THE CASPIAN SEA.....	212

MEDICAL SCIENCES

<i>Zulfiyya Taghiyeva, Matanat Asgarova (AUL)</i> SCIENTIFIC PHENOMENA IN THE QURAN.....	217
HEYDAR ALIYEV.....	223
UNIVERSITY LIFE.....	226

ОГЛАВЛЕНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

<i>Арзу Салимова (АУЯ)</i> В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ ОСНОВНЫЕ СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ СУБЪЕКТИВНОЙ МОДАЛЬНОСТИ.....	14
<i>Айгюн Магами (АУЯ)</i> ПОНЯТИЕ ЗНАЧЕНИЯ И ФОРМЫ МНОГОЗНАЧНЫХ СЛОВ ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ.....	21
<i>Айнур Будагова (АУЯ)</i> КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ ПОНЯТИЕ ВОЙНЫ И ЕГО МЕТАФОРИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ.....	26
<i>Айнур Садыгова (АУЯ)</i> СЕМАНТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ АНТРОПОНИМОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ.....	31
<i>Айсель Маммадли (АУЯ)</i> КОГНИТИВНЫЙ ПОДХОД К ПРОЦЕССУ СОЗДАНИЯ ОБЩЕНИЯ.....	36
<i>Айтамиз Аббасова (АУЯ)</i> СЛУЧАИ НЕВЕЖЛИВОСТИ В РАЗГОВОРЕ НА РАБОЧЕМ МЕСТЕ.....	41
<i>Гюльнар Нагиева (АУЯ)</i> ЯЗЫКОВОЙ АНАЛИЗ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ В РОМАНЕ ЭЛЬЧИНА «СМЕРТНЫЙ ПРИГОВОР»	46
<i>Гюльнара Гасанли (АУЯ)</i> СЛОВОТВОРЧЕСТВО В ПОЭЗИИ ВАГИФА БАЯТЛЫ ОДЕР.....	50
<i>Ламия Алиева (АУЯ)</i> КОГНИТИВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ГЕНДЕРНОЙ КАТЕГОРИИ.....	57
<i>Лейла Исмаилзаде (АУЯ)</i> ЭКСПРЕССИВНО-ИРОНИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ОТРИЦАНИЯ В НЕМЕЦКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ.....	63
<i>Нигяр Сейидова (БГУ)</i> СЕМАНТИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ И ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА НИХ.....	68
<i>Севиль Раджабова (АУЯ)</i> ПОСТПОЗИТИВНЫЕ АТРИБУТИВНЫЕ КОМПЛЕКСЫ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....	75
<i>Ульфат Ибрагим (АУЯ)</i> КРАТКАЯ ИСТОРИЯ РОМАНСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ И КЛАССИФИКАЦИЯ ЯЗЫКОВ.....	82
<i>Метанет Мамедова (АУЯ)</i> КЛАССИФИКАЦИЯ КОМПОЗИТОВ В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ.....	89
<i>Ульвия Бабаева (АУЯ)</i> ОСНОВНЫЕ ПРИЧИНЫ ВАРИАТИВНОСТИ КОАРТИКУЛЯЦИОННЫХ ИЗМЕНЕНИЙ ЗВУКОВ РЕЧИ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....	94

ЛИТЕРАТУРА

<i>Афет Мусаева (АУЯ)</i> РАСЦВЕТ АФРО-АМЕРИКАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ БЛАГОДАРЯ ПОЯВЛЕНИЮ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА.....	101
<i>Айнур Бешиконак (Ардаханский Университет)</i> РАССЛЕДОВАНИЕ ГЕНРИ, ИГРА ДЬЯВОЛА, ПРЕВРАЩЕНИЕ.....	107
<i>Парвин Нуралиева (АГПУ)</i> ЛЮБОВЬ – КАК ВЫРАЖЕНИЕ СОВЕРШЕННОГО ЧЕЛОВЕКА В ПОЭЗИИ НАРОДНОГО ПОЭТА РАСУЛА РЗЫ.....	114
<i>Саадат Баширова (АУЯ)</i> ПРОБЛЕМА ХАРАКТЕРА В ДЕТСКОЙ ПРОЗЕ 1970-1980-Х ГОДОВ (По мотивам произведения Эльдара Бахиша).....	119
<i>Сугра Алекбарли (АУЯ)</i> ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГИЗМА В РУССКО-СОВЕТСКОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ: МЕТОДИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ЭТАПЫ.....	124

МЕТОДИКА

<i>Айнур Гасанова (АУЯ)</i> КОММУНИКАЦИЯ КАК МЕТОД В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫК.....	132
<i>Дурря Гашимова (АУЯ)</i> ТРЕБОВАНИЯ К ОРГАНИЗАЦИИ МУЛЬТИКУЛЬТУРНЫЙ ОБРАЗОВАНИЯ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ.....	138
<i>Земфира Зейналова, Арзу Раджабли (БСУ)</i> О РАЗВИТИЕ СЛУХОВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У ОБУЧАЮЩИХСЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ.....	148

ПЕДАГОГИКА

<i>Гульнара Арыхова (ГТУ)</i> ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ, ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОДГОТОВИТЕЛЬНЫХ ГРУПП К ШКОЛЕ.....	153
<i>Шахин Мехралиев (ЛГУ)</i> СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ВЛИЯНИЯ РЕЛИГИОЗНОЙ СРЕДЫ НА СОЦИАЛИЗАЦИЮ ДЕТЕЙ ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА.....	158

ПСИХОЛОГИЯ

<i>Арзу Багирзаде (ГГУ)</i> ЭФФЕКТИВНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ МЕЖСТУДЕНЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА КАК СПОСОБ УСТРАНЕНИЯ НЕГАТИВНОГО ВЛИЯНИЯ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ.....	165
<i>Джейхун Алиев (АУЯ)</i> «КОМПЛЕКСА ИОНА» В ПСИХОЛОГИИ И ЕЕ СОЦИАЛЬНО- ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ.....	174
<i>Шахла Гасымова (АУЯ)</i> ЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРОЯВЛЕНИЯ ПОДРОСТКОВОЙ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТИ.....	179

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ

<i>Бадира Керимова (АУЯ)</i> КУЛЬТУРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И ГЕРМАНИЕЙ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА.....	184
<i>Гюнай Мамедова (АУЯ)</i> ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ В РОССИИ.....	189
<i>Наиля Мамедова (АУЯ)</i> ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ ЯПОНИИ.....	194
<i>Гариба Ализаде (АУЯ)</i> МЕРЫ, ПРЕДПРИНЯТЫЕ ГЕЙДАРОМ АЛИЕВЫМ В ПЕРИОД ЕГО ПЕРВОГО ПРАВЛЕНИЯ (1969-1982) В ОБЛАСТИ КУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ НАГОРНО- КАРАБАХСКОЙ АВТОНОМНОЙ ОБЛАСТИ.....	198
<i>Севдагюль Алиева (АУЯ)</i> ГЕЙДАР АЛИЕВ И ОБРАЗОВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ЗА ПРЕДЕЛАМИ РЕСПУБЛИКИ.....	207
<i>Туран Ахмедли, Решад Султанов (НАКА)</i> ИССЛЕДОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ РЕК, ВПАДАЮЩИХ В КАСПИЙСКОЕ МОРЕ.....	212

МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

<i>Зульфия Тагиева, Матанат Аскерова (АУЯ)</i> НАУЧНЫЕ ФЕНОМЕНЫ В КОРАНЕ.....	217
ГЕЙДАР АЛИЕВ.....	223
ХРОНИКА.....	226

DİLÇİLİK

Arzu Səlimova
Azərbaycan Dillər Universiteti

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SUBYEKTİV MODALLIĞIN İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: *modallıq, obyektiv modallıq, subyektiv modallıq, ədat, intonasiya*

Key words: *modality, objective modality, subjective modality, particle, intonation*

Ключевые слова: *модальности, объективная модальности, субъективная модальности, частицы, интонация*

Giriş. Bildiyimiz kimi modallıq latınca **modalis** sözündən olub *vasitə, üsul* deməkdir. Modallıq məntiqi və qrammatik kateqoriyadır. Qrammatik modallıq dedikdə ifadə etdiyimiz fikir ya real, ya qeyri-real, mümkünlük, qeyri-mümkünlük, ehtimal, arzu olunan və ya olunmayan fikirlər, münasibətlər ümümləşdirilir.

Modallıq obyektiv və subyektiv olmaqla iki hissəyə ayrılır. Bu modallıq birbirindən fərqlənir.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, obyektiv modallıqda ifadə olunan bir fikrin, münasibətin obyektiv aləmə münasibəti ifadə olunur. Subyektiv modallıqda danışanın söylədiyi fikrə münasibəti ifadə olunur.

Q.Kazımov “Müasir Azərbaycan dili” dərslində [4, s.380] yazır: Danışan şəxs cümlə vasitəsilə müəyyən bir fikir söyləyərkən, eyni zamanda, söylədiyi fikrə, obyektiv reallığa münasibət də bildirir, müəyyən bir mühakimənin, hökmün gerçəkliyini, doğruluğunu, həqiqiliyini təsdiq etmiş olur, ona gümanlı münasibət bildirir, həmin fikirdən nəticə çıxardır. Bu hal dildə modallığın yaranmasına səbəb olur. Bir qədər də konkret desək bizim nitqimiz iki qatdan ibarət olur: həm bir şey haqqında məlumat veririk, bir şey soruşuruq, biz isə təhrik edirik, həm də istər-istəməz söylədiklərimizə münasibət bildirmiş oluruq. Bunlardan birincisi kommunikativlik, ikincisi modallıqdır.

Modallıq müəyyən bir iş, hadisə, əşya, əlamət və keyfiyyət haqqında verilən hökmün gerçəkliyini, həqiqiliyini ya təsdiq, ya da inkar edən, söylənilən fikirlə bağlı müəyyən münasibət bildirən məntiqi qrammatik kateqoriyadır.

Modallıq kateqoriyası diskursun tərkib elementlərindən biri kimi bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Modallıq istənilən diskursun formalaşmasında iştirak edir və söylənilənə münasibət hissəsinin əsasında durur.

Modallıq problemi aktualdır. Modallığın öyrənilməsində bir çox tədqiqatçıların rolu böyükdür. Modallıq probleminə həsr olunmuş bir çox tədqiqatlarda modallıq mətnin və ya diskursun bütün vahidlərini birləşdirən və eyni zamanda müxtəlif ifadə vasitələrinə malik olan əsas mətnyaratma və mətnqavrama dəlili olan bir kateqoriya kimi diqqəti cəlb edir və nəzərdən keçirilir.

Modallıq anlayışı xeyli müddətdir ki, tədqiq olunur. Lakin buna baxmayaraq, modallıq nə mənaya, nə də əhatə dairəsinə, eyni zamanda dil vahidləri sırasında qrammatik funksiyasına görə hələ də bəzi məsələlərin tam açılmasına şərait yaratmır.

Qarşıya belə sual çıxır: Modallıq nədir? Ünsiyyət vaxtı ünsiyyət quran şəxslər bir-birinə, hər hansı bir hadisə, iş, əlamət, əşya haqqında məlumat verir. Danışanın bu hadisə, iş, əşya haqqında məlumatı, fikri müxtəlif cür olur. Bu məlumatların müxtəlifliyinə baxmayaraq bunları üç qrupa bölmək olur. Bir misala diqqət yetirək.

Dostum bu gün kitab oxuyur.

Dostum bu gün kitab oxuyar.

Dostum bu gün kitab oxumalıdır.

Bu cümlələr mənaca eynilik təşkil edir. Lakin bu cümlələr xəbərin quruluşuna görə bir-birindən fərqlənir. Deməli feilin şəkilləri burada müxtəlif formada işlənmişdir və bu cümlələrdə işlənmiş modallıq hökmlərdə, irəli sürülən fikirlərdə, bu hökmlərin ifadə vasitəsi olan cümlələrdə mənə və forma fərqi deməkdir (**modalis** – rusça – модальность, azərbaycanca – modallıq).

Nitqimizdə və cümlələrdə işlədiyimiz feil şəkilləri və onların bir-birindən fərqlənən müxtəlif zaman forması üç modallığın daha dəqiq desək həqiqi modallıq, zəruriyyət bildirən modallığı və nəhayət ehtimal modallığı ifadəsinə xidmət edir.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, “Müasir Azərbaycan dili” dərslində yazıldığı kimi [4, s.461] modallığın ifadəsinə xidmət edən feil şəkilçilərinin modallığa görə bir-birinə yaxınlaşan və uzaqlaşan cəhətləri, xüsusiyyətləri var. Xəbər şəklinin qəti gələcək zaman forması, əmr şəkli və vacib şəkli bir-birinə çox yaxın olduğu üçün zəruriyyət modallığının meydana çıxmasına səbəb olur.

Modallıq kateqoriyasını tamamilə feilin şəkilləri ilə bağlamaq düzgün deyil, ona görə ki, dilimizdə feili xəbərlə cümlələrlə yanaşı ismi xəbərlə cümlələr də vardır. İsmi xəbərlə cümlələrdə modallığı ifadə etmək üçün müəyyən vasitələrdən istifadə edilir.

Modallığın yaranmasında və qüvvətləndirilməsində xüsusi rol olan sözlərə modal sözlər deyilir. Feili xəbərlə cümlələrdə modallıq danışanın arzusundan asılı olaraq dəyişə bilər. Bu zaman yenə də müəyyən sözlərdən istifadə edilir.

Subyektiv modallığın ifadə vasitələri. Modal sözlərin işlənməsində ən çox mübahisə yaradan məsələlərdən biri onların cümləyə və ya cümlənin bir üzvünə aid olub-olmamasıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, modallığın ifadə vasitəsi olmaq etibarını ilə modal sözlər bütün cümləyə aid olur.

Modal sözlər modallıq kateqoriyasının ifadə vasitələrindən biridir. Modal sözlərə xas olan əlamətlərdən biri odur ki, bir cümlədə bir modal söz iştirak edir. Ona görə ki, bir cümlədə həm zərurət, həm də ehtimal bildirən modal sözləri işlətmək mümkün deyil. Ancaq onları modal sözlərin vasitəsilə cümlədə zərurilik və həqiqilik bildirmək üçün modallıq dəyişdirilə bilər.

Modal sözlərin sözdüzəltmək xüsusiyyəti yoxdur. Azərbaycan dilində modal sözlər köməkçi nitq hissəsi, ingilis dilində isə sərbəst nitq hissəsi sayılır. Mo-

dal sözlər modallıq ifadə edən vasitələr kimi, modallıq kateqoriyasının formalaşması ilə meydana gəlmişdir.

F.Səlimova “Diskursun formalaşmasında modallığın rolu” adlı monoqrafiyasında yazır: [7, s.6]. Diskurs və modallığın sıx vəhdətdə olduğunu və modallığın diskursun formalaşmasında çox böyük rol oynadığını əksər mütəxəssislər etiraf etsələr də hər iki anlayışın şərhində elmdə vahid, birmənalı qavranılan nəzər nöqtəsi yoxdur. Bu problemi həm nəzəri, həm də praktik baxımdan şərh etmək üçün modallıq anlayışı yalnız dil müstəvisində deyil, daha geniş müstəvidə nəzərdən keçirilməli, onun ən müxtəlif nəzəriyyələrdə fərqləndirən növləri, onların xüsusiyyətləri modallığın özünəməxsus təzahürləri olan publisistik və ədəbi-bədii diskurslar timsalında nəzərdən keçirilməlidir.

O.Musayev “İngilis dilinin qrammatikası” dərslində yazır: [5, s.266]. Digər dillərdə olduğu kimi, müasir ingilis dilində də modallıq kateqoriyası bir sıra vasitələrlə ifadə edilir. Bunlardan biri də modal feillərdir. Məsələrlə işlənərək modal feillər hərəkətin mümkünliyünü, qeyri-mümkünlüyünü, vacibliyini, gərəkliliyini və s. bildirir.

Bəzi dilçi alimlər modallığı bəzən modal sözlərlə eyni səviyyədə araşdırır, digərləri isə modallığı geniş səpkidə izah edir, araşdırır, onu deyinin deyilənə və deyilənin gerçəkliyə münasibət kimi dəyərləndirib. Bildiyimiz kimi, modallığın məna çalarları genişdir, yəni onun məna tutumuna təkcə mümkünlük, zərurilik, gerçəklik məna çalarları deyil, eyni zamanda reallıq, irrealıq, ehtimalıq, istək, arzu, şübhə, emosionallıq, qiymətləndirmə, sual-cavab və daha-daha başqa mənaları daxildir və modallıq kateqoriyası bu məna çalarları ilə daha zəngindir.

F.Səlimova “Diskursun formalaşmasında modallığın rolu” monoqrafiyasında [7, s.13] yazır: Həmin lüğətə görə, modallıq danışanın söyləmin məzmununa münasibəti və söyləmin məzmununun gerçəkliyə münasibəti (çatdırılan onun real həyata keçirilməsinə münasibəti) mənalı anlayış kateqoriyasıdır, müxtəlif qrammatik və leksik, məsələn, feil formaları, modal feillər və s. vasitələrlə ifadə olunur.

Modallıq kateqoriyası haqqında tədqiqatçıların yekdil fikirləri hələ tam sübuta yetirilməmişdir. Bu kateqoriyada la mübahisəli və düşündürücü fikirlər, problemlər çoxluq təşkil edir.

Bəzi tədqiqatçıların əksəriyyəti modallıq dedikdə söyləyənin söylənilənə və söylənilənin real gerçəkliyə münasibəti kimi realizə edir.

M.Hüseynzadə isə apardığı tədqiqatda hər hansı bir iş, hadisə, əşya, əlamət və keyfiyyət haqqında irəli sürülən hökmün həqiqiliyini, ya təsdiq, ya da inkar edən məntiqi-qrammatik kateqoriya kimi dəyərləndirir.

F.Cahangirov “İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi” dərslində yazır: [1, s.5]. Subyektiv modallığın müxtəlif sistemli dillərdə ifadə vasitələri ilə zəngindir. Belə ki, subyektiv modallıq intonasiya ilə, söz sırası ilə, ədatlarla, modal sözlərlə ifadə oluna bilər. Lakin subyektiv modallıq münasibətlərini doğuran əsas vasitə modal sözlər hesab olunur.

Bildiyimiz kimi, modal sözlərin mənası ən çox intonasiya ilə verilir və modallığı daha da qüvvətləndirir.

Obyektiv modallıq əsasən obyektiv həqiqəti, gerçəkliyi, zərurəti, mümkünlüyü göstərir. Subyektiv modallıq isə bu həqiqətə, gerçəkliyə, zərurətə, mümkünlüyə münasibət bildirir. Yəni subyektiv modallıqda danışanın söylədiyi fikrə razı-

laşması yaxud razılaşmanı, inamı yaxud da inamsızlığı bildirir. Obyektiv reallığa fikir bildirmək sadəcə olaraq bir fərd, şəxs, subyektiv tərəfindən nəzərə çatdırılır. Obyektiv və ya subyektiv modallığın olması fikri də tədqiqatçılar arasında mübahisə obyektivi olmuş və indiyə qədər də tam həllini tapmamışdır.

Bəs modallıq dilin hansı səviyyəsinə aiddir. Bəzi tədqiqatçılar modallığı cümlə səviyyəsində baxılması fikrinə gəlirlər. Bəziləri isə modallığı cümlə səviyyəsində deyil tam mətn səviyyəsində açılması fikri ilə razılaşırlar.

Hal-hazırkı vaxtda modallıq kateqoriyası tədqiqatlar sayəsində söz səviyyəsini itirərək cümləyə, cümlədən isə kontekst, mətn səviyyəsinə çatmışdır.

Modallığın elə elementləri mövcuddur ki, orada subyektivin söylənilən məlumata, fikrə münasibəti feilin əmr, arzu, şərt şəkli formasında özünü göstərir.

Modallığın yaranmasında və onun inkişaf formasında qrammatik və leksik vasitələrlə verilməsi əsas tədqiqatlardan biridir.

Feilin xəbər şəkli də modallığı özündə əks etdirir. Feilin xəbər şəkli müxtəlif sözlərlə, vasitələrlə işlənsə onda bu halda başqa feil şəkillərinə rəğmən, onlara uyğun modal mənalar əmələ gəlir, bu da feil şəkillərinin mənaca bir-birinə yaxınlaşması baş verir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, modallığın işlənməsi ən çox cümlənin predikatının üzərinə düşür. Bəzi tədqiqatçılar modallıqla prelikativliyi bərabərləşdirir, yəni onların arasında bir fərq olmadığını sübut etməyə çalışırlar. Bəziləri isə modallığı predikativliyin əsas ifadə vasitəsi kimi görmürlər.

F.Cahangirov “İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi” monoqrafiyada yazır: [1, s.4]. Azərbaycan dillərində modallığın öyrənilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu sahədə tədqiqat aparmaq üçün ingilis dilində modal mənaların ifadə üsulları bir növ çıxış nöqtəsi rolunu oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis və Azərbaycan dillərinin müxtəlif sistemli dillər olmalarına baxmayaraq bu dillər arasında modal mənalar sahəsində ümumiliklər müşahidə olunur.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində, nağıl və dastanlarda, klassik ədəbiyyatda modallığı səciyyələndirən əlamətlərə rast gəlmək mümkündür. Eləcə də, tarixi mənbələrdə, hətta elmi üslubda yazılmış salnamələrdə və xronikalarda bu və ya digər hadisəyə müəllifin münasibəti açıq-aydın hiss olunur.

Biz modallığın fikrə münasibəti deyəndə təsdiqedic, inkaredici, obyektiv, subyektiv, həqiqi, qeyri-həqiqi, real, qeyri-real, vacib və ya qeyri-vacib modallıqları nəzərdə tuturuq. Qeyd etmək lazımdır ki, isim, sifət, feil və digər nitq hissələri ilə ifadə olunan nitq hissələri danışanın və yaxud deyilənin fikrinə müxtəlif sahələrdən münasibət bildirirlər.

Deyilənə münasibət bildirən modal sözlər aid olduqları cümlədə ara söz funksiyasında yaxud da söz-cümlə kimi dialoq mətnində, nitqində işləyə bilər. Həmin bu sözlərdə nitqin subyektiv-modal istiqaməti dəyişir. Eyni zamanda modal sözlər əsasən danışmada, dialoqlarda, şifahi ünsiyyətin digər sahələrində bir çox funksiyaların yerinə yetirilməsində müəyyən rol oynayır.

Modallıq qədim dövrlərdən başlayaraq, şifahi xalq ədəbiyyatı misallarında, nümunələrində, dastanlarda, boylarda bu sözlə desək klassik ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır. Hər hansı bir xronikalarda, bu çox elmi salnamələrdə müəyyən tarixi mənbələrdə hər hansı hadisəyə və ya deyilənə münasibət subyektiv tərəfindən verilir və subyektivin münasibəti bunlarda öz əksini tapır.

Modallıq daim dəyişir. İnkişaf edən və o canlı bir prosesi əhatə edir.

Modallıq kateqoriyası get-gedə təşəkkül tapmış söz səviyyəsindən cümləyə, sonra isə kontekstə qədər artmışdır.

Bəzən dilçilər modallığı predikativliklə eyni səviyyədə yəni eyniləşdirərək müəyyən fikirlər irəli sürmüşlər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bir çox tədqiqatlar bunun əksinə getmiş və qeyd etmişdirlər ki, modallıq predikativliyə müəyyən çalarlar verə bilər. Belə bir nümunəyə nəzər salaıq. Məsələn, *O, şübhəsiz ki, ora vaxtında çatıb və yaxud O, güman ki, hər şeyə qadirdir*. Bu cümlədə danışanın olan deyimə əminliyini göstərir və əgər biz bu cümləni bu şəkildə desək o, güman ki, hər şeyə qadirdir. Bu halla danışanın halı hadisənin baş verməsinə əminliyini ehtiva edir. Deməli cümlədə modal sözlərin işlənməsi cümlədə predikativliyi, əminliyi, qətiliyi ifadə edir.

Əmr şəkli olan cümlələr obyektiv modal cümlələrdə baş verəcək və yaxud əksinə hər hansı bir hadisəyə görə əmr, xahiş, tələb, yalvarış, çağırış, qabaqcadan xəbərdar etmə hiss olunur.

Sual cümlələrinə nəzər saldıqda sual cümlələrinin bazasında ritorik suallar üstünlük təşkil edir. Bu tipli sual cümlələrində danışanın, deyənin təəccübünü, qəzəbini, narazılığını bildirən subyektiv modal mənalar daha üstünlük təşkil edir.

Fikrət Cahangirov “İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi” kitabında yazır: “*F.Zeynalov türk dillərində cümlələrdən bəhs edərkən qeyd edir ki, bu dillərdə işlənan cümlələr üçün hər şeydən əvvəl predikativlik (əlbəttə, intonasiya və modallıq da nəzərə alınmalıdır) mühüm rol oynayır. Sonralar türk dillərində modallıq kateqoriyası və modal sözlər daha geniş və əsaslı şəkildə F.Zeynalov tərəfindən tədqiqat obyektı seçilmişdir*” [1, s.44].

Modallıq eyni zamanda əmr, arzu, vacib və şərt şəkilləri ilə əmələ gələ bilər və bu modallıq aşağıdakı mənaları ifadə edir (əmr, xahiş, yalvarış, çağırış, təhrik, çəkəndirmə, əlçəkmə, arzu, lazım və vacib).

Modallıqdan danışarkən hətta predikativ olmayan leksemlərdə də modallığın əks olunmasını qeyd etmək yerinə düşər. Aktual üzvlənmədə həm predikativlik, həm də modallıq çalarları bir yerdə olur və çox hallarda aktual üzvlənmə subyektiv modallığa aid edilir.

Modallığın intonasiya ilə ifadə olunduğu hallarda predikativlik modal hesab olunur. Bu hal həm adlıq cümlələrdə, həm də şəxssiz cümlələrdə də öz əksini tapır.

Subyektiv modallığın ifadə olunmasında prosodik vasitələr öz əksini tapır və bu prosodik vasitələr subyektiv modallığın ifadə olunmasında əsas rol oynayır. Prosodik vasitələrin köməyi ilə bir modal ifadəni müxtəlif formalara, mənələrə gətirmək olar. Bəs bu yazılı mətnə öz əksini necə tapır? Yazılı mətnə prosodiyanın gətirdiyi mənənin aydınlaşdırılmasında kontekstin rolu böyükdür. Yəni proseduya kontekstdə daha qabarıq şəkildə üzə çıxır və möhkəmlənir və onun köməyi sayəsində cümlənin obyektiv struktur elementi kimi ifadə olunur. Parasodiya eyni zamanda ən kiçik çalarları və hislərimizi də ifadə etməyə imkan verir.

Modal mənaların ifadə olunmasında fasilələr yəni pauza da əsas rol oynayır. Modallığın ifadə olunmasında ton, azalan-yüksələn tonunda böyük əhəmiyyəti var. Cümlələrə, frazalara modal çalarları gətirən, danışanın şübhəsini, tərəddüdünü, qətiyyətsizliyini, qeyri-əminliyini göstərən pauzalar yəni fasilələr modal mə-

naların ifadə olunmasında özünü ehtiva edir. Modal sözlər cümlənin əvvəlində, ortasında, axırında işləyə bilər və onlar başqa nitq hissələri ilə omonimlik yaradır.

Ümumiyyətlə, modallıq kateqoriyası obyektiv və subyektiv olmaqla iki yerə ayrılır. Cümlədən söhbət gedirsə və orada modallığın işlənməsini nəzərə çatdırmaq lazımdırsa onu qeyd etmək lazımdır ki, obyektiv modallıq cümlənin ümumi məzmunu ilə, subyektiv modallıq isə onun ayrı-ayrı hissələri ilə bağlı olur. Lakin obyektiv və subyektiv modallığın statusuna gəldikdə isə modallığın funksional statusu məsələsində tədqiqatçılar arasında mübahisə doğuran məsələlər öz əksini tapır. Bəs obyektiv modallıq necə başa düşülür? Obyektiv modallıq söyləmin, deyilənin gerçəkliyə reallıq və irrealıq məfhumunda münasibəti əks etdirir.

Obyektiv modallıq söyləmin mütləq, əsas əlamətidir. Obyektiv modallıq bəzi tədqiqatçılar tərəfindən baza, yəni ilkin modallıq adlandırılır.

Subyektiv modallıq danışanın deyilənə münasibətidir, amma o söyləmin mütləq, ilkin əlaməti, xüsusiyyəti deyil.

Bəzi dilçi alimlərin fikrincə isə hər bir söyləm üçün subyektiv modallıq mütləqdir. Subyektiv modallığın olmaması söyləmin də mövcud olmasına gətirib çıxardır.

Bəs subyektiv modallıq nədir? Bu modallıq danışanın verdiyi məlumata göstərdiyi münasibətdir. Subyektiv modallığa qiymətləndirmə, münasibət, şübhəsi, inamı və yaxud əksinə inamsızlığı, söylənilən fikirlə razılış-razılışmadığı və s. aiddir.

Bir nümunəyə diqqət edək: *Şübhəsiz (ehtimal ki, yəqin ki, sözsüz ki,) sizə cavab verəcəm* – cümləsində obyektiv modallıq ifadə olunur. Lakin *sizə cavab verəcəm* qətilik bildiren şübhəsiz, ehtimal ki, yəqin ki, sözsüz ki, sorunun vasitəsilə subyektiv modallıq da əlavə olunmuşdur.

Modal sözlər, söz birləşmələri, cümlələr, ədatlar, nidalar, eyni zamanda söz sırası, intonasiya, subyektiv modallığın ifadə vasitələridir.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bəzi tədqiqatçılar modallığın obyektiv və subyektiv modallığa ayrılması fikri ilə tam razılışmayıblar.

F.Səlimov “Diskursun formalaşmasında modallığın rolu” adlı monoqrafiyasında yazır: [7, s.23]. Fikrimizcə, modallığın iki növünü nəzərdən keçirən, onu iki növü bilən mövqə daha məqbuldur. Birincisi cümlədə, söyləmdə, mətnlə obyektiv modallığın olmasını inkar etmək çətindir. Məsələn, “İstənilən dildə təsdiq cümləsi var” söyləmində çatdırılana subyektiv münasibət yoxdur. Burada ümumiləşdirmə, tipikləşdirmə yolu ilə əldə olunmuş obyektiv bilik verilir. Bundan başqa, obyektiv modallıq anlayışı temporalıq kateqoriyası ilə sıx bağlıdır və zaman müəyyənliyi (qeyri-müəyyənliyi) əlaməti üzrə differensiasiya olunur ki, subyektiv modallıqda bu mümkün deyil. Subyektiv modallığın mövcudluğunu inkar etmək və ya subyektiv modallığın mənalarını az miqdarda mənalarla məhdudlaşdırmaq mümkün deyil.

Dilçilər arasında fikir ayrılığı əsasən subyektiv modallıqla bağlıdır. Modallığın bu növü isə qiymətləndirmə ilə əlaqədardır.

Modal sözlər bir neçə qrupa ayrılır.

1) Əminlik bildirən modal sözlər. Buraya daxildir: *certainly, of course, surely, really, doubt, indeed* və s.

You really shouldn't come to our party.

2) Guman, şübhə bildirən modal sözlər: *perhaps, maybe, probably, possibly* və s. Müasir ingilis dilində subyektiv modallığın ifadə vasitələrindən biri kimi modal feilləridə nəzərdən qaçırmaq olmaz (*shall, will, should, would, need, dare* və s.).

Nəticə. İngilis dilində modallıq kateqoriyası əsas kateqoriyalardan biridir. Bu kateqoriya bir çox tədqiqatçılar tərəfindən geniş araşdırılmışdır. Bu kateqoriya iki yerə ayrılır: obyektiv və subyektiv modallıq. Subyektiv modallıq obyektiv modallığa nisbətən daha geniş işlənmişdir. Subyektiv modallığın əsas ifadə vasitələri modal sözlər, ədatlar, söz sırası, intonasiya, mimika, jestlər, hərəkətlər və s. Bu növ modallıq bədii əsərlərdə daha geniş işlənir.

Ədəbiyyat:

1. Cahangirov F. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi. Bakı: Nurlan, 2005.
2. Hacıyev E. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Mütərcim, 2006.
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973.
4. Kazımov O.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Elm və təhsil. 2010.
5. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 2007.
6. Müasir Azərbaycan dili. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı: Azərnəşr, 1980.
7. Səlimova F. Diskursun formalaşmasında modallığın rolu. Bakı: Elm və təhsil, 2021.

Summary

IN MODERN ENGLISH THE MAIN WAYS OF EXPRESSING SUBJECTIVE MODALITY

In English, the category of modality is one of the most basic categories. This category has been extensively researched by many linguists. The category of modality is divided into two types: objective and subjective. Subjective modality is more significant than objective modality. These types of modality cannot be imagined without each other. This article deals the main ways of expressing subjective modality. The main ways of expressing subjective modality are modal words, particles, word order, intonation, gestures, facial expressions, movements, etc. This type of modality can be found in works of art.

Резюме

В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ ОСНОВНЫЕ СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ СУБЪЕКТИВНОЙ МОДАЛЬНОСТИ

В английском языке категория модальности является одним из самых основных категорий. Эта категория была широко исследована многими лингвистами. Категория модальности подразделяется на два вида: объективная и субъективная. Субъективная модальность имеет более существенную значимость, чем объективная модальность. Эти виды модальности невозможно представить друг без друга. В данной статье рассматриваются основные способы выражения субъективной модальности. Под основными способами выражения субъективной модальности подразумеваются модальные слова, частицы, порядок слов, интонация, жесты, мимика, движения и т.д. Данный вид модальности можно встретить в художественных произведениях.

Рәyçи: *prof. Arif Hüseynov*

Aygün Məqami
Azərbaycan Dillər Universiteti

FRANSIZ DİLİNDƏ ÇOXMƏNALI SÖZLƏRDƏ MƏZMUN VƏ FORMA ANLAYIŞI

Açar sözlər: polisemiya, semantika, kontekst, izotopiya

Key words: polysemy, semantics, context, isotopy

Ключевые слова: полисемия, семантика, контекст, изотопия

Giriş. Fransız dilində də çoxmənalı sözlərin koqnitiv təhlili və tədqiqi bir neçə cəhətdən zərurət doğurduğu üçün dilin lüğət tərkibinin bütövlükdə xarakteristikasını vermək baxımından polisemiyanın tədqiqi son dərəcə əhəmiyyət kəsb edir. Bu o deməkdir ki, onların semantik və sintaktik xüsusiyyətləri kontekstdən asılı olaraq dəyişir, bəzi hallarda leksik sinfin dəyişməsinə səbəb olur.

Çoxmənalı sözlərdə məzmun və forma anlayışı.

Semantika dilçilikdə sözlərin mənasını təhlil edən elmdir. O, işarələnənlərin öyrənilməsi ilə məşğul olan, sözlərin semantik yükünü araşdıran dilçiliyin bir bölməsidir. Semantika sözü XIX əsrin sonlarında fransız dilçisi Mişel Breal tərəfindən yaradılmışdır. Semantik hadisələr iki əsas kateqoriyaya, yəni leksik və qrammatik semantikaya bölünür [4, s.220].

Məlum olduğu kimi semantika bir neçə nəzəriyyəyə əsaslanır. Təfsiredici semantika nəzəriyyəsi təhlilə daha ciddi yanaşma təklif edən koqnitiv semantika-dır. F.Rastyenin şərh semantikasını üçün mənə yalnız mövzunun təfsirində başa düşülə bilər, onu ayrıca götürmək mümkün deyil. Bu, onun təhlilinin əsasında duran zəruri və kafi şərtləri təşkil edir. İzotopiya eyni semanın təkrarlanması kimi müəyyən edilir. Onun istifadə etdiyi izotopiya anlayışı diskursun daxili uyğunluğunda israr edən Qreymasdan gəlir. Məhz bu mənada şərhədiçi semantika nəzəriyyəsi konteksti nəzərə almayan istənilən semantik təhlili rədd edir [9, s.86-105].

1994-cü ildə Rastye Fransua semantik təhlilə polisemiyanı daxil etdi, burada o, ümumi semaları (semantik sinfi xarakterizə edən) və xüsusi semaları (bir sinfdəki müxtəlif leksik elementləri fərqləndirən) qarşı-qarşıya qoydu. Lakin Rastye qeyd etdiyi kimi, “sözdə “təfsir semantikasını” üçün sintaktik struktur semantik şərhənin başlanğıc nöqtəsidir”. Bu, bizim üçün bir məhdudiyətdir, çünki biz yalnız leksik elementlərlə maraqlanıyıq [8, s.214].

Bu mənada çoxmənalılığını ideya və mənə anlayışları vasitəsilə müəyyən etmək olar, sonuncu ikisi virtuellə əlaqələndirilir. Dilçilər qoşa məfhum kimi başa düşülən çoxmənalılığın dəqiq tərifini verməyə çalışır: 1) çoxmənalılıq anlayışı-ideya; və 2) çoxmənalılıq anlayışı – mənə. Əgər polisemiya ideya kimi müəyyən edilirsə, o zaman problem və həllin qarışıq formalaşmasına çevrilir. Beləliklə, polisemiya əlaməti problem olaraq ortaya qoyur.

Belə qənaətə gəlinir ki, işarələrin təfsiri, mümkün mənaların paylanması ilə müşayiət olunan formaların sadəcə tanınması deyil, tərcümə probleminin həlli hadisəsinə çevrilir. Bunun əksinə olaraq, qarışıq problemin həllini diferensial, lakin bölünməz bir mürəkkəb varlıq təşkil edir. Məsələn, maksimalist və minimalist nəzəriyyələr ən azı yaddaş və ya düşüncə baxımından polisemiyanın qənaətbəxş tərifini təklif etməmişdir.

Qarışıq obyekt “problem-həlli” yaddaş nöqtəyi-nəzərindən nəzərə alınarsa, onda zehnin deduktiv fəaliyyəti və şərhin çevikliyi azalır. Eynilə, ağıl baxımından təfsir əminliyi azalır. Bununla belə, H.Berqson göstərir ki, yaddaş yaradıcı rol oynayır və obrazın seçilməsi prosesində fəaldır. Yaddaş təsvirləri həmişə qavrayışa daxil edilir və onların daxil edilməsi seçim prosesinin bir hissəsidir. Çeviklik və əminlik çevik əminlik və müəyyən çevikliyin qarışıq formalaşmasını təşkil edir [3, s.161-383].

Bununla belə, polisemiya hələ də problem olaraq qalır. Problem nədir? Problem mənadır, mənə isə həll yoludur. Breala görə, çoxmənəlilik forma və mənə arasında uyğunsuzluqdur. Bu qeyri-mütənasiblik dünyanın nəticələri üzərində yaratdığı təəssüratların dərk edilməsi prosesi üçün vacibdir.

Delöz termini ilə desək, bu qeyri-mütənasiblik problem kimi ideya, mənə kimi problemdir. Biz virtualdan reallığa keçidlə problemlərdən həll yollarına keçirik. Virtualdan aktuala, problemdən həllə keçidi Delöz diferensiasiyasının /sitatin qarışıq formalaşması kimi müəyyən edir: Biz diferensiasiyayı ideyanın virtual məzmununun təyini adlandırırıq. Biz diferensiasiyayı bu virtuallığın fərqli forma və hissələrdə aktuallaşması adlandırırıq.

Fərqləndirmə ideyaları və mənaları təsbit edir, fərqlilik/sitat gətirmək isə təmsil və mənaları müəyyən edir. Mövcud polisemiya nəzəriyyələri diferensiasiyaya/sitata diqqət yetirir və polisemiyanın digər fərqlərini nəzərə almır. İdeyaların fərqləndirilməsi təqdimatı, mənənin fərqləndirilməsi isə mənəni aktuallaşdırır. Fərqləndirmə /sitat eyni zamanda müxtəlif mənələrə ayrılmağa və mənələr arasında əlaqə quran formaya yaxınlaşmağa imkan verir [6, s.409].

M.Breal polisemiyanın tərifini Delöz sisteminə yenidən daxil etmək mümkündür. Forma və mənə arasında boşluq mənə kimi, dünyanın bizdə yaratdığı təəssüratın qavranılması isə ideya kimi müəyyən edilə bilər. Breal ilə birlikdə biz polisemiyanı təqdimat və empirik obyekt arasında əlaqə kimi müəyyən etmirik. Biz polisemiyanı təəssüratların qarışıq formalaşması və formalar və onların mənələri arasında nisbətənin olmaması kimi müəyyən edirik. Yalnız bu qeyri-mütənasiblikdə təəssüratları qavramaq olar. İdeya-təqdimat və ideya-mənə qarışıq dördtərəfli çoxmənəlilik da birləşdirici prinsipə əsaslanmadan adi semantik prinsipləri ortaya qoyur.

“Yeni mənə nə olursa olsun, köhnəni ləğv etmir. Hər ikisi yan-yana mövcuddur. Eyni söz həm hərfi, həm də məcazi mənada, məhdud və ya geniş mənada, mücərrəd və ya konkret mənada növbə ilə işləyə bilər. Sözə yeni mənə verməklə söz çoxalır və formaca oxşar, lakin mənəyə fərqli olan yeni misallar doğurur. Biz bu çoxalma hadisəsini çoxmənəlilik adlandıracağıq” [4, s.154-155].

Diaxronik meyara əsasən sözün çoxmənəliliyi zaman keçdikcə peyda olur. Çoxmənəli sözün köhnə mənəsi ilə “yeni” mənəsinin bir arada olması mənənin istifadəsindən asılı olaraq aktivləşir. Bir sözün çoxmənəli olması metaforik və ya

metonimik istifadənin nəticəsi ola bilər. Bir sözün mənalarının sayı zaman keçdikcə arta bilər. Dəyərlər fərqli olsa belə, forma eyni qalır. Fransız dilində olan “*Bureau*” anlayışının mənaları ardıcıl metonimiya vasitəsilə tədricən yaranmışdır.

Məsələn: *Bureau*.

Burel: étoffe de laine foncée et grossière portée par les pauvres. Servait aussi à recouvrir les tables où on faisait les comptes.

– Burel: Kasıbların geydiyi tünd, qaba yun parça. Hesabların aparıldığı məsələləri örtmək üçün də istifadə olunurdu.

– bureau: nom de la table recouverte par cette laine

– büro: bu yunla örtülmüş süfrənin adı

– bureau: nom de la pièce où se trouve cette table

– büro: bu stolun yerləşdiyi otağın adı

– bureau: personnes qui travaillent dans cette pièce

– büro: bu iş otağında işləyən insanlar

– bureau: service administratif

– büro: inzibati şöbə

Metonimiya, istinad yaxınlığına görə bir obyektin digərinin adı ilə adlandırılmasından ibarət məcaz növüdür. Metonimiya ilkin mənadan sonra ikinci mənə yaradır.

Nümunələr:

a. Cuivre (1° ‘métal’ / 2° ‘instrument de musique’)

(1° ‘metal’ / 2° ‘musiqi aləti’)

b. Bœuf (1° ‘animal’ / 2° ‘viande’)

(1° ‘heyvan-öküz’ / 2° ‘ət’)

c. Aération (1° ‘action d’aérer’ / 2° ‘bouche d’aération’).

(1° ‘ventilyasiya hərəkəti’ / 2° otağı havalandırma sistemi).

Trop sözə artıq mövcud olan mənadan yeni mənə verən semantik prinsipdir.

Metafora gizli müqayisəyə uyğun qurulan oxşarlıq tropudur. Nümunələr:

a. Impasse → trait [sans issue] → çıxılmaz vəziyyət → xətt [çıkılmaz nöqtə].

b. Artère → trait [voie de transit] → arteriya → xətt [1. Şəhərlərdə əsas magistral yol.]. → 2. Qanı ürəkdən kapillyarlara daşıyan bir damar.

c. éclair → trait [brief] ildırım → yaranan çox qısa işıq xətti . → 2) İçi kremlə doldurulmuş uzunsov şirniyyat növü.

Metafora müxtəlif mənalar arasında ən azı bir semantik xüsusiyyətin eyniliyi ilə xarakterizə olunur. Nümunələr:

Metaforalar konkretdən konkretə (1) və ya konkretdən mücərrədə (2) qurulur:

1) a. Banane 1 'fruit', 2 'coiffure' → banan 1 'meyvə' – banan 2 'baş geyimi'

b. Citron 1 'fruit' → citron 2 'tête' (fam.) limon 1 'meyvə' → limon 2 'baş (danışıq dilində)

2) a. clé 1 'objet permettant d'ouvrir une serrure' → clé 2 'solution d'un problème' – açar 1 'kilid açmaq üçün alət' → açar 2 'problemin həlli' (açar sözlər və s.)

b. amer 1 'âpre au goût' → amer 2 'aigri, déçu' – acı 1 'dadı acı' → acı 2 'acı, məyus'

c. sphère 1 'figure géométrique' → sphère 2 'domaine' – sfera 1 – kürə 1 'həndəsi fiqur' → sfera 2 'sahə'

Bəzi sözlərin yalnız bir mənası var: onlar monosemikdir. Bu, cisimləri və ya varlıqları bildirən sözlərə aiddir, məsələn, porte-clés (açarlar üçün qutu və ya futlyar), porto (Portuqaliyada istehsal olunan şirin şərab), pony (kiçik at), murène (İlana bənzər, geniş ağızlı və möhkəm dişli, 3 metrə qədər böyüyə bilən tropik dəniz balığı) və s.

Bəzi sözlərin isə bir neçə mənası ola bilər: onlar çoxmənalıdır. Beləliklə, *pâté* kimi ümumi bir sözə görə, lüğətlər müxtəlif mənalar verə bilər.

1. Pâté de maisons-groupe de maisons délimité par plusieurs rues.

Bir neçə küçə ilə əhatə olunmuş məhəlləni (kvartalı) təşkil edən evlər.

2. Pâté (en croûte), préparation composée de viande, de poisson, de légumes, etc., enfermée dans de la pâte et cuite au four.

Xəmirə bükülmüş və sobada bişmiş ət, balıq, tərəvəz və s.

3. Pâté impérial, rouleau constitué d'une crêpe de riz renfermant de la viande, du soja, du vermicelle chinois, etc. (Cuis. chinoise.) – Ət, soya, Çin vermişeli və düyülü bükmə (Çin mətbəxi).

4. Pâté de sable. Petit tas de sable moulé que font les enfants. – Vedrə ilə düzəldilmiş yaş qum (uşaq oyunu).

Semantik sahə lüğətdə tapılan sözün mümkün mənalarının məcmusudur. Məsələn *Dire, donner, droit* sözlərinin izahı Le Robert adlı lüğətdə əyər bir səhifədən artıq yer tutursa, *faire* sözü ikidən çox səhifə tutur. Bu sözlər də bir çox başqaları kimi çox geniş semantik sahəyə malikdir.

Nəticə. Son olaraq belə nəticəyə gəlinir ki, əyər biz lüğətlərdə müxtəlif sözlərin semantik diapazonuna nəzər salsaq mənənin bəzi təkrarlanan xüsusiyyətlərinə rast gələ bilərik. Bəzi sözlərdə hərfi və məcazi mənə, konkret və mücərrəd mənə, ümumi və xüsusi mənə arasında fərq var. Bu məqalədə biz lüğətlərə müraciət etməklə müxtəlif sözlərin semantik sahəsi ilə tanış olduq və fransız dilində çoxmənalı sözlərin bəzi təkrarlanan xassələrini aşkara çıxardıq.

Ədəbiyyat:

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово Текст. / С.А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология. М.: Академия, 1997. с. 273-379.
2. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan nəşriyyatı, 2005. 452 s.
3. Bergson, H. «Matière et mémoire». Paris: 1896/1970, 552 p.
4. Bréal, M. Essai de sémantique. Paris: Hachette, 1897, 220 p.
5. Christian Touratier. La sémantique. Armand Colin. Paris: 2004, p. 192
6. Deleuze, G. Différence et répétition. Paris: PUF. 1968, 409 p.
7. Deleuze, G. «La conception de la différence chez Bergson», dans, L'île déserte et autres textes: Textes et entretiens 1953-1974, Éditions de Minuit, Paris: 2002, 43-73 p.
8. François Rastier. Presses universitaires de France. 1987, 276 p.
9. Greimas, A. J. & Rastier François, 1968. The Interaction of Semiotic Constraints. Yale French Studies, no.41, 1968, pp. 86-105
10. Henri Bergson. Matière et mémoire. Essai sur la relation du corps à l'esprit, Paris, Félix Alcan, coll. «Bibliothèque de philosophie contemporaine». 1896, 552 p.
11. Le Petit Robert. Dictionnaire. Paris: 2015, 2840 p.

Summary

Understanding form and meaning of the polysemous words in French

This article is based on the study of the understanding form and meaning in the polysemous words in French.

This article analyzes the polysemous words in French in several ways, clarifying their meaning in context and out of context. Apart from the original meaning of the understanding of these words, the ways of understanding of their new meanings were researched by the linguists and it was concluded that it is necessary to study the polysemous words both in terms of expression and content.

The new meanings created by some words when they are used together with other words were analyzed in the article, and it was emphasized that words also have figurative meanings in speech or when describing any object.

The article also analyzes the semantic range of different words and it can be find some recurring features of meaning. In some words, it is found that there are differences between literal and figurative meaning, concrete and abstract, general and special meaning.

Резюме

Понятие значения и формы многозначных слов во французском языке

В этой статье исследуются многозначные слова во французском языке несколькими способами, разъясняется их значение в контексте и вне контекста. В понимании этих слов, помимо исходного значения, исследованы пути понимания их новых значений лингвистами и сделан вывод о необходимости изучения многозначных слов, как с точки зрения выражения, так и содержания. Также были проанализированы новые значения, создаваемые некоторыми словами при их совместном употреблении с другими словами, и подчеркнуто, что слова также имеют переносные значения в речи или при описании какого-либо предмета. В статье рассматривается семантический диапазон различных слов, и обнаруживаются некоторые повторяющиеся черты значения. Выявлено, что в некоторых словах существуют различия между буквальным и переносным значением, конкретным и абстрактным, общим и специальным значением.

Rəyçi: f.f.d., prof. Ç.O.Babaxanova

Aynur Budaqova
Azərbaycan Dillər Universiteti

MÜHARİBƏ KONSEPTİ VƏ ONUN METAFORİK İFADƏSİ

Açar sözlər: *metafora, dünya və müharibə, ifadənin gücü, milli dəstək*

Key words: *metaphors, world and war, the power of an expression, national support*

Ключевые слова: *метафора, война и мир, сила выражения, национальная поддержка*

Müharibə, populyar mənada, uzun müddət davam edən və böyük qismi əhatə etməyə malik olan döyüş qruplarını əhatə edən siyasi qruplar arasındakı ziddiyyətdir. Sosial elmlərin nümayəndələri bu anlayışa müəyyən xüsusiyyətlər əlavə edirlər. Sosioloqlar, ümumiyyətlə, bu termini yalnız ictimai olaraq tanınmış formalara uyğun olan münaqişələrə aid olduğu təqdirdə qəbul edirlər. Belə ki, onlar müharibəni millətlərin adətlərində və ya qanunlarında tanınan bir təşkilat kimi qəbul edirlər. Hərbi müəlliflər isə hesab edirlər ki, müharibə güclü dövlətlərin öz məqsədləri üçün gücsüz xalqları bir-birləri ilə münaqişələrə şirnikləndirməklə və hər iki tərəfə silahlı yardımların edilməsi ilə yaranan və adətən uzun müddət davam edən siyasi prosesdir.

Tarixi faktlar sübut edir ki, bəşəriyyət üçün müharibə qaçınılmaz və bir neçə hallarda ləbəddür. Tarix boyunca müharibələr müxtəlif növ və böyük miqyaslı fəsadlar, dəhşətlər və milyardlarla insanların ölümü ilə nəticələnmişdir. Elm müharibəni yalnız statistika ilə təhlil edə bilir, çünki müharibənin törətdiyi dəhşətlərin miqyası tam olaraq aşkar edilməmişdir.

1946-2013-ci illər ərzində baş vermiş müharibələrin ümumi nəticələri, bir-birləri ilə mübarizə aparan ölkələr və millətlər arasında olan müharibələrin nəticələri başlanğıc nöqtəsini 1950-ci ildən əvvəl (İkinci Dünya Müharibəsi) qoymuş, 1970-80-ci illərdə ziddiyyətlər şiddətlənmiş və 1990-cı ildə pik nöqtəyə çataraq, əsrin sonlarına doğru yavaşlamağa başlamışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, müharibələr XX əsrdə ən şiddətli və durdurulmaz hala çataraq sayı qırxı ötmüş və böyük miqyası əhatə etməyə başlamışdır. Bu müharibələrin hər biri bəşəriyyət üçün dağıdıcı və dəhşətli olsa da, Birinci və İkinci Dünya müharibələri zamanı atom bombasından və nüvə silahlarından istifadə edilməsi və yüz milyondan çox insan ölümü ilə nəticələndiyi üçün bəşər tarixinin ən qorxunc müharibələri hesab edilir. Bəşəriyyətin ən qorxunc üzü – müharibədir [5].

Dövlətimiz, vətənimiz üçün müharibənin dəhşətinin ən bariz nümunələrindən biri də Birinci Qarabağ müharibəsidir. Ermənistanın qanunsuz şəkildə Azərbaycan Respublikasının Qarabağ bölgəsində apardığı müharibə nəticəsində Dağlıq Qarabağın və 7 ətraf rayonunun işğalı həyata keçirilmiş, işğal edilmiş ərazilərdə qondarma respublika yaradılmış, on iki minə yaxın azərbaycanlı öldürülmüş, əlli mindən çox azərbaycanlı yaralanmış və qırx min azərbaycanlı öz tarixi yurdlarından didərgin düşmüşdür. Erməni işğalçılarının azərbaycanlılara qarşı ən dəhşətli

son qırımı – Xocalı soyqırımını həyata keçirmiş və nəticədə 63-ü uşaq, 106-sı qadın, 70-i qoca və qarı olmaqla, 613 Xocalı sakini qətlə yetirilmiş, 8 ailə tamamilə məhv edilmiş, 25 uşaq hər iki valideynini, 130 uşaq valideynlərindən birini itirmiş və 76-sı uşaq olmaqla, 487 nəfər yaralanmış və 1275 nəfər əsir götürülmüşdür. Əsir götürülənlərdən 150 nəfərin, o cümlədən 68 qadın və 26 uşağın taleyi bu gündə də məlum deyil [2].

Ümumiyyətlə, dünyada baş vermiş əzəli və ya davam edən mühəribələrin heç bir müsbət tərəfi tərəfi yoxdur, olması da mümkün deyildir nə qədər ki, orada insan ölümü faktıdır. Hətta dünyada Üçüncü Dünya mühəribəsi kimi tanınan Covid-19 pandemiyasının geniş vüsət alması milyonlarla insanların ölümünə və ya insanların sağlığında ciddi vəsəflər yaranmasına səbəb oldu. Mühəribələr əleyhinə təxirəsalınmaz tədbirlərin həyata keçirilməsi və bu sahədə mühüm və vacib işlərin görülməsi bütün bəşəriyyətin birinci və ən vacib məqsədi olmalıdır.

Şübhəsizdir ki, mühəribələr tarix yazır və millətlərin öz tarixlərində yeni bir səhifə açmasına təkan verir. Azərbaycan tarixinə gəldikdə isə bu yeri II Qarabağ mühəribəsi tutur. Azərbaycan tarixində yeni səhifə açan və ölkənin əzəli və tarixi torpaqlarının düşməndən azad edilməsi ilə ölkə sərhədlərinin, o cümlədən daxili və xarici siyasətin möhkəmləndirilməsində həyatı rol oyanayan bu mühəribə yalnız Azərbaycandan Respublikasının KİV-lərində deyil, eyni zamanda Amerika, Avropa, Asiya ölkələrinin KİV-lərində böyük səs yaratmış və mühəribə boyunca dünya gündəmindən düşməmişdir. Mühəribə Azərbaycan Silahlı Qüvvələri və Ermənistan Silahlı Qüvvələri arasında Dağlıq Qarabağ regionunda baş vermişdir.

Azərbaycan Respublikasının tarixi torpaqlarının düşmən işğalından azad edilməsi “Dəmir Yumruq Əməliyyatı” kimi tarixə yazılmış və bu əməliyyatın mükəmməl formada hazırlanması, Cənab Ali Baş Komandan İlham Əliyevin dərin siyasi və hərbi bilikləri, o cümlədən 2855 hərbi qulluqçunun qəhrəmancasına şəhid olması hesabına baş tutmuşdur [4].

Beləliklə, bu mühəribə dünya tarixində yalnız bir ölkənin otuz illərlə işğal altında qalmış torpaqlarının azad edilməsi və yeni hərbi döyüş taktikalarının kəşf edilməsi ilə deyil, eyni zamanda bir xalqın-Azərbaycan xalqının birlik, iradə, rəşadətini nəticəsi olaraq, bir yumruq ətrafında-“Dəmir Yumruq” birləşməsi ilə yadda qalmışdır. Bu ifadəni mühəribə metaforası adlandırsaq haqlı olarıq.

Mühəribə konseptinin metaforalar vasitəsilə fəal ifadəsi uzun müddətdir davam edən ritorik prosesdir. Siyasi istifadədə, mühəribə metaforaları həqiqi mühəribədə fərdi və ya dövlət düşməninin yerini tutan konsepsiya ilə qəbul edilən ictimai problemi idarə etmək üçün istifadə olunur. Eyni zamanda, metafora mühəribə kimi çətin və qərəzli prosesi izah etmək üçün ən yaxşı dil vasitəsi hesab olunur. Dilçilərlə yanaşı, siyasətçilər də metaforanın mühəribə və siyasətlə bağlı mövzularda qərar və qanunların xalqa çatırılması üçün ən fəal və təsiredici üslub vasitəsi olduğunu təsdiq edirlər. Filosof Ceyms Çildris (James Childress) mühəribənin metafora kimi dilemma formasında istifadə edildiyini hesab edir [5].

Mühəribə metaforaları hər yerdə-siyasi kampaniyalar, xərçəngə, cinayətlərə, narkotiklərə, yoxsulluğa qarşı mübarizələrdə müzakirə olunur. Mühəribə metaforalarının geniş miqyasda və mühüm sosial və siyasi məsələləri müəyyənləşdirmək və həll etmək üçün istifadə edilməsinin səbəbləri çoxluq təşkil edir. Mühəribə metaforalarının çoxluq təşkil etməsinin əsas səbəbləri fəvqəladə və yaxud hərbi və-

ziyyət zamanı müəyyən qism insanlar tərəfindən düşünmə və ünsiyyət qurma qabiliyyətlərinin səmərəli şəkildə qurulması və bununla bağlı olaraq, geniş yayılmış bilik və bacarıqlardan istifadə edilməsi, emosional hiss və davranışların düzgün və uyğun şəkildə ifadə edilməsi və istifadə edilən metaforaların diqqəti cəlb edən və hərəkəti motivasiya edən xüsusiyyətlərə malik olmasıdır. Belə ki, yuxarıda qeyd edilən məqsədləri həyata keçirmək üçün diplomatlar tərəfindən 1947-1991 illərdə sosialist düşərgəsi ölkələri və Qərb bloku ölkələri arasında global səviyyədə baş vermiş geo-siyasi, iqtisadi və ideoloji mübarizə vəziyyəti “*Soyuq Müharibə*” (Cold War) adlandırılmışdır. Göründüyü kimi, bu diplomatik çəkişmə prosesi metafora ilə ifadə edilərək müharibə adlandırılmışdır. 2001-ci ildə ABŞ-da törədilmiş 11 sentyabr terror hücumlarından sonra ABŞ-nə sabiq prezidentlərindən biri olan Corc Volker Buş “*Terrorizmə qarşı Müharibə*” (War on Terrorism) ifadəsi istifadə edilərək gələcəkdə beynəlxalq hərbi kampaniyanı səfərbər etmək niyyətini xalqa çatdırmışdır. Bu kimi metaforalar bütövlükdə idrakda və xüsusən də ictimai danışmada mühüm və vacib nüansların düzgün formada işıqlandırılmasına kömək edir [6].

Müharibə metaforalarını nəzərdən keçirərkən, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və Ali Baş Komandanı Cənab İlham Əliyevin İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı ortaya qoyduğu və bütün dünyaya sərgilədiyi siyasi bilik və bacarıqları və həmin siyasi elitalığın müharibənin taleyini həll etməsi, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının xarici media qarşısında öz haqlı mövqeyini göstərməsinə səbəb olması kimi tarixi məqamları qeyd etmək lazımdır. Ali Baş Komandanın üç formantı əhatə edən silsilə nitqləri-xalq, jurnalistlər və siyasət və dövlət adamları ilə olan nitqləri tarix kitablarında “uğurun nitqi” olaraq qeyd edilməlidir. Öz çıxışı zamanı Azərbaycan dilinin zənginliyindən, o cümlədən metafora və təşbehlərdən məharətlə istifadə etməsi və mətbuat konfransında eyni anda dörd fərqi dildə əcnəbi jurnalistlərin suallarını cavablandıraraq rekor qırması bu şəxsi “2020-ci ilin Siyasət Əjdahası” adlandırmaq üçün zəmin yaradır [3].

Tədqiqatlar göstərir ki, müharibə metaforaları təkcə təhlil olunan çıxışlarda görünür, eyni zamanda mübahisəli və ritorik strategiyalarının onurğa sütununu təşkil edir və mətnin əsas təşkilatçı mövzusu olaraq ortaya çıxır. Məhz metaforaların sahib olduğu gücdən, fikirləri və ideaları ifadə etmə formasından xəbərdar olan dünya diplomatları əsrlərcə dilin bu ifadə vasitəsindən məqsədlərinə çatmaq üçün əsas silah kimi istifadə ediblər. Belə ki, Amerika prezidenti Con Kennedi (John F. Kennedy) hər zaman kosmosla bağlı çıxışlarında öz ölkəsinin gücünü ifadə etmək üçün “*Amerika örtüklərini kosmik divarın üstünə atdı.*” (America has tossed its cap over the wall of space) kimi cümlələrdə metaforaya müraciət etmişdir.

Belə ki, müharibə metaforaları vəziyyətin ağır olduğunu və dolayısı ilə müstəsna tədbirlərin və fədakarlığın cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməsi və ictimaiyyətin gələcəkdə baş vermə ehtimalı olan hadisələrin dərk etməsini asanlaşdırmaq üçün istifadə olunur.

Müharibə metaforalarından istifadə nümunəsi olaraq, “Üçüncü Dünya Müharibəsi kimi tanınan bütün dünyanı əhatə etmiş COVID-19 pandemiyası zamanı bu virusun nə qədər təhlükəli olduğunu insanlara izah etmək üçün bəzi siyasətçilərin müharibə metaforalarına müraciət etdiyinə nəzər yetirə bilərik. Belə ki, İngiltərənin Baş naziri Boris Consonun (Boris Johnson) bu virusu “*görünməz bir qa-*

til”(invisible killer) olaraq təqdim etmişdir. Belə ki, natiq öz nitqində ingilislərə evdə qalmaq üçün “*təlimat*” (an instruction) verir. Onun əmr cümlələrindən istifadə etməsi (“*Mən verməliyəm*”(I must give), “*Biz etməliyik*”(we must do), “*İnsanlara yalnız icazə veriləcək*”(People will only be allowed) bu mübarizə zamanı lazımlı və ya mümkün hərəkət və davranışların həyata keçirilməsi üçün razı salmağa kömək edir [8]. Fransanın prezidenti Emmanuel Makron (Emmanuel Macron) bu vəziyyəti izah etmək üçün ən uyğun dil vasitəsinə müraciət edərək pandemiya-dan danışarkən “*mühəribədəyik*”(we are at war), “*biz savaşıırıq*”(we are fighting) kimi metaforalardan istifadə edir [7]. İngiltərənin baş naziri Boris Conson (Boris Johnson) isə bu pandemiyanı “*milli mübarizə*”(a national challenge) adlandıraraq bir daha çıxış yolu kimi metaforaya müraciət edir [7].

Beləliklə, mühəribə metaforalarından müxtəlif siyasətçilərin öz məqsədləri üçün istifadə etmələrinin səbəbi onların çox güclü və hərəkətverici xüsusiyyətlərə malik üslubi vasitə olmasıdır. Bu növ metaforalardan istifadə etməklə onlar xalqı gələcəkdə baş vermə ehtimalı olan fəvqəladə və ya hərbi vəziyyətə hazırlamaq və bu və ya digər vəziyyətlər yaranacağı təqdirdə, xalqın dəstəyini qazanmaq istəyirlər. Lakin, mühəribənin öz qanunları olduğu kimi, mühəribə metaforalarının da özünəməxsus qanunları vardır. Belə ki, bu növə daxil olan metaforalardan istifadə edərkən olduqca çox ehtiyatlı olmaq, deyiləcək fikir və qərarları düzgün şəkildə ifadə etmək lazımdır, əks təqdirdə onların yanlış formada ifadə edilməsi arzu edilməz nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Ədəbiyyat:

1. Axundov A. Dil və üslub məsələləri. Bakı: Gənclik, 1970, səh.104.
2. Qənirə Paşayeva. Xocalı soyqırımı: Şahidlərin dilindən. Bakı: Elm və təhsil, 2011, səh.288.
3. “Prezidentin 4 dildə 4 saatlıq mətbuat konfransı – “Rekorda imza atdınız” <http://www.aztv.az/az/news/11806/prezidentin-4-dilde-4-saatliq-metbuat-konfransi-rekorda-imza-atdiniz>
4. “Vətən mühəribəsində şəhid olmuş hərbi qulluqçuların siyahısı” (azərb.). Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi <https://mod.gov.az/az/news/veten-muharibesinde-sehid-olmus-herbi-qulluqcularin-siyahisi-34521.html>
5. Childress, James F. (2001). "The War Metaphor in Public Policy: Some Moral Relections" (PDF). In Ficarrota, J. Carl (ed.). *The Leader's Imperative: Ethics, Integrity, and Responsibility*. Purdue University Press. pp. 181-197.
6. Hartmann-Mahmud, L. (2002). War as metaphor. *Peace Review*, 14(4), 427-432.
7. “Boris Johnson's speech in full: 'first, careful steps' to ease Covid-19 lockdown” <https://www.theguardian.com/world/2020/may/10/boris-johnson-details-first-careful-steps-to-ease-covid-19-lockdown>
8. “In defence of war metaphors in the Covid-19 conflict” <https://www.thetimes.co.uk/article/in-defence-of-war-metaphors-in-the-covid-19-conflict-k8l08nngv>

Summary

CONCEPT OF THE WAR AND ITS METAPHORIC EXPRESSION

Metaphor is a figure of speech in which a word or phrase is applied to an object or action to which it is not literally applicable. By using metaphors words become much more touchable and important. They are not used only in the literature, yet used in the linguistics,

psychology, poems, music, however is it largely used in the speech. The reason why war metaphors are used by various politicians is for their own purposes that by using them they make their speech very powerful and motivating. By using these types of metaphors, they want to prepare the people for a possible emergency or military situation in the future and by this way they are eager to gain the support of the people if these kinds of situations arise. However, war metaphors have their own rules, just as war has its own laws. It is necessary to be very careful when using metaphors. The ideas and decisions has to be expressed correctly, otherwise, expressing them in the wrong way can lead to undesirable results.

Резюме
КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ ПОНЯТИЕ ВОЙНЫ И ЕГО
МЕТАФОРИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ

Метафора – смысловая связь между значениями одного полисемантического слова, основанная на наличии сходства и часто становится эстетической самоцелью и вытесняет первоначальное исходное значение слова. Метафоры широко используются не только в литературе, но и в лингвистике, психологии, поэзии, музыке и письме, а также в речи. Причина, по которой военные метафоры используются различными политиками в своих целях, заключается в том, что они обладают очень сильными и мотивирующими свойствами. Одним из видов политической метафоры, занимающих центральное место в политическом дискурсе любого государства, является военная (милитарная) метафора. Используя подобные метафоры, они хотят подготовить людей к возможной чрезвычайной или военной ситуации в будущем и заручиться поддержкой людей в случае возникновения тех или иных ситуаций. Однако метафоры войны имеют свои правила, как и война имеет свои законы. При использовании метафор этого типа необходимо быть очень осторожным, правильно выражать мысли и решения, иначе выражение их в неправильной форме может привести к нежелательным результатам.

Rəyçi: dos. E.İ.Fərəcova

Aynur Sadıqova
Azərbaycan Dillər Universiteti

AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA ANTROPONİMLƏRİN SEMANTİK TƏSNİFİ

Açar sözlər: *antroponim, folklor, şəxs adı, ləqəb, soy adları*

Key words: *anthroponym, folklore, the name of the personal, nickname, surnames*

Ключевые слова: *антропоним, фольклор, имя человека, прозвище, фамилия*

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında işlənmiş yüzlərlə onomastik vahidlərin elmi tədqiqat əsərlərinə cəlb edilməsi elin mənəvi sərvətinə, qan yaddaşına dərin hörmətin, məhəbbətin və tarixi keçmişimizə olan marağın nəticəsidir. Xalqın dili, tarixi, etnoqrafiyası, psixologiyası onun daşdığı milli adlarda daha çox təzahür etmişdir.

Giriş. Adların yaranma tarixi onu daşıyan xalqın tarixi qədər qədimdir. Ailə və ya qəbilə, yəni ilk insan kollektivi yarandığı gündən bir-birindən fərqləndirmək üçün adlardan istifadə etmək ehtiyacı meydana gəlmişdir. Kollektivin yaranması ilə adların yaranması paralel inkişafda olmuş, get-gedə mənə ifadə etməyən və ya səslənməsi nisbətən çətin sözlər daha yeni, müasir sözlərlə əvəz olunmaqla bugünkü antroponimlər bolluğu yaranmışdır. Beləliklə, adlar ictimai hadisə xarakteri kəsb etmiş, insanlar arasında dəqiq ünsiyyəti qaydaya salmaqda mühüm rol oynamağa başlamışdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Dilin qədim daşıyıcılarından hesab olunan folklor nümunələri üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, yüzlərlə antroponim nəinki leksik vahid kimi, həm də bu dilin daşıyıcılarının ən qədim dövr adət və ənənələrini, fərdi və ictimai xüsusiyyətlərini, dövrün xarakterini özündə yaşadan söz qrupları kimi diqqəti cəlb edir. Məqalədə antroponimik vahidlər özünü müxtəlif növ baxımından göstərmişdir.

Mübaligəsiz demək olar ki, yalnız folklor antroponimiyasının tədqiqi yolu ilə müvafiq milli adların yaranması və işlədilməsi xüsusiyyətləri elmi şəkildə şərh oluna bilər. Bu səbəbdən də folklor materiallarında qeydə alınmış şəxs adlarını və ona qoşulan digər qrup kateqoriyalardan olan söz qruplarını əsas və köməkçi kateqoriyalar kimi xarakterizə etmək məqsədəuyğun hesab edilir.

Türk xalqlarında adalma ənənəsi tarixən indiki vəziyyətdə olmamışdır. Bu proses zamanla, ictimai-tarixi inkişaf yolu keçərək forma və məzmunca dəyişmiş, uzun bir təkamül yolu keçmişdir. Onomastika sahəsində öz sözünü demiş, Azərbaycanın ən böyük onomastiki Afad Qurbanov göstərir ki, ad ancaq boya-başa çatmış, uşaqlara – özü də müxtəlif yaşlarda verilir. Adsız körpələr, az və orta yaşlı uşaqlar isə valideynlərinin, mənsub olduqları tayfanın, nəslin adı ilə tanınır və həmin adlarla çağırılırdılar.

Tədqiqatçı-alim A.Quliyeva “XIX əsr dövrü mətbuatında işlənən onomastik vahidlərin tarixi-lingvistik təhlili” adlı dissertasiyasında antroponimlər haqqında daha dolğun fikirlər söyləmişdir: “*Antroponimlər tarixinə qan yaddaşı, can yoldaşdır. Bu xüsusi dil vahidi xalqın tarixi həyatının müəyyən dövrlərində baş verən ən mühüm ictimai-siyasi və mədəni-iqtisadi hadisələrini əks etdirərək zamandan zamana daşıyır. Məhz bu səbəbdən də hər bir xalqın və onun dilinin tarixini, mənsəyini, həmin xalqın adət və ənənələrini, məişət həyatını və s. öyrənmək üçün antroponimlərin dərinədən öyrənilməsi tədqiq etməyə çox ehtiyac vardır. Antroponimlər daşlaşmış şəkildə və dəyişməz olmayıb, canlı insanları fərqləndirən xüsusi adlar kimi tarixin müxtəlif inkişaf pillələrində dəyişir, inkişaf edərək təkmilləşir, bəziləri unudulur, bəzən yeniləri yaranır, özü insanları yaşatdığı kimi, həm də insanlar tərəfindən yaşadılır*” [5, s.85].

“Kitabi-Dədə Qorqud”da sonradan qazanılmış ad, əslində qəhrəmanın ləqəbidir. Məsələn, Basat, Beyrək və s. Əsərdəki Bamsı Beyrək nə qədər ki, ad almayıb, atasının adı ilə tanınır, ona “Bayburanın oğlu” deyirlər. “*Bayburanın oğlu beş yaşına girdi. Beş yaşından on yaşına girdi, on yaşından on beş yaşına girdi, çaya baxsa çalınmış, çal qara quş ərdəmlisi bir gözəl yaxşı yigit oldu. Baybura bəyin oğlu atlandı, ava çıxdı...*” Məlum olur ki, Bamsı Beyrək yalnız on beş yaşa çatdıqda ad almışdır.

Dədə Qorqud tərəfindən bu igidlərə verilmiş adlar olmaqla, həm də onların ləqəbləridir. Domrul, Qarçar, Uruz kimi adların da onlara nə vaxtsa verilmiş ləqəb olduğunu demək mümkündür. Bu cür ləqəblər o dövrdə ikinci ad kimi meydana çıxmış və çox zaman həmin adamın ömrü boyu əsas adına çevrilmişdir.

Hər ləqəb tamamilə fərdi səciyyəli olub, şəxsin bu və ya digər xüsusiyyətini qabarıq tərzdə nəzərə çarpdırılmışdır. Məsələn, “Koroğlu” dastanında belə ləqəblər daha çoxdur: *Qorxuqanmaz, Dilbilməz, Geridönməz, Tanrıtanımaz, Toxmaq-vuran, Tüpdəğidan, Halaypozan, Yollarkəsən, Yolasığmaz* və s. Təbii ki, müəyyən yaşdan sonra bu qəhrəmanların adları olmuşdur. Ancaq sonra onlar qəhrəmanlıq göstərdikdən sonra onlara başqa adlar verilmiş və sonrakı adları ilə çağırılmışlar. Bu adların əslində ləqəb olduğunu sübut edən bir sıra dəlillər göstərmək mümkündür. Bunlar hamısı daxili forması çox şəffaf olan mürəkkəb sözlərdən ibarətdir. Hər birinin qeyd olunan xüsusiyyəti anadangəlmə deyil, məhz sonradan əxz edilmişdir. Məsələn, *Toxmaqvuran* həmin keyfiyyətə anadan olanda malik deyildi ki, həmin şəxsə belə ad verəydilər.

Hər ləqəb tamamilə fərdi səciyyəli olub, şəxsin bu və ya digər xüsusiyyətini qabarıq tərzdə nəzərə çatdırılmışdır. Məsələn, “Koroğlu” dastanında belə ləqəblər daha çoxdur: *Qorxuqanmaz, Dilbilməz, Geridönməz, Tanrıtanımaz, Toxmaq-vuran, Tüpdəğidan, Halaypozan, Yollarkəsən, Yolasığmaz* və s. Təbii ki, müəyyən yaşdan sonra bu qəhrəmanların adları olmuşdur. Ancaq sonra onlar qəhrəmanlıq göstərdikdən sonra onlara başqa adlar verilmiş və sonrakı adları ilə çağırılmışlar. Bu adların əslində ləqəb olduğunu sübut edən bir sıra dəlillər göstərmək mümkündür. Bunlar hamısı daxili forması çox şəffaf olan mürəkkəb sözlərdən ibarətdir. Hər birinin qeyd olunan xüsusiyyəti anadangəlmə deyil, məhz sonradan əxz edilmişdir. Məsələn, *Toxmaqvuran* həmin keyfiyyətə anadan olanda malik deyildi ki, həmin şəxsə belə ad verəydilər.

Folklorla məxsus belə ləqəblər iki, üç və daha artıq sözlərdən də ibarət ola bilər. Məsələn, *Göydə Ulduz Tanıyan* (“Cantiq”), *Sapandnan Daş Atan Yoldaş* (“Şahoğlu Bəhrəmin nağılı”), *Altıbarmaq-Təkqol* (“Murtuzun nağılı”), “Altı yoldaş” nağılında *Dağı Dağ Üstə Qoyan*, *Burnundan Buz Atan* obrazları vardır. *Yer Alan*, *Yer Satan* (“Şehirli sünbül”) və s.

Köməkçi ad kateqoriyalarının bölgüsünə nəzər salsaq, müxtəlif alimlərin müxtəlif cür yanaşmasını görmüş olarıq. Məsələn, Z.Əlibəyova adlı tədqiqatçı “Azərbaycan onomastikasının orfoqrafik və orfofonik məsələləri” adlı dissertasiyasında yazır: “Azərbaycanda XIX əsrə qədər ad, ləqəb, təxəllüs olmuşdur...” [2, s.25]. Görünür, tədqiqatçı XI əsr türk ədəbi abidəsi olan M.Qaşğarının “Divanü Lügət-it Türk” əsərindən o qədər də məlumatlı deyil. Çünki köməkçi ad kateqoriyasına daxil olan titullar orada kifayət qədər verilmişdir.

Daha sonra “*Yazılı ədəbi dilimizin ilk abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı qədim dövrdə soyadların olmadığını təsdiq edən ən mükəmməl abidədir*” [2, s.37], fikirlərilə də razılaşımaq olmur. Çünki professor H.Əliyev şair Q.Zakirin əsərlərinin tədqiqi zamanı Azərbaycanda soyadların artıq XVIII əsrin ikinci yarısında müasir dövrdə anladığımız mənada formalaşmış işlədilməyə başlamasını təsdiq edən faktlarla qarşılaşdığını qeyd etmişdir:

*“O kəslər ki, tanımazdı övladın,
İndi famil ilə çağırıldı adın”,*

– beyti ilə əsaslandırmışdır. “*Tarixdən məlum olduğu kimi, ilk Azərbaycan soyadları XIX əsrdə yaranmışdır*” [2, s.35]. Lakin mədəni abidəmiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud” əsərindəki antroponimlərin-soyadların işlənməməsi” məsələsinə gəldikdə isə “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı, Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul, Yalançı oğlu Yalınçıq, Qəflət Qoca oğlu Şirşəmsəddin” kimi onomastik vahidləri misal göstərə bilərik. Düzdür, buradakı adlar ata adı ilə ifadə olunsada, o dövrdə məhz soyad funksiyasını daşıyırdı. Digər bir elmi əsərdəki fikirləri diqqətinizə çatdırıraq. Axundov əsərlərində Halvaçioğlu, Ələkçioğlu, Dəlləkoğlu, Kürkçüoğlu və s. kimi ləqəblərin üslubi imkanlarından istifadə edərək, obrazın məxsus olduğu təbəqəni, ictimai mənsəyini göstərir, onun xalq arasından çıxmasını oxucu üçün aydınlaşdırır: “*Tarixdən məlumdur ki, hələ XVIII əsrdən Azərbaycan dilində “oğlu” ünsürü ilə düzələn familiyalar mövcud olmuşdur. XVIII əsrdə fəal şəkildə işlənmişdir* [6, s.73]. Ə.Mikayılova məqalə müəllifləri ilə hesablaşır. Ancaq “oğlu” ünsürünün daha qədimliyi haqqında məlumat vermir.

Soyad rəsmiləşənə qədər uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Müxtəlif sistemli dillərin tarixi faktlarının təhlili göstərir ki, soyad anlayışı hələ lap qədim dövrlərdən mövcud olaraq müxtəlif mənə çalarları effektini vermişdir.

Qordlevskinin fikrincə, “*əksər hallarda ikinci ad-ləqəb zorla qəbul etdirilmiş müsəlman adını sıxışdırıb aradan çıxarırdı, şəxs ikinci adı ilə tanınırdı. Sonralar həmin adlar nəslin ata-baba adına, ləqəbinə çevrilmiş və familiyalar isə həmin ləqəblər əsasında yaranmışdır*” [7, s.50].

Mollazadə, Kəmərlı, Qocayev, Yolçuyev, Dəmirçizadə, Balacayev və s. kimi soyadlar ləqəblərdən formalaşmışdır. Qeyd edək ki, Ə.Mikayılova ləqəblərin ad yaratmağa malik olmadığını yazmışdır [6, s.18]. Elə isə Yolçu şəxs adı ləqəbdən düzəlib, ya yol apelyativ sözündən və ya soyaddan? Bu sualın cavabı maraqlı doğu-

zur. Düşünürük ki, bu ilkin variantda ləqəb olmuş, daha sonra ad kimi istifadə olunmuşdur.

Etimoloji tədqiqatlardan da aydın olur ki, müasir rus soyadlarının əksəriyyəti ləqəblər əsasında formalaşan familiyalardır [4, s.45].

Azərbaycan dilində ləqəblər əsasında formalaşan familiyaların azlığı necə izah oluna bilər? Bizim fikrimizcə bu, əsasən, ənənə ilə bağlı məsələdir. Belə ki, ruslar təxminən 600 illik rəsmiləşməsi kompaniyası zamanı hər bir rus köhnə ənənədən istifadə etmiş, qədim ləqəb adlarını familiya kimi qəbul etmişlər. Azərbaycanda isə tək-tək ziyalılar istisna olmaqla, əsasən xalq kütləsi soyadın nə olduğunu bilmirdi, qeydə alanlar isə vəziyyətdən çıxmaq üçün bir qayda olaraq şəxsin babasının adını familiya kimi rəsmiləşdirirdilər... Məhz bu səbəbdən Sovet dövründə Azərbaycanda sənədləşdirmə zamanı nəslin ləqəbi ilə paralel şəkildə və həm də əksər hallarda müxtəlif antroponimik morfemlər artırmaqla baba adı soyad kimi qəbul edilmişdir.

“Müasir ad sistemində özləşmə prosesi gedir ki, bu da qədim adların tamamilə unudulmadığını göstərir və məlumdur ki, qədim Azərbaycan adları islam dininin yayıldığı dövrdə heç də ad sistemindən tamamilə çıxmamış, xalq arasında işlənmişdir. Xalq öz adlarını qorumuş, dövrümüzdə gətirib çıxarmışdır. Qədim ləqəblər hal-hazırda ad formasında işlənir” [1, s.143].

Bu günə qədər ləqəblərin əmələgəlmə səbəbləri, işlənmə məqamları, mahiyyəti, onlar haqqında irəli sürülən fikirlər, fərziyyələr və faktları ümumiləşdirərək belə qənaətə gələ bilərik ki, bu cür antroponimik vahidlər ilkin olaraq şifahi şəkildə yaranır, qeyri-rəsmi formada özünü göstərir.

Bildiyimiz kimi, həm innovativ, həm də informasiya texnologiyaları sahəsində qısa müddətdə çox böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Belə nailiyyətlər elmin bütün sahələrinə aid olduğu kimi, müasir dilçilik elminə, xüsusilə onomastikaya da öz təsirini göstərmişdir. İnternet, müxtəlif sosial şəbəkələrdən istifadə gündəlik həyatımızın demək olar ki, ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmişdir: *“İnternetdən istifadə zamanı informasiya təhlükəsizliyimizin təminatı üçün əsas vasitələrdən biri kimi həm də ləqəblərdən istifadə edilir. Maraqlı burasındadır ki, bu zaman ləqəblər şəxslərə başqaları tərəfindən verilmir. Bu onomastik vahidləri virtual ünsiyyət prosesində internet istifadəçiləri öz istəklərinə, mədəni səviyyələrinə, dünyagörüşlərinə uyğun olaraq ixtiyari şəkildə seçirlər”* [3, s.86].

Nəticə. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, tarixən antroponimik vahidlər dəyişkən olmuş, hazırda da dövrə görə bəziləri arxaikləşərək yerini başqa şəxs adlarına, ləqəblərə və yaxud da titullara vermişdir.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərov, Y.M. Azərbaycan dilinin onomastikası müstəqillik dövründə /Cəfərov Y.M. / – Bakı: Elm və təhsil. 2015. – 386 s.
2. Əlibəyova, Z. Azərbaycan onomastikasının orfoqrafik və orfoomik məsələləri / Əlibəyova Z. / Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru / – Bakı: 2016. – 146 s.
3. Xalıqova, R. Azərbaycan antroponimiyasının inkişaf yolları (sosioloji dilçilik aspektində) / R.Xalıqova. – Bakı: Elm və təhsil, 2009. – 152 s.
4. İsrailova, R.D., Məşədiyev Q.İ., Cəfərov Q.H. Azərbaycan dilinin onomastikası / İsrailova R.D., Məşədiyev Q.İ., Cəfərov Q.H. – Bakı: Elm, 1987. – 326 s.

5. Quliyev Ə.A. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi / (filologiya üzrə elmlər doktoru dissertasiyası) – Naxçıvan: 2002. – 364 s.
6. Mikayılova Ə. Axundovun üslubi onomastikası / Mikayılova Ə.. – Bakı: “Dizayn-EL” MMC, 2009. – 228 s.
7. Гордлевски В. Государство селджуков малой Азии / Гордлевски В. – Москва: 1985. – 215 с.

Summary

SEMANTIC CLASSIFICATION OF ANTHROPONYMS IN AZERBAIJANI FOLKLORE

It can be considered appropriate to characterize personal names and word groups from other categories used in Azerbaijani oral folk literature.

Historically, anthroponymic units have become archaic and have been replaced by other personal names, nicknames, and even titles.

Резюме

СЕМАНТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ АНТРОПОНИМОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Можно считать целесообразным охарактеризовать личные имена и словосочетания из других категорий в качестве основных и вспомогательных категорий, используемых в азербайджанской устной народной литературе.

Исторически антропонимические единицы изменились, и теперь в зависимости от периода, некоторые из них стали архаичными и уступили место другим личным именам, прозвищам или титулам.

***Rəyçi:** dos. Sofiya Mirzəyeva*

Aysel Məmmədli
Azərbaycan Dillər Universiteti

ÜNSİYYƏTİN YARANMA PROSESİNƏ KOQNİTİV YANAŞMA

Açar sözlər: *dil, danışq aktı, nitq, ünsiyyət, koqnisiya*

Key words: *language, speech act, speech, communication, cognition*

Ключевые слова: *язык, речевого акт, речь, коммуникация, когниция*

Dövrümüzdə ümumi dilçilik dünya dilçiliyində yeni təşəkkül tərzii və yeni baxışlar formalaşdırın bir sıra sahələrin yaranması ilə xarakterizə olunur. Koqnitiv dilçilikdə yeni yaranan dilçilik sahələrindəndir və o, mətn dilçiliyinin maraqlı bir qoludur.

Koqnitiv dilçilik XX əsrin 50-60-cı illərindən başlayaraq daha geniş tədqiq olunmağa başlamışdır. 1960-cı ildə C.Miller və H.Klark Harvard universitetində birinci koqnitiv tədqiqatlar mərkəzi təşkil edirlər [4, s.7].

Azərbaycan dilçiliyi üçün də koqnitiv dilçilik yenidir. Azərbaycanda koqnitivistikanın inkişafında K.Abdullayevin, Q.Kazımovun, F.Veysəllinin, A.Məmmədovun, M.Mahmudovun, Ə.Abdullayevin və b. əsərləri böyük rol oynamışdır. Onlar öz əsərlərində dildə “insan amilinin” əhəmiyyətini, eləcə də dilçiliyin fəlsəfə və psixologiya ilə sıx əlaqəsini daim qeyd edirdilər.

İnsanın dünya haqqında bilikləri, düşüncə tərzii və necə fikirləşdiyi koqnitiv fəaliyyət nəticəsində özünü biruzə verir. Koqnitiv fəaliyyət nəticəsində insan təcürbəsinin kateqoriyalaşdırılması baş verir. İnsanın idrak fəaliyyəti zamanı əldə etdiyi məzmunlu informasiya öz ifadəsini dilin müstəqil formalarında tapır:

“Dil şüuru, ümumiyyətlə və onun bir fraqmenti (parçası) kimi sözün mənası insanların ictimai təcürbəsinin, dünya haqqındakı biliklərinin strukturlaşma və təsbit etmə (qeyd etmə) formasıdır ..., fərdin şüurunda biliyin təqdimatı və aktual saxlanması formasıdır” [5, s.33].

Beləliklə, dilçilik tədqiqatlarını genişləndirən koqnitivizm və müasir antroposentrik paradıqma çərçivəsində koqnitiv dilçilik meydana gəlir. XX əsrin sonlarından etibarən isə dili insan idrakı fəaliyyətində tədqiq etmək zərurəti yaranmışdır. İnförmasiya müxtəlif yollarla insandan insana ötürülür, lakin införmasiyanın koqnitiv dilçilikdə nəzərdən keçirilməsi məsələsi onun yalnız müxtəlif dil formalarında öz əksini və təsdiqini tapır.

Koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışı olan koqnisiya bilik və təcükürü onların dildəki ifadəsini əhatə edir və buna görə də koqnisiya koqnitivizm termin-anlayışı dilçiliklə sıx bağlıdır [2, s.30].

Koqnitiv dilçilikdə işləmə (emal) cihazı kimi yaddaşın operativ vahidləri – freymlər (stereotip situasiyalar, vəziyyətlər), konseptlər (sözün əhatə etdiyi bütün fikirlərin məcmusu), geştaltlar (bütöv obrazlar) və s. meydana gəlir. Buna görə də, yarandığı gündən koqnitiv dilçilik dünyanın mənzərəsini modelləşdirməyi qarşıya məqsəd qoyumuşdur.

Koqnitivizm – elmdə tədqiqat obyektini insanın şüuru, təfəkkürü və onlarla bağlı olan əqli proses və vəziyyətləri öyrənən cərəyandır. O, bilik və dərk etmə, insanların əqli – zehni fəaliyyəti prosesində dünyanı qavrama haqqında elmdir.

Koqnitivizmə görə insan informasiyanın işlənməsi (emalı) kimi, insanın davranışı isə onun daxili vəziyyətini əks etdirən terminlərlə təsvir və izah edilməlidir. Bu vəziyyətlər fiziki cəhətdən aşkar edilib, müşahidə oluna bilər və əldə etmə, saxlama, işləmə, daha sonra isə məsələnin rəasional həlli üçün informasiyanı səfərbər etmə kimi şərh edilir.

Bu məsələnin həlli bilavasitə dildən istifadə etməklə bağlı olduğundan, tamamilə təbiidir ki, dil koqnitivistlərin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Bundan əlavə, indi “koqnitivizm” termininə aşağıdakı baxışlarla yanaşılır:

- 1) İnsanın “idrak mexanizminin” tədqiqi proqramı;
- 2) Müxtəlif kanallarla insana gələn məlumatların işlənmə prosesinin öyrənilməsi;
- 3) Dünyanın mental (əqli) modelinin qurulması;
- 4) Müxtəlif növ koqnitiv aktları təmin edən sistemlərin qurulması;
- 5) İnsan və kompyüter proqramı tərəfindən təbii dildə ifadə olunmuş fikirlərin başa düşülməsi və düzəldilməsi;
- 6) Mətni dərk və şərh etməyə qadir olan kompyüter proqramı modelinin hazırlanması;

7) Təfəkkür aktlarına xidmət göstərən geniş spektrli psixi proseslər.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bilik və təfəkkür özünü nitqdə biruzə verir. Dil insanlar arasında ünsiyyət qurmaq üçün ən unikal vasitədir. Yəni dil ünsiyyət qurma vasitəsi olmaqla yanaşı həm başa salmaq həm də, başa düşmə vasitəsidir.

Tədqiqatlardan məlum olduğu kimi dilçilər nitq və dilin bir-birinə qarşı qoyulmasına qarşıdır. Dilin təbii sisteminin öyrənilməsinin öyrənilməsi zəruridir və “bu halda dil sistemi həqiqətdə nədir?” sualına cavab verərək, qeyd edilir ki, “insan nitqinin bütün müxtəlifliyi müəyyən konkret bir dildə stereotip modellər sırasına qoyula bilər və bu ictimai əhəmiyyətə malikdir” [5, s.13-15].

Dil və nitq qırılmaz vəhdət təşkil edir. Bu vəhdətə bir hadisənin – “nitq fəaliyyətinin” iki bağlı tərəfi kimi baxılır [3, s.5].

70-ci illərin əvvəllərində V.V.Vinoqradov yazmışdır:

“Dilin strukturu haqqında anlayış nitq fəaliyyəti funksiyalarının anlaşılma üsulu və bu proseslərdə dil elementlərinin rolu kimi başa düşülə bilər” [5, s.90]. Bir çox digər alimlər də bu fikirlə razılaşırlar.

Dil və nitqin qarşılıqlı vəhdətindən, danışmaq aktı nəticəsində ünsiyyət yaranır. Ünsiyyət iki və daha çox adamın münasibətləri aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə öz səylərini əlaqələndirməyə və birləşdirməyə yönəldilmiş qarşılıqlı təsirdir. Ünsiyyət tələbatı sosial tələbatdır. Ünsiyyətin funksiyaları çoxsaylıdır, onlardan əsas olanlar:

1) İnsanların birgə fəaliyyətinin təşkili (başqa sözlə “ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə səyləri əlaqələndirmək”);

2) şəxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşması və inkişafı (yəni, “münasibətləri aydınlaşdırmaq məqsədilə qarşılıqlı təsir”).

Müasir psixologiyada ünsiyyətin 3 tərəfini – kommunikativ, interaktiv və perseptiv tərəflərini fərqləndirirlər.

1. Ünsiyyətin kommunikativ tərəfi dedikdə onun ilk növbədə informasiya mübadiləsi olması nəzərdə tutulur. Kommunikasiyanında iki tipi – verbal və qeyri-verbal kommunikasiya fərqləndirilir ki, tədqiqatında verbal ünsiyyət araşdırılır.

2. Ünsiyyətin interaktiv tərəfi onun qarşılıqlı təsir prosesi olmasını göstərir. Bu o deməkdir ki, ünsiyyətdə olarkən insanlar yalnız bir-birlərinə məlumat ötürmür, həmçinin müxtəlif səviyyələrdə bir-birlərinə psixoloji təsir göstərmiş olurlar.

3. Ünsiyyət prosesində insanların bir-birini anlaması nəzərdə tutulur. Belə qavrayış prosesi isə sosial persepsiya adlanmaqla özünəməxsus sosial-psixoloji xüsusiyyətlərə malikdir [7, s.148].

R. Cekendoff müasir dilçiliyin əsas məsələsi kimi danışanın necə danışdığını öyrənməyi vacib bilir [2, s.20]. Bununla da, insan beynində informasiyanın saxlanması və ondan istifadə problemi araşdırılmalıdır. İnsan məlumatların maksimum mürəkkəb məcmusuna sahib olmalıdır ki, danışmaq və bilməyin necə əldə edilməsini öyrənə bilsin. Bu məlumatlar: bacarma, təcrübə, hərəkətin strategiya və sxemi əvvəllər qrammatika və lüğətlə təsvir olunmuşdur. Bu vacib şərtlər danışq aktının həyata keçməsi üçün operativ fundament kimi xarakterizə olunur.

Danışq aktı arxasında dayanan biliklər sistemi olduqca mürəkkəbdir. Bu sistemi:

1) dil, o cümlədən qrammatika və lüğət bilikləri, müxtəlif dil vahidlərinin və onların kombinatorlarının işlənməsi;

2) insanın qeyri-adi təcrübə və başqa əşya tanıma fəaliyyəti, yəni dünya haqqında biliklər;

3) nitq ünsiyyəti prinsipləri biliyi və ayrı-ayrı nitq aktlarının illokutiv qüvvəsi, mətnlər və onların işlənməsinin müxtəlif tiplərini bilmə, adresat və s. haqqında biliklər təşkil edir [1, s.68-69].

Bu sistemi daha da geniş açsaq deyə bilərik ki, danışq aktı baş verərkən ünsiyyətə girən şəxslərin nitqlərindən onların malik olduqları qrammatik biliklər, nə dərəcədə düzgün danışmaları və malik olduqları söz ehtiyatı yəni, şəxsi – daxili leksikonlarının zəngin olub olmaması açıq şəkildə özünü biruzə verir.

Daha sonra isə ünsiyyət zamanı danışan tərəflərin bilikləri də müəyyən mənada özünü göstərir. Yəni nitq prosesində ünsiyyətə girənlərin dünya haqqında fon bilikləri, dünya görüşləri, intellekt səviyyələri nəzərə çarpacaq dərəcədə ünsiyyətə təsir edir və onun təxəyyülündə dil şəklinin konseptual nitqi altında nəyin nəzərdə tutulması barədə təsəvvür yaradır.

Nəhayət, nitq ünsiyyətinin əsas prinsiplərini biliyi təzahür etmək, fərqli nitq aktlarının illokutivlik qüvvəsini, mətnlər və onların işlənməsinin müxtəlif tiplərini, adresatları təyin etməkdən ibarətdir.

Nitqin yaranma problemi bu baxımdan dil vahidlərilə rəftar qaydaları, insanın daxili leksikonunu təşkil edən və cümlənin təşkil edilməsinə cəlb olunan problem kimi, mövcud olan inventardan bu və ya digər vahidlərin seçilməsi problemi və nəhayət, bəzən nitq prosesi zamanı yeni dil vahidlərinin əmələ gəlməsi yolları kimi meydana çıxır. Bu problemləri işıqlandırmaq üçün dil vahidlərinin və dil qaydalarının münasibəti barədə, həmçinin də dil qaydalarının hansı əsasa bərabər olması da, bu nöqtəyi-nəzərdən heç də mürəkkəb deyil.

Kommunikasiyaya olan yanaşmalardan biri də dilçilik-koqnitiv yanaşma, başqa sözlə linqvo-koqnitiv yanaşma adlanır [6, s.10].

Linqvo-koqnitiv yanaşma kommunikasiyanın təkcə linqvistik deyil, həm də kommunikativ aspektlərinin təhlilindən bəhs edən yanaşmadır. Linqvo-koqnitiv yanaşma kommunikasiyanın iki əsas planını fərqləndirməyə və təhlil etməyə imkan verir:

1. Ümumi-linqvistik aspekt (ünsiyyətin aparıldığı istənilən dil, istənilən kommunikativ aspekt üçün istənilən kommunikasiya, istənilən diskurs üçün relevant olan) plan;

2. Milli-deterministik komponent (bu, milli diskursun milli spesifikasını müəyyənləşdirərək məhz milli diskurs üçün aktualdır). Başqa sözlə desək, bu yanaşma, bir tərəfdən, kommunikasiya zamanı universalları təhlil etməyə, kommunikasiyaya təsir edən və onun inkişafını şərtləndirən bütün amilləri nəzərə alaraq kommunikasiyanın kompleks analizi və strukturlaşdırılmasını həyata keçirməyə, digər tərəfdən isə kommunikasiyada milliliyi müəyyən-ləşdirmək və tədqiq etmək, kommunikasiyanı təşkil edən milli-spesifikliyi aşkara çıxarır və təsvir edir. Belə ki, bütün bunlar kommunikasiyanın milli xüsusiyyətlərini təşkil edən fenomenləri müəyyənləşdirmək və tədqiq etməyə imkan verir.

Tədqiqatdan da görüldüyü kimi dil, nitq və ünsiyyət özlüyündə çətin bir prosesi ehtiva edir. Koqnitiv dilçilik isə bu prosesə tamam başqa mahiyyət yüklərək onu şərh etməyə və oxuculara çatdırmağa çalışır.

Ədəbiyyat:

1. Beaugrande R. and Dressler W. Introduction to Textlinguistics. London: Longman, 1981, 241 p.
2. Fodor J.D. Constraints on Gaps: Is the Parser a Significant Influence. Explanations for Language Universals. N.Y., Amsterdam: Mouton, 1984, 381 p.
3. Lakoff G. Women, Fire and Other Things. Berkeley University Press, UCB, 2008, 489 p.
4. Veysəlli F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Bakı: Mütərcim, 2015, 120 s.
5. Виноградов В.В. О взаимодействии лексико-семантических уровней с грамматическими в структуре языка. Мысли о современном русском языке. Москва, 1969, 310 с.
6. Когнитивные исследования в языковедении и зарубежной психологии. Хрестоматия. Барнаул: 2001, 342 с.
7. Красных, А.И. Изотов. М. Язык, сознание, коммуникация // Сб. Статей. Диалог-МГУ, 2000. Вып. 12. 148 с.

Summary

COGNITIVE APPROACH TO THE COMMUNICATION PROCESS

The article deals with the process of communication in the speech act theory from the standpoint of cognitive linguistics, some thoughts about the language, which is considered to be the unique means of information exchange has been suggested.

As a result cognitive activity human's knowledge about the world, ways of thinking and thoughts are exhibited. Cognitive linguistics arose as a result of integration of disciplines which study society to determine how people use symbols to understand themselves.

It also deals with the history of cognitive linguistics, which is a new branch of linguistics.

Резюме

КОГНИТИВНЫЙ ПОДХОД К ПРОЦЕССУ СОЗДАНИЯ ОБЩЕНИЯ

В данной статье рассматривается процесс появления общения в теории речевого акта с точки зрения когнитивной лингвистики. Выдвигаются предположения о языке, который является самым уникальным средством для обмена информацией среди людей.

В результате познавательной деятельности проявляются знания человека о мире, о его способе мышления и о том, как он думает. Когнитивная лингвистика возникла в результате интеграции дисциплин, изучающих общество, чтобы определить, как люди используют символы, чтобы понять себя.

Также, в статье, исследуется история создания когнитивной лингвистики, которая является новым подразделением языкознания.

Rəyisi: prof. Ç.Babaxanova

Aytəmiz Abbasova
Azərbaycan Dillər Universiteti

İŞ SÖHBƏTLƏRİNDƏ NƏZAKƏTSİZLİK MƏQAMLARI

Açar sözlər: *nəzakətsizlik, səthi nəzakətsizlik, birbaşa nəzakətsizlik, nəzakətsiz davranış, kontekst*

Key words: *impoliteness, superficial (mock) impoliteness, inherent impoliteness, impolite behavior, context*

Ключевые слова: *невежливость, поверхностная (притворная) невежливость, врожденная невежливость, невежливое поведение, контекст*

Giriş. Nəzakətsizlik kateqoriyası ədəbsiz ifadələrin işlənməsi nəticəsində təzahür edən linqvo-praqmatik kateqoriyadır. Ədəbsiz ifadələr bir çox yerlərdə işlədildiyi kimi, iş yerlərində də istifadə edilməsi mümkündür. Belə ifadələr adətən gərgin situasiyalarda təzahür edir. İş söhbətlərində nəzakətsizlik işçilərin ünvanı zamanı işlətdikləri ifadəyə və davranışa diqqət etməmələri nəticəsində yaranır. İş yerlərində nəzakətsizlik halları işçilər, işçi və müdir arasında olur və işçilərin müdirə eyni zamanda, müdirin işçiyə etdiyi nəzakətsizlik həmsöhbətlər tərəfindən fərqli şəkildə qəbul edilir.

İş yerlərində nəzakətsizliyin müxtəlif formada olması iş yerində hansı fərdin nəzakətsiz davranış və ya danışığı yerinə yetirməsindən asılıdır. İş yerlərindəki fərdlər müdirdən başlayaraq kiçik vəzifələri icra edən işçilərə qədər olan şəxslər nəzərdə tutulur. Nəzakətsiz müzakirələrin əksəriyyəti müdirlərin öz tabeliyində olan işçilərə qarşı etdiyi mühakimələr, yaxud işçilərin uyğun olmayan davranışlarıdır [2]. Tədqiqatçı Şnurr belə halları (müdirlərin işçilərə qarşı nəzakətsizliyi) neqativ dəyərləndirmə və nəzakətsiz davranışdan daha çox, siyasi, səthi davranış kimi təhlil edir. Tədqiqatçı (Şnurr) bu fikrini belə əsaslandırır ki, işçilərin reaksiyası onların öz müdirlərinin mühakiməsini səthi (siyasi) deyil, birbaşa nəzakətsiz davranış kimi dəyərləndirmələrini ifadə edən bir göstərici kimi təmin etmir [3]. Qeyd edilən bu fikri təhlil etsək görürük ki, yaranmış situasiyada müdir tam haqlıdır. Əgər işçi işə gecikərsə və buna görə müdir tərəfindən məzəmmət edilərsə, müdirin işçiyə ünvanladığı sözlər işçi tərəfindən həqiqi nəzakətsizlik kimi qəbul etməsini şərtləndirən bir dəlil, bir göstərici yoxdur. Yəni işə gecikib və iş qaydalarına riayət etməməsi nəticəsində məzəmmət edilməsi qəbul ediləndir.

Ümumiyyətlə, çox az işçi belə situasiyaları birbaşa nəzakətsiz davranış kimi dəyərləndirir, əksəriyyəti isə bunu səthi nəzakətsizlik kimi qəbul edir, ona görə də birbaşa nəzakətsiz davranış kimi dəyərləndirilmir. Eyni hal, yəni müdirin tabeliyində olan işçilərə qarşı etdiyi səthi nəzakətsizlik kimi qəbul edilən davranış işçilər tərəfindən edilərsə belə hallar neqativ, əslində nəzakətsizlik kimi qəbul edilir. Bu cəhətləri nəzərə alaraq Şnurr iş yerlərində baş verən nəzakətsizliyi iki qrupa bölür.

1. Səthi nəzakətli, yaxud siyasi davranışı ifadə edən müzakirələr: belə müzakirələr formaca nəzakətli görünsə də, əslində nəzakətsiz və kobud məzmunu əhatə edir. Fikrimizcə, belə müzakirələrdə nəzakətsizlik dolayısı yolla ifadə olunur.

2. Birbaşa, yaxud anadangəlmə nəzakətsizliyi ifadə edən müzakirələr: belə müzakirələrdə işlədilən ifadələr birbaşa nəzakətsizlik kimi qəbul edilir. Növbəti bölmədə hər iki qrup haqqında izahlar və nümunələr daha ətraflı verilir.

Şnurun iş yerlərindəki danışıqlarda nəzakətsizliklə bağlı təsnifatına görə birinci qrup formaca nəzakətli, məzmunca nəzakətsizliyi ifadə edən müzakirələri əhatə edir. Birinci qrupa aid Şnur bir sıra nümunələr göstərmişdir və bu nümunələr kontekst daxilində üstünlük təşkil edən normaların əhəmiyyətini göstərir, yəni ilk baxışdan çox nəzakətli davranış kontekst daxilində nəzakətsizliyə nümunə ola bilər. Məsələn: Vellinqton zavodunda mavi yaxalıqlı işçilərin arasındakı ünsiyyətlərdən birinə diqqət edək: Cineta bölmə kordinatoru vəzifəsini icra edir və o, öz komanda üzvü Peterlə zavodun iç (xidməti) telefonu ilə danışır.

Kontekst: Vellington fabriki, məhsulu qablaşdırma vaxtı. Bölmə rəhbəri, Cineta nəzarət otağında Peterə qablaşdırma işində komandanı yeniləməyi tapşırır.

C: Copy control copy control+ (Nəzarəti yerinə yetirin)

P: Oh+good afternoon, where have you been+ (O! Günortanız xeyir, haralardasız?)

C: Who wants to know? (Kim bilmək istəyir?)

P: Well we do+++ (yaxşı edərik.)

C: Wait and we'll get back to you. (Gözlə biz sənə qayıdacağıq)

P: thank you very much for your information. (Məlumatınız üçün çox sağ olun.)

+ işarəsi söhbət zamanı fasiləni bildirir.

Cineta günlük rejim formulası daxilində Peterlə nəzarət otağı ilə əlaqə qurmaqla ünsiyyət qurur: Nəzarəti yerinə yetirin (Copy control). Peterin cavabı isə O! Hər vaxtın xeyir. Sən haralardaydın? (Oh+good afternoon where have you been+) Bu cümləyə əsasən şərh edə bilərik ki, Peter onun zəngini gözləyirmiş və tənqid kimi görünməsə də, kontekstə bu cümlə Cinetanın Peterlə əvvəllər əlaqə saxlamaq təəccübünü daha çox ifadə edir. Cinetanın “Kim bilmək istəyir?” (Who wants to know) cavabını verməsi rəhbərlik etdiyi komanda üzvləri arasında ünsiyyətin özünəməxsus tərzini göstərir. Bu zidiyyətli söhbət mübadiləsi belə komanda üzvləri (mavi yaxalıqlı komanda) üçün qəbul ediləndir. Ağ yaxalıqlı işçilər üçün belə söhbət mübadiləsi birbaşa nəzakətsizlik, kobudluq kimi anlaşılır. Bu fabrikin kontekstində belə situasiya siyasi davranışa uyğun gəlir. Söhbətin maraqlı məqamlarından biri də Peterin Cinetaya harada olması ilə bağlı verdiyi suala onun (Cineta-nın) cavab verməməsi olmuşdu. Sualı cavablandırılmadan imtina və Cinetanın iş fəaliyyəti ilə bağlı məlumatı bölüşməsi onun vəzifə gücünün hesabına etməsi kimi başa düşülür. Eyni zamanda Cinetanın (Who wants to know? Kim bilmək istəyir?) sualına Peterin (Well, we do. Yaxşı biz edərik.) cavabından sonra nəzərəçarpan fasilənin olması onun (Cinetanın) danışdığı bəyənməməsi həmsöhbətinin öncədən verdiyi sualı cavabsız qoyması vəzifəcə daha yüksək olmasının bir göstəricisi kimi şərh edilir. Fasilədən sonra Cinetanın (Wait and we'll get back to you) “Gözlə, biz sənə qayıdacağıq” deməsi Peterin sualına daha bir narazılığını bildirir.

Söhbətin digər bir cəhəti yəni Peterin sonda söylədiyi fikir də maraqlıdır. Onun sonda söylədiyi fikir (Thank you very much for your information – “Məlumatınız üçün çox sağ olun.”) səthi nəzakətsizliyi ifadə edir, yəni formaca nəzakətli görünsə də, məzmunca nəzakətsizliyi bildirir. Əslində, istehzal bir tərzdə deyilən

fikir həddindən çox nəzakətli formada şərh edilən fikirdən fərqlənir. Sarkazm və ironiya linqvistik cəhətdən fon biliyi və kontekstə əsaslanır [4]. Məsələn biz əgər Peterin son fikrini kontekstdən kənar götürsək, onun müdirinin davranışına əsəbiyini deyil, hörmətinin ifadə olunduğunu görə bilərik. Nümunə üzrə təhlilimizi yekunlaşdıraraq bildiririk ki, Peter söhbətin əvvəlindən başlayan narazılığını nəzakətli formada əslində isə səthi nəzakətsizliyi ifadə edən bir tərzdə qarşı tərəfə çatdırır [5]. Söhbət zamanı deyilən ifadələrin nəzakətsiz kimi qəbul edilməsi kontekstdən asılıdır [1].

İş söhbətlərinin təhlili üzrə təsnifatın birinci qrupu ilə bağlı təhlili ümumiləşdirərək, qeyd edək ki, bu tip söhbətlərdə nəzakətsiz yaxud kobud sözlərdən istifadə edilmir, yalnız kontekstə əsasən fikrin nəzakətsizliyi ifadə etdiyini şərh edə bilərik.

İş yerlərində baş verən ikinci qrup nəzakətsizlik birbaşa, yaxud anadangəlmə nəzakətsizliyi ifadə edən danışıqlardır. Belə kontekstdə adətən işçilərin müdiri qarşı, yaxud müdirin tabeliyində olan işçilərə qarşı etdiyi birbaşa nəzakətsizlik nəzərdə tutulur. Məsələn:

Kontekst: Cok Smisi (Jock Smithy), əməkdaşlıq layihə komandasının meneceri, komandanın hesabat iclasına sədrlik edir. Bu iclasda komandanın tabeliyində olan müxtəlif yarımqruplar öz həftəlik işləri haqqında hesabat verirlər. Tabeliyində olan işçinin hesabatının sonunu dinləyərkən sədr, növbəti yarımqrup rəhbəri Mətə səslənir.

1. Vit: Friday would be perfect. (Cümə günü yaxşı olardı.)

2. Smi: Hey! Matt did you all get of your things completed by Friday (Hey! Mət, sən hər şeyi cümə gününə kimi tamamlamısan?)

3. Matt: I was just about to say if Mr Smitherson wasn't so rude as to interrupt um.... (Mən sadəcə cənab Simitersonun müdaxilə etməsini kobud bir davranış olub-olmaması ilə bağlı nəşə deyirdim.)

4. [general laughter] (iclas iştirakçılarının gülümsəməsi)

5. Matt: Ditto for me all the contents are there (with me) (Mənimlə bağlı olan işlər hamısı göz önündədir.)

8. This week is fine (bu həftə əladır)

9. Tweak things with Tessa umm (Tessa ilə bağlı bəzi çatışmayan şeylər ...)

Bu nümunədə xoşagəlməz hal işçinin müdirin digər işçiyə qarşı etdiyi nəzakətsizliyi ifadə edən ittihamdan başlayır. Burada iclas rəhbəri, Smitin öz vəzifə haqqlarından istifadə edərək Vitin sözünü kəsməklə Mətə hesabat verməyi bildirir. Mət isə danışığa başlayanda iclas rəhbərinin Vitə qarşı olan davranışını açıq-aşkar vurğulaması tədqiqatçı Şnurun təsnif etdiyi ikinci qrup nəzakətsizliyi ifadə edir. Bu söhbəti təhlil edərkən, burada birinci qrup nəzakətsizlik də görə bilərik. Məsələn, İclasda sədrin Vitin sözünü kəsməsi məqamı düşünürük ki, birinci qrup nəzakətsizliyə aiddir. Nəticə etibarı ilə, iş söhbətlərinin təhlili zamanı üzə çıxan ikinci qrup nəzakətsizlik qəbul edilməyən ifadələrin birbaşa ünvanlanmasını ifadə edir [5].

Ümumiyyətlə, iş yerlərindəki söhbətlərdə baş verən nəzakətsizliyin təsnifatının iki qrupa bölünməsi Conatan Qalpeperin nəzakətsizliyin təsnifatının iki qrupa bölünməsinə uyğun gəlir. Belə ki, Qalpeperin təsnifatında saxta nəzakətsizlik birinci növ kateqoriyaya, anadangəlmə nəzakətsizlik isə ikinci qrup nəzakətsizliyə uyğun gəlir [1]. Deməli, Qalpeperin və Şnurun təsnifatlarında bu məsələ ilə eyni

fikirdədirlər. Fərq yalnız odur ki, Qalpeperin təsnifatı bütövlükdə nəzakətsizlik kateqoriyasına aid edilir, Şnur təsnifatı isə iş söhbətlərində baş verən nəzakətsizliyə aid edilir.

Nəticə. İş yeri söhbətlərində nəzakətsizlik gərgin situasiya zamanı baş verir. Nəzakətsizliyi göstərən ifadələr iki formada işlədilə bilər: 1) formaca nəzakətli məzmunca nəzakətsizliyi göstərən ifadələr; 2) birbaşa nəzakətsizliyi ifadə edən sözlər.

Məzmunca nəzakətsizliyi bildirən ifadələr həmsöhbətlər tərəfindən fərqli qəbul edilir. Əgər belə ifadələr müdir tərəfindən işlədilsə, onda onun tabeliyində olan işçilər tərəfindən öləri, səthi qəbul edilir. Əksinə hal olarsa, yəni işçi müdirə qarşı belə ifadələr işlədilsə bu hal birbaşa nəzakətsizlik kimi dəyərləndirilir.

Tədqiqatçı Şnurun iş yeri söhbətlərinin təhlili zamanı nəzakətsiz ifadələrin səthi, öləri və ya birbaşa, həqiqi oluğu kimi qəbul ediməsi Qalpeperin saxta nəzakətsizlik və anadangəlmə nəzakətsizlik təsnifatına əsaslanır. Kontekstdən asılı olaraq ədəbsiz ifadələr saxta nəzakətsizliyi və ya həqiqi nəzakətsizliyi ifadə edir.

Ədəbiyyat:

1. D.Bousfield *Impoliteness in Interaction*. 2008. John Benjamins, Amsterdam
2. J.Culpeper *Impoliteness: Using Language to Cause Offence*. 2011. Cambridge: Cambridge University Press
3. J.Culpeper “Towards an anatomy of impoliteness”, *Journal of pragmatics* 25, 1996, Elsevier publishing house Amsterdam, s. 352)
4. M.Haugh and D.Bousfield, *Mock impoliteness, jocular mockery and jocular abuse in Australian and British English* Michael, 2012, *Journal of Pragmatics* 44(9): Elsevier publishing house Amsterdam s.1121).
5. Stefanie Schnurr, Meredith Marra and Janet Holmes //“ Impoliteness as a means of contesting power relations in the workplace” In: Bousfield, Derek and Locher, Miriam A., (eds.) *Impoliteness in Language: Studies on its Interplay with Power in Theory and Practice. Language, Power and Social Process [LPSP] (No.21)*. Berlin, Germany: De Gruyter Mouton, 2008 pp. 211-230.

Summary

CASES OF IMPOLITENESS IN WORKPLACE CONVERSATIONS

It is important to study the points where impoliteness occurs in workplace conversations and the reasons why it occurs. Impoliteness occurs as a result of not following conversational rules during communication in workplaces. Unpleasant situations in workplaces occur between employees and the manager, and it is important to analyze the cases of impoliteness of the employees to the manager and the manager to the employee at the same time. Different evaluation of unpleasant situations by interlocutors leads to understanding of the addressed opinion as superficial and inherent impoliteness. Inappropriate statements addressed to employees by the manager using his official power indicate superficial impoliteness. Inappropriate behavior by employees towards the boss is inherent impoliteness. In short, it is important to follow the rules of interaction in workplace conversations.

Резюме

СЛУЧАИ НЕВЕЖЛИВОСТИ В РАЗГОВОРЕ НА РАБОЧЕМ МЕСТЕ

Важно изучить моменты, в которых возникает невежливость в разговорах на рабочем месте, и причины, по которым это происходит. Невежливость возникает в результате несоблюдения разговорных правил при общении на рабочих местах. Неприятные ситуации на рабочих местах возникают между работниками и руководителем, и важно анализировать случаи невежливости работников к руководителю и руководителя к работнику одновременно. Различная оценка неприятных ситуаций собеседниками приводит к пониманию обращенного мнения как поверхностной и присущей им невежливости. Неуместные высказывания в адрес сотрудников со стороны руководителя с использованием своих служебных полномочий свидетельствуют о поверхностной невежливости. Неадекватное поведение сотрудников по отношению к начальнику является присущей им невежливостью. Одним словом, важно соблюдать правила взаимодействия в рабочих беседах.

***Рәүсi:** prof. Мәмәханım Qazıyeva*

Gülzar Nağıyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

ELÇİNİN “ÖLÜM HÖKMÜ” ROMANINDA SOSIAL PROBLEMLƏRİN DİL VASİTƏLƏRİ İLƏ TƏHLİLİ

Açar sözlər: *dil vasitələri, sosial məsələlər, cəmiyyət*

Key words: *language devices, social issues, society*

Ключевые слова: *языковые устройства, социальные проблемы, общество*

Dil vasitələri Azərbaycan ədəbiyyatında ənənəvi səciyyəyə malikdir və bu vasitələr həm xalq ədəbiyyatında, həm klassik ədəbiyyatda, həm də müasir bədii əsərlərdə mövcuddur. Hər bir əsərin özünəməxsus üslubi çalarları vardır. Yazıçı və şairlərimiz bu üslubi fiqurlardan bədii ədəbiyyatda məharətlə istifadə etmişlər.

Sovet dövründə ədəbiyyat ciddi nəzarət altında saxlandığına görə Azərbaycan nəsr müəllifləri simvollardan, metaforalardan, məsəllərdən və digər üslubi vasitələrdən istifadə edərək mövcud siyasi, iqtisadi və sosial vəziyyəti əsərlərində mücərrəd düşüncə tərzini ilə tənqid etmiş, gerçəkliyi illüziyalarla təsvir etmişlər. Elçinin “Ölüm hökmü” romanında da eyni rəmzi simvollara tez-tez rast gəlirik.

“Ölüm hökmü” romanı Sovet dövrünə siyasi, iqtisadi və sosial baxımdan işıq tutan hərtərəfli bir əsərdir. Romanda müəllif sosialist ideologiyasının hakim olduğu şəraitdə dünya baxışını və qənaətlərini açıq ifadə etməsinə baxmayaraq, yenə də müəyyən fikirlərini dil vasitələrinə müraciət etməklə bildirməyə ehtiyac duymuşdur. Ona görə ki, əsərdə əks etdirilən dövrdə sosializm quruculuğu naminə xalqa zülm edilməsi kimi vacib bir məsələdən söhbət açılır. Bu sistemdən yaxa qurtarmaqla Azərbaycan türklərinin əslində xilas olacağına, insanlara edilən zümlərin bir gün sona çatacağına bəslənən inamı quruluşun daxilində bütün açıqlığı ilə qələmə almaq, əlbəttə, asan deyildi.

Elçinin “Ölüm hökmü” romanının personajları XX əsrdə Sovet İttifaqı dövründə Azərbaycanda vətəndaşların beyninə yeridilən Sovet ideologiyasına sadıq olan hakim dairələrin və öz mənliliyini itirmiş cəmiyyətin nümayəndələridir. Şəxsiyyətə pərəstiş, satqınlıq, itaət, rüşvətxorluq ağır nəticələr vermiş, insanları manipulyasiyaya sövq etmişdir. O zamanlar hər hansı bir dirçəliş həm milli və həm də adi məişət səviyyəsində məhv edilə bilərdi, insanların böyük əksəriyyəti həm qorxu, həm də yaşamaq zərurəti baxımından bir-biri ilə bağlı idilər.

Hökmdarlar və təbəələr həyat sürmək üçün qarşılıqlı olaraq şüurlu, yaxud təhtəlsüzür elə hərəkət etməli olurlar ki, yaşaya bilsinlər və əslində, bu, indi də bütün dünyada belədir. Bu qəhrəmanlar bütün zamanların açılmamış və yaqin ki, heç vaxt da açılmayacaq həyat sirlərinin daşıyıcılarıdır.

Elçin hakimiyyətin gücü ilə azadlıq arasındakı təzadları göstərmək sayəsində dramatik süjet və yüksək estetik səviyyəli personajlar yaradır. İnsan ömrü və zaman sonsuzluğu kontrastının fəlsəfi mahiyyəti açılır. Yazıçı insanın zaman məfhumu kontekstində rolunu və missiyasını müasirlik prizmasından işıqlandırmışdır.

Nəzərə alsaq ki, Elçin romanlarını ictimai gerçəkliyin ifadəsi adı altında rejimin illüstrasiyasına çevirən və öz hakim ideologiyasından başqa heç bir mövzudan söhbət açılmasına imkan verməyən bir quruluşun içərisində yaşayaraq yaratmışdır. Buna görə də yazıçı öz fikirlərini oxucuya çatdırmaq üçün rəmzlərə müraciət etmişdir. Romandakı rəmzlərin aşkara çıxarılması əsərin əsas qayəsini müəyyənləşdirir.

Romanda müəllif haqqında danışdığı dövrün bütöv bir mənzərəsini yaradır. Burada canlandırılan ən önəmli məkanlardan biri qəbiristanlıqdır. Qəbiristanlıq cəmiyyətin kiçik bir modelidir və hadisələrin böyük bir hissəsi də Tülkü Gəldi Qəbiristanlığında baş verir. Tülkü Gəldi Qəbiristanlığı əsərdə şərti məkandır və Sovetlər İttifaqının anoloqu kimi çıxış edir. Burada baş verən hadisələr mütləq hakim olan ictimai-iqtisadi quruluşun çatışmazlıqlarını, bütün mahiyyətini özündə əks etdirir. Hər bir ictimai vəziyyətdən öz mənfur mənfəəti üçün istifadə etməyi bacaran adamlar hətta öz xalqının ölümləri hesabına belə cəmlərini doldurmağa çalışırlar.

Romanda istifadə olunan rəmzlərdən biri əsərin qəhrəmanlarından olan Gicbəsər adlı itdir. Diqqəti çəkən məqamlardan biri də budur ki, müəllif bütün əsər boyu bu iti diqqət mərkəzində saxlamışdır. Əsərdə Gicbəsərin Tülkü Gəldi Qəbiristanlığına gəlib düşdüyü gündən özünü qatarın altına atdığı məqama kimi bütün həyat yolu təsvir edilir. Gicbəsər romanda zülm və təzyiqlə yaşayan, həyatdan bir gözləntisi olmayan və ölməyi yaşamaqdan üstün tutan simvolik bir xarakterdir. Tülkü Gəldi Qəbiristanlığında qarovulçu Əflatun Gicbəsərə çox yaxşı baxır, onu bəsləyib böyüdür. Əslində, itin bədbəxtliyi də elə burdan başlayır, çünki dünyanın ən müqəddəs yerlərindən sayılan qəbiristanlıq dünyanın ən günah işlərinin görüldüyü bir yerə çevrilmişdir. Gicbəsər burada baş verən çirkin işlərə və özünə qarşı kobud davranışlara dözməyərək qəbiristanlıqdan uzaqlaşır. Lakin Gicbəsər bundan sonra da rahatlıq tapmır. Rastlaşdığı bütün hadisələr və adamlar bu dünyanın çirkabı içində olmasından xəbər verir. Başına elə əhvalatlar gəlir ki, yaşamaqdan əlini üzür. Yalnız dar bir dalanda özünü təhlükəsiz hiss edir. Amma burada da sərxoş adamların əlindən rahatlıq tapmır. Artıq bu dünyada yaşamağın mümkün olmadığını yəqin edən Gicbəsər bir insan kimi özünü öldürür. Burada diqqət çəkən məsələ odur ki, Gicbəsər dar dalanda özünü daha təhlükəsiz hiss edir, nəinki onu əhatə edən insanların ətrafında. Yaxşı tərbiyə almış bir it belə cəmiyyətdə yaşamağa özünə yer tapa bilmirsə, məruz qaldığı bütün təzyiqlərə və zülmə baxmayaraq, mənəvi dəyərlərini itirməyən insanların belə bir şəraitdə yaşamasının nə dərəcədə çətin olduğunu təsəvvür etmək olar. Eyni zamanda bu qədər eybəcərliyin, ədalətsizliyin və əxlaqsızlığın mövcud olduğu bir cəmiyyətdə insani ləyaqətini qoruyaraq ölmək, həmin hallara boyun əyərək yaşamaqdan daha üstün tutulur. Cəmiyyətin bəd əməlləri itə də təsir edir və onu məhvə sürükləyir. İntihar etməklə Gicbəsər bu dünyadan yox olmur, əksinə bu çirkin cəmiyyətdən xilas olur.

Romandakı əsas hədəf Tülkü Gəldi Qəbiristanlığının müdiri Əbdül Qafarzadədir. O, zamanın nəbzini tutan, pul yığmaqdan gözü doymayan, tülkü qədər hiyləgər bir tipin metaforasıdır. Xədicə arvadı basdırmaq üçün qəbiristanlığa gedən Xosrov müəllim cəmiyyətin qanını soran, insanların ölüsündən belə özünə sərvət toplamaq üçün faydalanan rəhmsiz bir adam olan Qafarzadənin davranışına və rüşvət istəməsinə dözməyib onun yaxasından yapışır. Taleyin və insanların üz çevirdiyi bədbəxt bir müəllimin: *"Sənsən! Bütün müsibətləri başımıza açan sənsən! Məni öldürən sənsən! O tonqalı sən qalamışdın! Sən taunsan! Taun! Taun!"* – [3] fəryadı konkret olaraq bir

fərdin yox, həyatın bəd əməllərindən azad ola bilməyən və bəşəriyyətin tarixi boyu əzab çəkən günahsızların və köməksizlərin daxili aləminin ifadəsidir.

“Ölüm hökmü” əsərində hakim ideologiyanın təsiri altında məhv olmaq üzrə olan bir cəmiyyətin bütün qurumlarının pozulması, eləcə də bu cəmiyyətə biganələşən insanların fərdi aləmləri bütün qabarıqlığı ilə təsvir olunur. Hər an hər kəsin xalqa düşməni elan edildiyi bir şəraitdə elə bir vəziyyət yaranmışdır ki, ürəklərində belə düşünməkdən ehtiyat edirlər. Romanda cəmiyyətin yetmiş illik təcrübəsinin təsviri göstərir ki, ölkədə adlardan başqa heç nə dəyişilmirdi. Gələcək naminə axıdılan qanlar, törədilən zülmələr cəmiyyəti əzməkdən və onu alçaltmaqdan irəli gedə bilməmişdi. Əsrin yaşadı olan Xosrov müəllim həmin dövrün əvvəldən axıracan canlı şahididir. Bu quruluş onun üzünə heç vaxt gülməmiş, ömrü boyu Qafar zadə kimilər tərəfindən əzilmiş və hər şeyini itirmişdir. Eyni şəkildə Murad İldırımli da yeni nəslin nümayəndəsidir, ancaq dövrün gənclərdən fərqli olaraq o, təmizliyini qoruyub saxlamışdır. Belə insanlara isə bu cəmiyyətdə yer yoxdur, onlar ictimai mövqeləri ilə cəmiyyətdən uzaq düşsələr də, insanın alçaldılmasına, rüşvətə, mənəviyyatsızlığa qarşı daim müqavimət göstərmiş, mübarizə aparmış xarakterlərdir.

Romanda istifadə olunan rəmzlərdən biri də taundur. Taun epidemiyası Hadrut rayonunda Xosrov müəllimin bütün ailəsini məhv edir. Lakin romanda həmin hadisədən söhbət açmaqda müəllifin məqsədi taunun necə bir dəhşətli xəstəlik olduğunu göstərmək deyil, halbuki, əsas epidemiyə cəmiyyətin içində baş verir və bütünlüklə millətin həyatı üçün təhlükəyə çevrilir. Bu epidemiyə rejimdir. Bu gerçək taunun axırına çıxdığı adamların sayı Hadrutda xəstələnərək ölənlərin sayından qat-qat çoxdur. Elçin romanda bu gerçək taunun törətdiyi dəhşətləri və onu kimlərin yaydığını bizə açıqlayır. Sovet sistemində cəmiyyəti məhv etməyə çalışan və epidemiyə doğuran xəstəliklərdən də təhlükəli olan rejimə qulluq edən adamların axırı tükənmir.

Elçin yuxulardan da rənz kimi istifadə edir. Bunlardan biri Xosrov müəllimin həbsxanada Mir Cəfər Bağirovu taun şəklində gördüyü yuxudur. Bu tipli başqa bir rənz isə yenə də Xosrov müəllimin yuxuda Kələntər müəllimin qızlarını görməsidir. “*O qızların sifəti yox idi, daha doğrusu, elə bil ki, sifətləri iki, üçqat tül arxasında idi, amma Xosrov müəllim yuxuda bilirdi ki, bu qızlar Kələntər müəllimin qızlarıdır və Kələntər müəllimin o qızları bir ucdan ağlayırdılar, gözlərindən axan su sel kimi küçələrdən keçirdi, bir dəniz əmələ gətirirdi və Xosrov müəllim yuxuda qorxurdu ki, o dənizdə boğulub ölər. Kimsə, çox güman ki, Kələntər müəllimin arvadı idi – aradan keçən bu uzun illər ərzində Xosrov müəllim o arvadın sifətini yadımdan çıxarmışdı – tez-tez o qızlara da, Kələntər müəllimə də bütün bunları yuxuda görəndə Xosrov müəllimə də toxtaqlıq verirdi: - Su aydınlıqdı... Su aydınlıqdı...*” [4]. Bu dövrdə Azərbaycanda axıdılan göz yaşları təkcə Kələntər müəllimin qızlarının və arvadının axıtdığı göz yaşları deyildi. Xosrov müəllimin yuxusunda Kələntər müəllimin qızlarının göz yaşları bir dənizə çevrilir və bu dənizdə Kələntər müəllim də boğulur. Bunun mənası odur ki, Azərbaycanın bu hala düşməsində hamının təqsiri vardır. Bu göz yaşları dənizində boğulacaq ən son adam Xosrov müəllimin özü olacaqdır.

“Ölüm hökmü” əsərində canlandırılan *Tülkü Gəldi Qəbiristanlığı*, *Xədicə arvadın evi*, *Hadrut*, *Ələsgər müəllimin evi*, *kamera*, *Mir Cəfər Bağirovun kabinet* kimi məkanlar da rəmzi səciyyə daşıyır. Bu məkanlar əmin-amanlıqdan məhrum olan məkanlardır və bunların hamısı ölüm assosiasyası doğurur.

Romanda Murad İldırımının nənəsinin danışdığı nağıl və əfsanələrin də müəyyən rəmzi mənalara varır. Bir mağarada yaşayan böyük bir ailə həyatlarından razı deyillər. Evin başçısı buna tab gətirməyib Qaf dağının təpəsinə çıxıb Allaha yalvararaq kömək istəyir. Göydən bir uzunqulaq göndərilir və beləliklə, uzunqulaq da onlarla birlikdə daxmada yaşamağa başlayır. Kişi yenidən dağın təpəsinə çıxır və Allaha yalvarır ki, onları uzunqulaqdan xilas etsin. Uzunqulaqdan canını qurtaran ailə şad-xürəm ömür sürməyə başlayır. Azərbaycan türkləri Aprel çevrilişindən əvvəl cümhuriyyət dövründə azad yaşayırdılar, lakin buna qane olmayıb, sosializm sistemində yaşamaq istəyənlər yeni rejimin zülmünü görüb, yanıldıqlarını anladılar. Azərbaycan türklərinin içərisində yaşayan uzunqulaq isə sosializm sisteminin simvolizmidir.

Xədicə arvadın oğlu Balaniyaza yazığının siçan deməsi və onun siçan tutan kimi oxucuya təqdim edilməsi də rəmzi məna daşıyır. Balaniyaz anasını tək-tənha qoyub evdən çıxıb gedir, bir qadınla ailə qurur və demək olar ki, anasını ancaq pul lazım olanda axtarır. Anası öləndə də onun dəfninə bir övlad kimi yox, məhz kənar bir adam kimi gəlir və yeganə məqsədi anasının evini sataraq pulu əlinə keçirmək olur. Beləliklə Balaniyazın siçana bənzədilməsi tamamilə yerinə düşür.

Elçinin "Ölüm hökmü" romanı bir neçə nəslin taleyini özündə əks etdirən bioqrafik xronologiyası olmaqla yanaşı əslində zülm və despotizm, zülm və despotizmə dözümlü, mübarizənin bariz nümunəsidir.

Ədəbiyyat:

1. Yusifli V. Tənqid və bədii söz. Bakı, Mütərcim, 2002.
2. Elçin. "Seçilmiş əsərləri", V cild. Bakı, "Çinar-çap" nəşriyyatı, 2005.
3. Salamoğlu T. Müasir Azərbaycan romanının poetikası. Bakı, Elm, 2005.
4. Sədat Adıgözəl, "Elçin romanlarının struktural-sosioloji təhlili". Qafqaz Universiteti Yayınları, Bakı, 2006.

Summary

THE LANGUAGE ANALYSIS OF SOCIAL PROBLEMS IN ELCHIN'S NOVEL "THE DEATH SENTENCE"

The article deals with the main social and political issues of the novel "The Death Sentence" through literary language means. The novel reflects the real political, economical and social life of Soviet period, unravels the tangled contradictions of society, give us an artistic comprehension of the epoch. The cult of personality, betrayal, obedience, corruption – are the main ideas of this novel.

Резюме

ЯЗЫКОВОЙ АНАЛИЗ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ В РОМАНЕ ЭЛЧИНА «СМЕРТНЫЙ ПРИГОВОР»

В статье рассматриваются основные социальные и политические проблемы романа «Смертный приговор» через литературно-языковые средства. Роман отражает реальную политическую, экономическую и общественную жизнь советского периода, распутывает запутанные противоречия общества, дает нам художественное осмысление эпохи. Культ личности, предательство, покорность, коррупция – основные идеи этого романа.

Rəyçi: dos. Röya Mürşüdova

Gülnarə Həsənli
Azərbaycan Dillər Universiteti

VAQIF BAYATLI ODƏR POEZİYASINDA SÖZ YARADICILIĞI

Açar sözlər: *Vaqif Bayatlı Odər, Füzuli, Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun, Rəsul Rza, İsa Muğanna, neologizm, kalka, trafaret, qəlib, nur, adam, eşq, göyüzü*

Key words: *Vaqif Bayatli Oder, Fuzuli, Huseyn Javid, Samad Vurgun, Rasul Reza, Isa Mughanna, neologism, trace, stencil, mold, light, man, love, sky*

Ключевые слова: *Вагиф Баятлы Одэр, Физули, Гусейн Джавид, Самед Вургун, Расул Реза, Иса Муганна, неологизм, след, трафарет, плесень, свет, человек, любовь, небо*

Ədəbiyyatın, o sıradan da poeziyanın əsas vəzifələrindən biri də yeni söz yaratmaqla bədii dili və ümumən dili zənginləşdirməkdən ibarətdir. Yeni söz yaradıcılığı yazıçıdan, şairdən orijinal, bənzərsiz bədii istedad sahibi olmaqla yanaşı, həm də mənsub olduğu xalqın dilinə dərinlik tələb edir ki, bu özəlliklərin hər ikisi çağdaş Azərbaycan poeziyasının istedadlı nümayəndələrindən biri kimi Vaqif Bayatlı Odər üçün səciyyəvidir. Təsadüfi deyil ki, iyiminci yüzildə ədəbi-bədii dildə yeniliklərə imza atmış Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun, Rəsul Rza, İsa Muğanna, Mövlud Süleymanlı kimi görkəmli şair-yazıçılar sırasında Vaqif Bayatlı Odər də var və o, bu silsilənin hələki son nümayəndəsi olaraq qalmaqdadır.

Bədii dildə yeni sözlərin yaranması iki əsas yolla baş verir ki, bunlardan birincisi bu sözlərin canlı xalq danışığı dili, dialekt və şivələrdən, yaxud əcnəbi dillərdən keçməsi, ikincisi isə şair və ya yazıçılar tərəfindən bədii dilin öz daxili imkanları hesabına yaradılmasıdır. Birinci halda yeni söz yaradıcılığı yaradıcı şəxs daha çox dilə bələdliyi, yəni biliyi, ikinci halda isə istedadı ilə bağlıdır. Odur ki, birinci halda yeni söz yaradıcılığı ümumi, ekstensiv, eninə, ikincidə isə fərdi-üslubi, intensiv, dərininə səciyyə daşıyır.

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, o sıradan da şeirində ədəbi-bədii dili zənginləşdirməyin hər iki üsuluna dair yetərincə nümunələr göstərmək olar. Məsələn, Səməd Vurğunun “Bakının sayrışan ulduzlarından” misrasında “sayrışmaq” felini Qazax dialektindən poeziyaya gətirməsi, ona poetik vətəndaşlıq hüququ verməsi bədii dildə yeni söz yaradıcılığının birinci üsuluna aiddir və bu söz yaradıcılığından daha çox, əslində, artıq mövcud sözü dilin bir sahəsindən digərinə keçirmək, ona ümummillə səciyyə, ümumişləklilik xarakteri vermək, yəni onun işlənmə arealını genişləndirməkdən ibarətdir. Təsadüfi deyil ki, Səməd Vurğuna qədər yalnız Qazax dialektinin dar şərcivəsində işlənən bu söz sonralar ümumən ədəbi dildə vətəndaşlıq statusu qazanmış, hamı tərəfdənən anlaşılan və işlənən ümumişlək söz keyfiyyəti kəsb eləmişdir. Mövlud Süleymanlının qərb dialektlərindən mənimsəmə hesabına həyata keçirdiyi “yeni söz yaradıcılığı” da eyni üsulla baş verib, daha çox leksik səciyyə daşıyır. Hüseyn Cavid eyni vəzifəni daha geniş miqyasda – türk xalqları, ilk öncə Türkiyə türkcəsindən ədəbi-bədii dilimizə sözlər gətirməklə

yerinə yetirir və əslində, təkcə Azərbaycan ədəbiyyatı deyil, ümumən türk xalqları ədəbi dili kontekstində iş görür. Lakin mənbənin və ya miqyasın dəyişməsi görülən işin ümumi səciyyəsinə dəyişmir. Hər üç durumda dil yaratma əməliyyatı məkanı səciyyəyə daşıyır, yəni sözün bir məkandan digərinə köçürülməsi hesabına baş verir və bu istənilən halda söz yaratmaqdan daha çox, söz gətirməkdir.

Modern Azərbaycan poeziyasının banisi Rəsul Rzanın yaradıcılığında isə yeni söz yaradıcılığı modern səciyyəyə daşıyır. Rəsul Rza diləket və şivələrdə işlənən sözləri, yaxud türk xalqları dillərindəki sözləri dilə gətirmir, dilin daxili imkanları hesabına yeni sözlər yaradır ki, bu linqvistik əməliyyatın nəticəsində “ışıqfor”, “dikuçar” və sair digər sözləri ilk dəfə işlədir.

İyirminci yüzil ədəbiyyatımızın ən böyük hadisələrindən biri – İsa Muğannanın “İdeal” romanı birbaşa dil və söz probleminə həsr olunub ki, bunun özü də sözügedən problemin nə qədər böyük önəm daşmasının göstəricisidir. Amma digərlərindən fərqli olaraq, İsa Muğanna nəinki yeni söz yaratmaq iddiası, hətta dili zənginləşdirmək iddiası deyil, dili artıq sözlərdən təmizləyib öz ilkin formasına qaytarmaq ideyası ilə çıxış edir və modernist kimi deyil, xalis tradisionalist kimi çıxış edir.

Vaqıf Bayatlı Odər adı keçən bu görkəmli imzalar arasında yeni söz məsələsi baxımından ən çox Rəsul Rzaya uyğun gəlir, yəni o da ustad şair kimi dilin daxili imkanları hesabına yeni sözlər yaradır. Lakin modern şeirin banisi ilə Vaqıf Bayatlı Odər arasında bu baxımdan bir mühüm ayrıntı var. Rəsul Rza yeni sözləri daha çox əcnəbi sözlərin milli dildəki qarşılıqları şəklində yaradır, yəni əcnəbi kalka onun üçün bu məsələdə “ilkin forma”, qəlib, trafaret rolunu oynayır ki, bu da yeni söz yaradıcılığının ilkin mərhələsi üçün qanunauyğun idi. Məsələn, “ışıqfor” sözü “svetofor” sözünün qəlibi əsasında yaranmışdı. Vaqıf Bayatlı Odərdə isə ilkin qəlib, trafaret, hər şeyi özündən doğuran forma rolunu milli dil özü oynayır:

Ancaq istərəm
sonbeşik, sonqələm şeirlərim
yıxılıanda görməsinlər məni,
yıxıldığım yerə baxmadan
uçub keçsinlər üstümdən [1, s. 293].

Burda “sonqələm” neologizmi xalq dilindən gələn “sonbeşik” mürəkləb söz kalkasının əsasında yaradılıb və hətta şair “sonqələm” sözündən öncə “sonbeşik” sözünü işlətməklə sadəcə, yeni sözün anoloji planda daha asan qavranılmasına kömək eləmir, həm də sözün hardan gəldiyinə işarə edir.

Rəsul Rzada yeni sözün sadəcə paltar, cildi, üzü milli idi, bünövrəsi, özülü, əsası əcnəbi səciyyəyə daşıyırdı. Vaqıf Bayatlı Odərdə isə yeni sözün nəinki cildi, bədəni, üzü, eyni zamanda, daxili, ruhu, astarı da milliləşirdi ki, bu da bədii təfəkkürdə 60-cı illərdən sonra gedən milli özünəqayıdış və özünüdərk prosesinə tamamilə uyğun gəlirdi. Bir qədər dərinə gedəndə Vaqıf Bayatlı Odərin yeni söz yaradıcılığı artıq İsa Muğanna ilə paralelləşirdi. Çünki onların hər ikisi yeni söz yaradıcılığında dilin daxili imkanlarının açılışına söykənirdilər. Tənqidçi Əsəd Cahangirin dediyi kimi, “... dil yaradan şairlər var, məsələn, İsa Muğanna və ya Vaqıf Bayatlı Odər. Muğanna məlum dili artıq rənglərdən təmizləyir, Vaqıf Bayatlı isə dilin rənginə rəng qatır. Muğanna Nizaminin “İqbalnamə”sindəki Çin nəqqası, Vaqıf Bayatlı isə Rum rəssamına bənzəyir. Muğanna dil yaradıcılığında intuitiv,

Vaqif Bayatlı isə məntiqi-rasional metoddan istifadə edir. Muğanna mükaşəfə, Vaqif Bayatlı isə istidlal yoluyla gedir.” [2, s. 596]

Beləliklə, bədii dilin yeni sözlərlə zənginləşməsi məsələsi ilə bağlı bu ən ümumi ədəbi-tarixi rakersdan sonra biz konkret olaraq Vaqif Bayatlı Odər poeziyasında eyni məsələyə qayıda bilərik. Çünki onun sözügedən məsələ ilə bağlı gördüyü işin əsl miqyası, ədəbi-bədii dilimizin inkişafı, yeni sözlərlə zənginləşməsindeki yeri və rolu məhz bu zaman daha aydın görünür.

Vaqif Bayatlı Odərin yeni söz yaratmaq sahəsindəki xidmətləri, dediyimiz kimi, fərqi-üslubi səciyyə daşıyıb, bilavasitə şairin özünün dilin daxili imkanları hesabına yeni sözlər yaratması ilə şərtlənir. Bunu ilk dəfə şairin poeziyasında üzə çıxan bu söz-örneklərdən də görmək olur: məsələn, eşqnrur, ruhunur, ilahinur, şamlıq, göyadam, giladam, anayurd, atagöy, sonqələm və sair.

Müsaibələrindən birində “dünyada ilahi dildən başqa dil yoxdur” deməsinə baxmayaraq, [3] şairin neologizmlərə ardıcıl müraciətləri göstərir ki, yeni sözlər onun yaradıcılığında bədii ilham anında öz-özünə zahir olmayıb, problemə məqsədyönlü, düşünülmüş, aydın nəzəriyyə işığında dərk olunmuş müəllif yanaşmasından doğur. Vaqif Bayatlı Odər poeziyasında yeni söz yaratmaq ehtiyacı, üç əsas səbəbdən irəli gəlir:

- birincisi, modernist şair kimi Vaqif Bayatlı Odərin öz orijinal fikirlərini orijinal sözlərlə ifadə etmək istəyi;
- ikincisi dili yeni sözlərlə zənginləşdirmək arzusu;
- üçüncüsü və ən önəmlisi, dilin məlum imkanları ilə gerçəkliyi tam əks etdirməyin, onu ehtiva etməyin qeyri-mümkünlüyü və nəticədə yeni sözlərə ehtiyacın yaranması.

Bunlardan birinci problemin ədəbi, ikincisi linqvistik, üçüncü isə fəlsəfi-psixoloji tərəfidir ki, məhz sonuncusu bunlar arasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İyirminci yüzlin başlanğıcında gümüş dövr rus poeziyasında meydana çıxan və özünün ən parlaq ifadəsini futuristlərin, xüsusilə də V.Xlebnikovun yaradıcılığında tapan “mücərrəd dil” (“заумный язык”) yaradıcılığı da eyni ehtiyac və ənənəvi dillə özünüifadə imkanlarının məhdudluğundan doğurdu. “Mücərrəd dil yaradıcıları belə bir fikirdən çıxış edirdilər ki, mövcud dil dünyanın adekvat inikası vasitəsi deyil” [4] Lakin Vaqif Bayatlı Odərin poeziyasındakı yeni söz yaradıcılığı sözügedən dövr rus şairlərinin mücərrəd dil yaradıcılığından fərqlidir. Dili sünüləşdirən rus şairlərinin əksinə Vaqif Bayatlıda yeni söz yaradıcılığı çoxsərlilik milli bədii fikrin daxili imkanları ilə qırılmaz təbii-daxili əlaqədə meydana çıxır ki, aşağıdakı misallar da bunu aydın surətdə göstərəcək.

Yuxarıdakı misallardan da görüldüyü kimi, Vaqif Bayatlı Odər poeziyasında yeni sözlər daha çox iki sözün birləşməsindən ibarət mürəkkəb dil vahidləri kimi meydana çıxır. Bu mürəkkəb sözlər bəzən özündə bütöv bir mətnə sığacaq məna yükü daşıyır və bununla da şairə imkan verir ki, şeirə xələl gətirə biləcək uzun-uzadı açıqlamalardan yan keçərək fikrini daha lakonik, daha tutarlı çatdırıbilsin, necə deyərlər, hədəfə vursun. Şairin “Yupyumru bir eşq ilə” kitabında “Peyğəmbərin meracı” şeirində gətirdiyimiz aşağıdakı parçaya diqqət edək:

O bütün kainata
eşqnrur yayır aytək, güntək,
Tanrım, o daha görünür,

İndi O ancaq duyulur,
bilinməz olur Sənintək.
Bu dağları bir zamanlar
göyüzünün son qatından
aşağıya çəkdiyintək
Tanrım, o Ruhunuru,
O İlahinur elçisin
bir daha görmək üçün
bu göyü də aşağı çək [1, s. 16-17]

Hər üç neologizm (eşqnur, Ruhunur, İlahinur) “nur” sözünün müəyyən sözlərə əlavəsi ilə yaranıb ki, bu işıq, nur başlanğıcının şairin dünyagörüşünün əsasında duran aparıcı mənbə olmasından irəli gəlir. Hər şey işıqdan doğulur və işığa dönür – şair müəyyən sözlərə “nur” sözünü artırıb yeni söz yaratmaqla bunu demək istəyir. Nur hər şeyin əvvəli, mahiyyəti və axırıdır. İlahinur burda Peyğəmbərin ilahi nur başlanğıcına, Ruhunur mahiyyətinə, eşqnur isə insanlığa sonsuz sevgidən ibarət fəaliyyət üsuluna işarə edir. Şairə görə, o öz nurunu ilahidən alır, özü mahiyyətcə nurdan ibarətdir və əsas missiyası dünyaya, insanlığa eşq nuru yaymaqdan ibarətdir.

Şair aşağıdakı misalda da eyni sözyaratma üsulundan istifadə edir:
Mən əvvəl-axır sizi Güladama
– Göyadamına çevirəcəyəm
giladamlar[1, s. 104].

Burda yeni sözyaratma prosesində aparıcı söz kimi “adam” sözündən istifadə edilib və ona “gül”, “göy”, “gil” sözləri artırılmaqla müvafiq olaraq “Güladam”, “Göyadam” və “giladam” sözləri meydana gəlib. Struktural qata, dərin laya gedəndə burda şairin eyni üçlü dünyaduyumu öz poetik ifadəsini tapıb. Bu üçlü dünyaduyumunda göy yuxarı aləmi, gil aşağı aləmi, gül isə bu ikisi arasındakı orta dünyanı, daha dəqiq desək, əlaqələndirici vasitəni, mediatoru işarələyir. Birinci misalda əgər bu üçlükdə yerlə göy arasında mediator, əlaqələndirici Peyğəmbərdirsə, ikinci misalda şair özüdür və bu məntiqidir, çünki peyğəmbərlərdən sonra şairlər gəlir. Birinci misalda Peyğəmbərin dünyaya öz başlanğıcını Tanrıdan alana ilahi eşq nuru yayması ilə ikinci misalda şairin giladamalrı güladamlara çevirmək kredosu eyni, ən azı anoloji mahiyyət daşıyır. Çünki gül klassik divan şeirindən üzü bəri eşqin simvoludur və giladamları güldamlara çevirməyin yeganə yolu sevgidir. Beləliklə, peyğəmbər də, şair də mahiyyətcə eyni işi görür, eyni missiyanı yerinə yetirir. Şair öz yeni söz yaradıcılığında klassik dini-poetik ənənələrə, hər şeydən öncə Füzulinin ilahi eşq düşüncəsinə söykənir. Əlbəttə ki, Füzuli burda şairin sadəcə ideya qaynağı olmayıb, həm də və daha çox ideya ortağıdır.

Vaqif Bayatlı Odərin yeni söz yaradıcılığı örnəkləri sırasına tək-cə mürəkkəb sözlər deyil, leksik şəkilçilər vasitəsilə düzələn quruluşca düzəltmə sözlər də daxildir.:

Şam olmaq da bəsdır şah sayılmağa,
Şamlığın var, demək, taxtın, tacın var.
Şam, taxtın mübarək, tacın mübarək!
Şahlığın var, demək, toxun, acın var,
Şah, toxun mübarək, acın mübarək!

Yuxarıdakı parçada “şamlıq” sözü mətndənkənar tamam başqa bir anlayış – şam meşəsi anlayışını verir. Kontekst daxilində isə o “şam olmaq”, “şam kimi yarıq fədakarlıq zirvəsinə qalxmaq” kimi tamamilə yeni anlamlar qazanır və beləliklə, semantik neologizm kimi meydana çıxır. Şair “güladam” neologizmini yaradanda klassik gül obrazından istifadə etdiyi kimi, “şamlıq” sözünü yaradanda da klassik bir obrazdan – şam obrazından istifadə edir və divan şeirinin çoxəsrlik rəmzi-simvolik obrazlar arsenalına əsaslanır. Füzulinin “Padişahi-mülk...” qitəsində olduğu kimi, bu şeirdə də mənəvi və dünyəvi şahlıq qarşılaşdırılır və üstünlük özünü başqalarının yolunda şam kimi əritməkdən ibarət olan mənəvi şahlığa- yəni şamlığa verilir.

Bəzən yeni söz yaradıcılığı sözə yeni məna yükü vurmaqdan ibarət olur və poetik baxımdan epitet şəklində meydana çıxır:

Ən eşqli dəlilər, ən şam dəlilər,
Ancaq orda çiçək açma bilərlər,
Ancaq onlar ora istənən anda
qanadsız, nəfəssiz uca bilərlər[1, s. 42]

Özünü başqasının oduna yaxan, həyatını gilə-gilə zərə-zərrə özgəsinə qurban verən insan anlamına gələn “şam dəli” ifadəsi dilimizdə yoxdur, bunu ilk dəfə şair bu şeirdə işlədir. O, yeni semantikanın asan qavranılması üçün öz ədəbi yardımçı metoduna sadıq qalaraq, “şam dəli” ifadəsinin önündə “eşqli dəli” ifadəsini verir, sinonim cərgəsi yaradır və məlum olan vasitəsilə naməlumunu, köhnənin köməyi ilə yenini izah edir, açıqlayır, təkcə şairlik yox, həm də müəllimlik işi görür, öz yaratdığı dili paralel olaraq həm də tədris edir, öyrədir.

Şairin poeziyasında yeni söz yaradıcılığı öz kuliminasiyasına neologizmlərin qafiyə mövqeyində işləndiyi məqamlarda çatır. Hər bəndin sonunda gələn bu qafiyələr mətnin təşkilində həlledici rol oynayır və bu həm də mətnin sistemli səciyyə alan neologizmlər üstündə qurulması anlamına gəlir:

Azərbaycan – göyüzündə
Çiçəktək qoxlamağa
Ataqılınc, Atabilək,
Qalxan düşmən ordusunun
Oxunu haqlamağa
Atasınə, Atakürək.
Bir kimsəyə qoxlatmadan
Allahacan saxlamağa
Anagül, Anaçiçək,
Ən uca yuvalar üstə
Yuvalar bağlamağa
Anatel, Analələk,
Ən uca dualar üstə
Dualar bağlamağa
Anadil, Anadilək,
Göyüzündə diz çöküb,
Üz sürtüb ağlamağa
Anakünc, Anadirək,
Və hər an, hər an Tanrının

Kırpiyilə yırğalanan
Anabeşik, Anayüyrək-
Hamımız içində körpə,
Hamımız içində köyrək,
Hamımız içində çiçək.

“Azərbaycan – qoxlamağa Ataqlınc, ağlamağa – Anakünc” adlanan bu şeir Vətənə həsr olunub. Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeirindən etibarən ənənə halını alan və bir qayda olaraq “Azərbaycan” sözünün hər bəndin sonunda xüsusi vurğu altına salındığı ənənəvi vətən şeirlərindən fərqli olaraq, burda vətənin adı yalnız başlıqda qalır, “Azərbaycan, Azərbaycan” sözlərinin yerinə isə indiyəcən eşitmədiyimiz sözlər işlənir. Bu şeir şairin vətəndaşlıq meracı, Vətənin bu və ya digər cəhətləri, əlamətlərini özündə daşıyan neologizmlər isə şairin vətənə qoşduğu “əsmayi-hüsnalar” – ən gözəl adlardır.

Yekun etibarilə deyə bilərik ki, Vaqif Bayatlı Odərin poeziyasındakı yeni söz yaradıcılığı bütün fərdi-üslubi səciyyəsinə baxmayaraq, canlı xalq dilimiz və çoxəsrlik şeirimiz, eləcə də, iyirminci yüzil poeziyamızın üstündə pöhrələnmiş, milli poetik fikrimizin qanuni-məntiqi davamı və inkişafı kimi meydana çıxmış və ədəbi-bədii dilimizin zənginləşməsi, onun ifadə imkanlarının genişlənməsi işinə xidmət eləmişdir. Folklorə, xüsusən də klassik divan şeiri ənənələrinə söykənən şairin bütün yaradıcılığı kimi, yeni söz yaradıcılığı da ən dərin kökləri ilə ilahi eşq anlayışına bağlı olub, onun daha kamil və daha orijinal ifadəsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat:

1. Vaqif Bayatlı Odər. “Yupyumru bir eşq ilə”. Bakı, “CİNAR-ÇAP”, 2008
2. Ə.Cahangir. “Dionisin şərəfinə”. Bakı, Azərbaycan Dövlət Tərcümə Mərkəzi, 2021
3. Vaqif Bayatlı Odər: “Dünyada ilahi dildən başqa dil yoxdur”. www. Tehsil.biz. 02.12. 2022.
4. В.Гречко. «Словотворчество в поэтике Хармса и Введенского». <https://srch.slav.hokudai.ac.jp/publicctn/93/02gre-emb.pdf>

Summary

WORD CREATION IN THE POETRY OF VAGIF BAYATLI ODER

The main topic of the article is the issue of new word creation in the poem of Vagif Bayatli Oder, one of the famous names of contemporary Azerbaijani poetry. However, the author approaches the topic on a broad scale in terms of time, taking the poet's new word creation in parallel and in harmony with the creativity of his contemporaries, poet-writers, the classics of twentieth century literature, or the traditions of divan poetry. The researcher approaches the subject from a historical aspect, considers the poet's attempts to create a new word in the second half of the twentieth century as one of the forms of expression in poetry of the process of national self-awareness and self-return, which the era and time set in front of him, and emphasizes the role of new words in the organization of the text.

Резюме
СЛОВОТВОРЧЕСТВО В ПОЭЗИИ ВАГИФА БАЯТЛЫ ОДЕР

Основной темой статьи является проблема нового словотворчества в поэме Вагифа Баятлы Одера, одного из известных имен современной азербайджанской поэзии. Однако автор подходит к теме широко во времени, беря новое словотворчество поэта параллельно и в гармонии с творчеством его современников, поэтов-писателей, классиков литературы XX века или диванных традиций. поэзия. Исследователь подходит к теме с исторической точки зрения, рассматривает попытки поэта создать новое слово во второй половине XX века как одну из форм выражения в поэзии процесса национального самосознания и самовозвращения, который эпохи и времени, поставленных перед ним, и подчеркивает роль новых слов в организации текста.

***Rəyçi:** fil.f.d., dos. A.A.Hacıyeva*

Lamiə Əliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

CİNS KATEQORİYASININ KOQNİTİV ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: *grammatik cins, qavrama, konsept, kateqoriyalaşma, qadın cinsi, kişi cinsi*

Key words: *grammatical gender, perception, concept, categorization, feminine gender, masculine gender*

Ключевые слова: *грамматический род, восприятие, понятие, категоризация, женский род, мужской род*

Giriş. Qərinələr boyunca yaşayıb inkişaf edən cəmiyyətin həyatında sosial-tarixi hadisələr çoxdur. Onlardan biri və bəlkə də ən birincisi dildir. Dilin ictimai hadisə olaraq özəlliyi onunla müəyyən olunur ki, dil cəmiyyət üzvlərini bir arada saxlayan başlıca ünsiyyət vasitəsi olmaqla insan təfəkkürünün real, maddi və ümumbəşəri formasıdır. Koqnitiv anlamda insan obyektiv aləmin bu və ya digər hadisələrini konseptləşmə ilə dərk edir. Konseptlər bizim dünya haqqında biliyimizin əsasını təşkil edir. Təqdim olunan məqalədə cins konseptinin mahiyyəti koqnitiv aspektdə təhlil olunur. Qeyd olunur ki, insan təfəkküründə formalaşmış cins konseptinin əsasında təbiətdə mövcud olan cins bölgüsü durur. Bu baxımdan, dünya dillərində cins kateqoriyasının mövcudluğu labüddür. Lakin cins konseptinin dil universalisi olmasına baxmayaraq, onun dillərin substantiv sistemində təzahürü fərqli xarakter daşıyır. Burada dillərin tipoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Məqalədə həmiçinin cinsi bərabərsizliyin sosial problemlərə səbəb olması və onun dilin daxili sistemə təsiri məsələlərinə toxunulmuşdur. Qeyd olunanlara istinad edərək sözügedən məqalənin mövzusunun aktual hesab etmək olar.

Cins kateqoriyasının koqnitiv aspekti. Dilin yaradıcısı olan insan onu həm də təfəkkür süzgəcindən keçirməklə püxtələşdirir, inkişaf etdirir. Çünki xarici dünyanı qavrama, anlama, təhlil etmə, ümumiləşdirmə və s. kimi mental prosesləri gerçəkləşdirən təfəkkürdür. İnsan təfəkkürü gerçək aləmdə baş verən hadisələri yalnız sistemli, əlaqəli şəkildə dərk edib qavraya, kodlaşdırma bilir. İnsanın dünyanı qavraması konseptlər hesabına baş verir, çünki insanın qarşılaşdığı ətraf aləmdə baş verən hadisələr, öyrəndiklərimiz və eşitdiklərimiz, yaşam boyunca təcrübəmizdə olan hadisələr konsept, yəni anlam, məna məzmununu kəsb etməklə bizim təfəkkürümüzün əsasında durur. Konseptlərlə biz hadisələri dərk edərək onların daxili mahiyyətinə varırıq. Konseptlərin leksik məzmununu hesabına dünyanın dərk olunması şəxsin mücərrəd təfəkkürünün əsasında durur və o da, hər bir şəxsin nitqində maddiləşir. Dünyanın dil mənzərəsi şəxsin koqnitiv dil bazasının qayəsini təşkil edir. *“Koqnitiv baza – bu, həmin dildə danışanların hamısının malik olduğu bu və ya digər linqvomədəni ... cəmiyyətin məcburi biliklərinin müəyyən üsulla strukturlaşmış məcmusudur. Koqnitiv baza koqnitiv strukturlardan təşkil olunur,*

bu sonuncular da öz növbəsində bizim kompetensiyamızı formalaşdırır və onun əsasını təşkil edir” [1, s.21]. Koqnitiv dilçilik dili insana xas mental proseslərin məcmusu kimi araşdırır. *“Koqnitiv dilçiliyi maraqlandıran məsələlərdən ən vacibi insanın öz aləmini dildə ifadə etməsi bacarığıdır”* [2, s.6].

Koqnitiv anlamda insan ünsiyyət zamanı dildən istifadə etmə qabiliyyətinə görə özü-özünü ifadə etmiş olur. Fikir mübadiləsi zamanı ötürülən informasiya ti-pindən biri koqnitiv informasiyadır. *“Koqnitiv informasiya – insanın psixi fəaliyyəti nəticəsində əldə olunmuş və işarə sistemləri ilə sosial şəkildə ifadə olunmuş dünya haqqında biliyidir. Koqnitiv informasiya, ilk növbədə, biliyin məzmunu ilə bağlıdır, o, mətn ötürücüsünün subyektiv təsirindən azaddır və buna görə də, səmərəli praktik fəaliyyət üçün yararlıdır”* [3, s.9]. İnsan təfəkkürü koqnitiv informasiyanı xaos deyil, nizamlı, kateqoriyalaşmış şəkildə, köhnə təcrübəyə əsaslanaraq uyarlı, əlaqəli formada dərk edərək saf-çürük edir və sonra həmsöhbətinə ötürür. Bu mənada, insan təfəkküründə kodlaşmış koqnitiv strukturlar müstəsna əhəmiyyət daşıyır. *“Koqnitiv struktur şəkildə kodlaşdırılan və mühafizə olunan informasiya təkcə dünya haqqında məlumat deyil, dili bilməyi və dil haqqında biliyi də özündə ehtiva edir”* [1, s.21]. Təcrübəmizdə olmayan hadisə şüurumuzda konseptləşə, kateqoriyalaşa, başqa sözlə, koqnisasiya yarada bilmir. Obyektiv aləmin cism və hadisələri şüurumuzda inikas olunaraq bizdə dünya haqqında təfəkkürü formalaşdırır ki, o da, dil-nitq dixotomiyasında reallaşır. Dil olmadan təfəkkürün gerçəkləşməsi mümkün deyildir və əksinə təfəkkür dillə maddiləşir.

Koqnitiv dilçilik müasir elm sahəsi olmaqla öz tədqiqatının mərkəzində - antroposentrik anlamda insanı və ona xas olan təbii dilin mental proses olaraq necə canlandırılmasını öyrənir. *“Koqnitiv dilçiliyin məqsədi aşağıdakıları dərk etməkdir: a) Dünyanı anlamaq, həmçinin dərk etmə prosesində dilin rolu; b) Biliklərin konseptuallaşdırılması, kateqoriyalaşması, onları təsvir etməyin vasitə və üsulları; c) Dünya haqqında informasiyanın alınması, işlənməsi və ötürülməsi prosesində dil bilikləri; d) Dünyanın dil mənzərəsi problemləri”* [4, s.8]. Koqnitiv dilçilik təbii dili ən mürəkkəb mental proses olaraq tədqiq edir. *“.... Koqnitivizm biliyi və təfəkkürü məhz dildə təqdim olunduğuna görə öyrənə bilir.... Məhz təbii dil şüur və təfəkkürü nümayiş etdirən bir səhnədir”* [5, s.33].

Dilin daxili sistemi əlaqəli vəhdət təşkil edən kateqoriyaların məcmusundan ibarətdir. Dil sisteminin kateqoriyalaşması onun qeyd olunan aspektlərinin ardıcıl və əlaqəli tədqiqinə imkan verir. Çünki dildəki kateqoriyalar dil hadisələrini oxşar və fərqli cəhətlərinə görə təsnif etməklə nizamlayır, həmcins olan və olmayan xüsusiyyətlərin fonunda kateqoriyalaşma yaranır.

Dil sisteminin tədqiqində qrammatik kateqoriyalar mühüm rol oynayır. Qrammatik kateqoriya dilin daxili sistemində oxşar və fərqli hadisələri ayıraraq onları bu və ya digər əlamətlərinə görə müxtəlif kateqoriyalarda qruplaşdırır. Qrammatik kateqoriyanın əsasında qrammatik mənalar və o mənaları ifadə edən qrammatik vasitələrin məcmusu durur. Qrammatik kateqoriyanın mövcudluğu üçün qrammatik əksiliyin olması labüddür, çünki bu oppozisiya həmin qrammatik kateqoriyanın mahiyyətini təşkil edir. Qeyd olunanları tam anlamı ilə dillərdə mövcud olan cins kateqoriyasına şamil etmək olar.

Koqnitiv anlamda dillərin substantiv sistemində işlədilən cins kateqoriyasının əsasında canlı və cansız varlıqlarda olan təbii-bioloji cins bölgüsü durur. Çün-

ki canlı varlıqlar kişi (*masculine*) və qadın cinsinə (*feminine*); erkək (*male*) və dişi (*female*) bölgüsünə görə ilkin olaraq bioloji varlıq kimi qavranılır. Beləliklə, insan təfəkküründə cins bölgüsü konseptləşir. Canlıya məxsus anatomik cins konsepti təfəkkürdə kodlaşır və dilin tipoloji quruluşundan asılı olaraq dillərdə fərqli yönəldə ortaya çıxır. Təbii-bioloji anatomik cins canlı varlıqların heç bir başqa əlamətləri ilə müqayisə olunmayan və ən tez dərk olunan atributudur.

Təbiətdəki cins bölgüsünə istinadən tam əminliklə demək olar ki, bütün dünya dillərində cins kateqoriyası vardır. Lakin bunun bütün dillərdə eyni ortamlarda özünü bəyan etməsini demək çətinidir. Çünki cins kateqoriyası çox mürəkkəb bir sistem olmaqla müxtəlif sistemli dillərdə fərqli ortamlarda və fərqli morfoloji əlamətlər hesabına təzahür edən, dillərin tipoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bəzi dillərdə sözün semantikasından, bəzi dillərdə sözün qrammatik quruluşundan, bəzi dillərdə isə qeyd olunan hər iki xüsusiyyətdən asılı olaraq gerçəkləşən, dilin qrammatik sistemini, onun qavranılaraq öyrənilməsini çətinləşdirən bir kateqoriyadır. “*Müxtəlif dillərdə qrammatik cins kateqoriyasının inkişafında oxşar və fərqli meyillər müşahidə olunur... Müasir tədqiqatlar göstərir ki, müəyyən dildə cins kateqoriyasına aid vahidlərin təyin olunmasında “perseptual cins” – dərk etməyə əsaslanan cins anlayışının daxil edilməsi əhəmiyyət daşıyır. Qrammatik cins kateqoriyasının olduğu dildə hər bir ismə cins şamil edilir, onun qrammatik göstəricisi təyin olunur. Lakin cins mənsubluğu ilə predmetin konseptual əlamətləri arasında əlaqə həmişə üzə çıxmır*” [6, s.29]. Məsələyə bu baxımdan yanaşdıqda məlum olur ki, isimlərin cinslərə görə təsnif olunmasında bəzi dillərdə bioloji xüsusiyyət, yəni sözün semantikasi dominant olduğu halda (müasir ingilis, Türk dillərində), bəzi dillərdə sözlərin qrammatik-morfoloji xüsusiyyətləri (rus, alman, fransız, yunan, italyan dillərində) əsas götürülür. Qeyd edək ki, Anqlo-Sakson ingilis dilində mükəmməl sistem olaraq işlədilən isimlərin cins bölgüsündə “*onların qismən bioloji əlamətləri, qismən də qrammatik xüsusiyyətləri bərabər səviyyədə rol oynamışdır*” [7, s.39]. Tədqiqatlar göstərir ki, dillərdə cins kateqoriyasının təzahürü dillərin “*quruluş nisbəti*”ndən (*structural relativity*) [8, s.1] asılı olaraq dəyişir. Qeyd olunduğu kimi, qədim ingilis dilində isimlərin cinslərə görə təsnifində onların həm bioloji, həm də qrammatik xüsusiyyətləri rol oynamışdır. Hətta *se* (kişi c.), *seo* (qadın c.) və *þæt* (orta c.) [9, s.19] artikkeləri ismin hansı cinsə aid edilməsi üçün yetərli olmuşdur. “*Digər Hind-Avropa dillərində olduğu kimi qədim ingilis dilində də qrammatik cins kateqoriyası mövcud olmuşdur və qrammatik cins ismin təbii cinsindən asılı olmamışdır. Məsələn, “se wifmann, sēo hlæfdige, þæt wif” sözlərinin mənası “qadın” olsa da, birinci söz kişi, ikinci qadın, üçüncü isə orta cinsə aiddir*” [10, s.125]. Qədim ingilis dilində xüsusi adlar istisna olmaqla isimlərdə cinsindən asılı olmayaraq qrammatik gender dominant olmuşdur. Qrammatik cins üçün heç bir təbii cins sərhədi yoxdur, müasir rus, ispan, alman, fransız və s. dillərində olduğu kimi. “*Bu qrammatik kateqoriyanın ismin təbii cinsi ilə (natural sex) heç bir əlaqəsi yoxdur*” [11, s.197]. Başqa sözlə, qrammatik cins kateqoriyasında isimlərin bioloji cinsi önəm daşımır. Lakin müasir ingilis dilində demək olar qrammatik cins kateqoriyası yoxdur, o yerini tam olaraq təbii cinsə vermişdir. Şübhəsiz, qədim ingilis dilində baş verən bu cür global dəyişiklikdə dilin işlədildiyi cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi, ətraf mühit, digər dillərin təsiri, tarixi şərait və dildaxili faktorlar mühüm rol oynamışdır.

Cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi olan insan toplumunun cinslərə görə kişi və qadın bölgüsü bütün dövrlərdə qarşılıqlı problemlərlə müşayiət olunmuşdur. Cəmiyyətin mədəni səviyyəsi yüksəldikcə, multikultural dəyərlərə qiymət verildikcə insan təfəkküründə cins konseptinin mahiyyəti də yenilənmişdir. Lakin bütün dövrlərdə və bütün cəmiyyətlərdə cinsi bərabərsizlik olmuşdur və indi də bu qalmaqdadır. Müasir dünyanın qlobal problemlərindən biri də məhz gender bərabərsizliyidir.

Keçən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq cins konseptinin daha da genişlənərək sosiallaşması onun qlobal konseptdə “gender” termini ilə adlandırılmasına səbəb oldu. Artıq şüurlarda formalaşmış gender bərabərsizliyi, kişi cinsinin qadından üstün olması, onun cəmiyyətdə qadına nisbətə daha güclü, aparıcı mövqeyə malik olması məsələsi daha geniş anlamda dünyəvi problemə çevrilmişdir. “Məlumdur ki, cins (seks) bioloji-fizioloji-anatomik xüsusiyyətləri, gender isə kişi və qadın münasibətlərinin sosial cizgilərini ehtiva edir” [12, s.7]. Bütün cəmiyyətlərdə cinslərə fərqli yanaşma hər zaman mövcud olmuşdur və indi də vardır. Bu, qadın və kişi cinsindən olan insanların fiziki-bioloji gücü, onların ailədə, cəmiyyətdə tutduqları mövqe ilə müəyyən olunmuşdur. Hətta bu dilin qrammatik sistemində də sirayət etmişdir. Məsələn, qədim ingilis dilində *se mann* – kişi, *se sunu* – oğul, *se foðor* – ata sözləri təbii cinsinə görə birbaşa kişi cinsinə aid olmuşlarsa, *þæt wifmann* – woman – qadın, *þæt wif* – wife – arvad, *þæt mægden* – qız sözləri bioloji olaraq qadın cinsinə aid olmalarına baxmayaraq, heç bir cins ifadə etməyən orta cinsə aid olmuşlar. Artıq linqvistik koqnisiyada mövcud olan anatomik cins fərqi və onun dillərdə ifadəsi fərqli mahiyyət daşıdığı kimi, sosial sferada da gender konsepti cins bölgüsünə, onların cəmiyyətdəki roluna və yerinə, onların sosial çəkisinə fərqli mövqələrdən yanaşmaqla cinslər arasında sosial bərabərsizlik konseptini formalaşdırmışdır. “Kişi cinsinin qrammatik formalarının qadından üstün olması ictimai şüurda möhkəm kök salmışdır. İngilis dilinin lüğət və qrammatikasında gender asimmetriyası indi də mövcuddur” [13, s.16]. Lakin zəif cinsə qarşı münasibət multikultural dəyərlərə verilən qiymətdən, cəmiyyətin mədəni inkişaf səviyyəsindən, qadına münasibətdən, sosial ədalətdən asılı olaraq dəyişmiş və insan təfəkküründə onun koqnitiv məzmunu zaman-zaman yenilənmişdir.

Nəticə. Təqdim olunan məqalədə cins kateqoriyasının koqnitiv məzmununa həm linqvistik, həm də ictimai nöqtəyi-nəzərdən yanaşılmışdır. Qeyd edək ki, cins konseptinin dillərdə özünü göstərməsi həmin dillərin inkişaf istiqamətindən asılı olaraq fərqli yönərdə getmişdir. Bunun hansı səbəbdən belə olduğunu demək çətinidir. Çünki bu proses bir sıra linqvistik və ekstralingvistik amillərin təsiri altında baş vermişdir. Eyni zamanda, cəmiyyətdə mövcud olan və çözülməsi çətin olan gender bərabərsizliyi konsepti və onun dil sisteminə təsiri sözügedən məqalədə diqqətə alınmışdır. Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, məqalədə toxunulan məsələ həm linqvistik, həm də sosial baxımdan önəm daşıyır.

Ədəbiyyat:

1. Rəcəbli Ə.Ə. Koqnitiv dilçilik. Bakı: “Elm və təhsil”, 2021, 304 səh.
2. Veysəlli F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. *Studia Philologica*. VII. – Bakı: Mütərcim, 2015. – 120 səh.
3. Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: “Elm” 2001. – 144 səh.

4. Mahmudova A.V. Azərbaycan və ingilis dillərində “müdrüklük” və “wisdom” konsepti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2018. – 24 səh.
5. Məhərrəmov M.H. Müasir Azərbaycan dilində “Xeyir” və “Şər” semantik sahələri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Sumqayıt, 2021. – 136 səh.
6. Bayramova A.M. İsmın qrammatik kateqoriyalar sistemi mədəniyyətlərarası kontekstdə. Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2018. – 40 səh.
7. Henry Sweet, M.A. Anglo-Saxon Reader in Prose and Verse with Grammatical Introduction, Notes and Glossary. Second Edition. Oxford at the Clarendon Press. 1871. 413p. [Electron resource]. <https://www.archive.org/details/...>
8. Pavlidou Theodossia-Soula, Alvanoudi Angeliki. Grammatical Gender and Cognition. Aristotle University of Thessaloniki. January 2013. 16p. [Electron resource]. <https://www.researchgate.net/publication>
9. Quirk R. and Wrenn C.L. An Old English Grammar. London, 1960. 174p.
10. The Cambridge History of the English Language. Edited by Richard M. Hogg. Volume I, The Beginnings to 1066. Cambridge University Press. Seventh Edition, 2005. 588 p.
11. David C. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Fifth Edition. Blackwell Publishing Ltd. 2003. 508 p.
12. İbrahimbəyova R. Gender yanaşmasının müasir vəziyyəti. Proceedings of the International Conference on Gender Problems and Modern Azerbaijan. Baku, Azerbaijan University. November 27, 2019. p.7-11. [Elektron resurs]. www.au.edu.upload
13. Пылайкина В.П. Категория гендера в Английском языке в сопоставлении с русским. Диссертация по соискание уче.степ. кандидат фил. наук. Екатеринбург – 2004. 187 стр.

Summary

COGNITIVE CONTENT OF THE GENDER CATEGORY

The gender category plays an important role in the lexico-grammatical system of languages with different structures. The concept of gender is based on the inherently opposite biological sex among living beings: masculine and feminine; male and female, and inanimate beings that do not express any gender.

Although the coding of the concept of gender in languages has essentially the same content, their implementation in languages goes in different directions depending on the typology of the language. This category is manifested in some languages by the natural gender, and in others by the morphological characteristics of nouns. From this point of view, natural and grammatical types of the gender category are distinguished in languages. In the presented article, the cognitive content of the category of gender is comprehended, the issues of grammatical gender and social gender problems are touched upon.

Резюме

КОГНИТИВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ГЕНДЕРНОЙ КАТЕГОРИИ

Родовая категория играет важную роль в лексико-грамматической системе языков с разным строем. В основе концепции гендера лежит противоположный по своей природе биологический пол среди живых существ: мужской и женский и неживые существа, не выражающие никакой гендерной принадлежности. Хотя

кодирование концепта рода в языках имеет по существу одно и то же содержание, их реализация в языках происходит по разным направлениям в зависимости от типологии языка. Эта категория проявляется в одних языках по естественному роду, а в других – по морфологическим характеристикам имен существительных. С этой точки зрения в языках различают естественные и грамматические типы родовой категории. В представленной статье осмыслено когнитивное содержание категории рода, затронуты вопросы грамматического рода и социального гендера.

***Rəyçi:** prof. Azad Məmmədov*

Leyla İsmayilzadə
Azərbaycan Dillər Universiteti

ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ EKSPRESSİV-KİNAYƏLİ ÜSULLA İNKARLIĞIN İFADƏSİ

Açar sözlər: *inkarlıq kateqoriyası, inkarlıq vasitələri, inkarlığın ifadəsi, ekspressiv-kinayəli üsul*

Key words: *the category of negation, the means of negation, the expression of negation, expressional-ironic method*

Ключевые слова: *категория отрицания, средства отрицания, выражение отрицания, экспрессионно-иронический метод*

İroniya anlayışı qədim zamanlardan öyrənilir. Qədim yazıların əksəriyyətinə də ironiya zarafat və istehzanın müəyyən forması kimi təsvir edilsə də [12], yeni tədqiqatlar daha çox iddia edilən həqiqətin aspektinə, mənfi qiymətləndirməyə və tənqidin funksiyasına diqqət yetirir.

Dil və dilçilik fəlsəfəsində ironiya son onilliklərdə, xüsusən praqmatik yanaşmalarda nitq aktı və implikatura nəzəriyyəsi fonunda intensiv şəkildə təhlil edilmişdir [11].

Hər bir cümlə üçün predikativlik, bitmə intonasiyası və modallığın varlığı vacibdir. Hər üç əlamət vəhdət təşkil edir və fikrin ifadəsində mühüm rol oynayır. Elə cümlələr vardır ki, orada əşya və hadisə haqqında sadəcə olaraq məlumat verilir, yəni bir fikir təsdiq və yaxud inkar edilir. Qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq intonasiya da dəyişilir. V.V.Vinoqradov inkarlığın ifadəsinin birinci və ikinci vasitələrinin “ekspressiv-mənali” olduğunu qeyd edir [7, s.56]. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən o, çox doğru olaraq göstərmişdir ki, sözün həqiqi mənası onun deyiliş tərzindən asılı olaraq dəyişə bilər.

Ənənəvi dilçilikdə inkarlığın obrazlı, ekspressiv-kinayəli ifadə formalarına geniş yer verilmişdir. İnkarlıq əlaməti ilə işlənməyən hər bir kinayə fiquru labüd olaraq inkari informasiya daşıyır.

Məlumdur ki, geniş mənada kinayə əsərin emosionallığına, bədii cəhətdən qüvvətlənməsinə, hər hansı bir hadisənin oxucuya daha qabarıq çatdırılmasına xidmət edən ifadə vasitəsidir. Kinayə üçün xarakterik cəhət ondan ibarətdir ki, fikrin ifadə tərzini onun məzmununa, daxili mənasına qarşı qoyulur. Yəni söylənilənin tam əksini nəzərdə tutulduğunu göstərən bir üsuldur.

Kinayəli deyilən söz və ya edilən hərəkət ciddi görünüşünün altında tənqid etmək məqsədini güdür. Kinayə, mimika, jest, vurğu və ya intonasiya ilə əslində demək istəniləni dolaylı yolla ifadə edir.

Məhz bu səbəbdən də tanınmış Danimarka dilçisi O.Yespersen inkarlıq göstəricilərinin işlənməsi ilə obrazlı – ideomatik inkarlıq əmələ gətirən belə intensiv-

ləşmə üsulunu “vasitəli inkarlıq” adlandırır. Bu fikrin tərəfdarları Y.M.Qalkina-Fedoruk, D.N.Şmelev və digər alimlərdir [9, s.89; 8;10].

Bilirik ki, kinayə həmişə qiymətləndirmənin forması kimi də təsvir olunur [14].

Məzmun aspektindən, yəni məlumatın koqnitiv ötürülməsindən əlavə, hər bir ünsiyyət həmişə danışanın dinləyiciyə və əksinə emosional olaraq idarə olunan münasibəti ilə formalaşan (az və ya çox ifadə olunan) münasibət aspektinə malikdir. P.Vatzlavik, J.Beavin, D.Jakson insan ünsiyyətinin praqmatikası haqqında klassik əsərlərində (“Menschliche Kommunikation”) bunu “Beziehungsaspekt” (Münasibət aspekti) adlandırdı [17, s.61]. Söhbət danışanın özü ilə alıcı arasındakı əlaqəni necə görməsindən gedir. “...Məzmun aspekti “məlumatları” çatdırır, əlaqə aspekti bu məlumatın necə başa düşülməsi barədə göstəriş verir.” [17, s. 69]

Ancaq bu mənada kinayənin mənfi qiymətləndirmə funksiyası daha mərkəzi mənə kəsb edir. Ekspressiv-kinayəli yolla tənqid birtərəfdən tənqidin güclənməsinə təsir edir, digər tərəfdən münaqişənin yaranmasını azaldır. Bu yolla tənqid olunan şəxs özünü simulyasiya edir və özünü bu tənqidi başa düşməmiş kimi göstərir. Bu da münaqişədən çəkinməyə imkan yaradır.

Kinayə həm də sosial münaqişələrin emosional gərginlikdən çıxmasına da kömək edir. Bununla ekspressiv-kinayəli yol münaqişəli dialoq mövzularının yaranmasını aradan qaldırır. Münaqişəni kiçiltmək ekspressiv-kinayəli üsulun iki nömrəli funksiyası kimi qiymətləndirilir.

İnkarlığın kinayə yolu ilə ifadəsində intonasiya mühüm rol oynayır. Danışan şəxsin səs tonundan, eləcə də mətndən aydın olur ki, bu cümlələr kinayəli təsdiq və ya inkar məzmununu daşıyır.

Qeyd etmək olar ki, təsdiq və inkarın ekspressiv dərəcələnmə imkanının yaranmasının da universal ifadə mexanizmi belədir. Sintaktik formanın əsas mənasının neytrallaşması, praqmatik mənalara ön plana keçməsi, bununla da nitqdə sevinc, taassüf, heyranlıq, heyrət, təəssüf, qorxu, kinayə və s. kimi müxtəlif emosional çalarların, əlavə informasiyaların hasilə gəlməsi üçün əlverişli nitq mühiti hazırlayır. Sintaktik forma bütün partitur çoxsəsliliyi ilə işə düşür. Emosional təsir əsas tonla “əlavə səslənmələrin” potensial qarşılaşmasından yaranır.

/Die böse Königin legte ihr den Gürtel um, aber sie zog ihn so fest zu, daß Schneewittchen wie tot hinfiel. “Nun bist du die Schönste gewesen?!”, rief sie // [13, s.1] (Əsəbi kraliça kəmərinə ona taxdı, amma o, kəməri elə möhkəm sıxdı ki, Qarqızı ölü kimi yerə yıxıldı. “İndi gözəl sən oldun?!” deyər qışqırdı).

/Könnte man es nicht ebensogut als einen besonderen Reichtum ansehen? Hat nicht jeder normale Mensch auch ein Dutzend Persönlichkeiten in sich? Und ist der Unterschied nicht nur der, dass der Gesunde sie unterdrückt und der Kranke sie freiläbt? Wer ist da krank?! // [15, s.111-112]. (Onu xüsusi bir sərvət kimi qəbul etmək olmazmı? Hər normal insanın daxilində onlarla şəxsiyyət olmurmu? Arasındakı fərq yalnız sağlamların onları sıxışdırması və xəstələrin onları rahat buraxması deyilmə? Kim xəstədir?!).

Kinayə və nifrət məqamında:

/Sizin millət yolunda kor olan gözləriniz, ağlamayan gözlərin hamısından yaxşıdır//[5, s.110].

/Ah, deyirəm, qıra bilsəm zəncirini ətalətini!...// 5, s.116].

/Kim istəməz çarpışmağı fırtınalarla?! // [5, s.182].

İnamsızlıq, şübhə, istehza, nifrət, etinasızlıq, qəzəb, kin, qəm, kədər, qüسسə və s. kimi hissi məqamlarla yaxından bağlılıq və onları ifadə etmək xüsusiyyəti ekspressiv-kinayəli üsul ilə inkarlığın ifadəsində ən başlıca amillərdən biridir.

/“Of... dostum, qardaşım, xoş buyurmusan,

Səndə dağ havası duyuram, inan!

Sizdən ayrılmayır könlümün quşu,

Ellərdə görürəm hər qurtuluşu”. // [2, s.46].

/Qonağı, qonağı... qonağa bir bax, hər yoldan ötəni başa çıxarda! // [4, s.28]

Bu cümlələr məna incəliklərinə, emosional münasibət ifadə etmələrinə, intonasiyalarına görə bir-birindən fərqlənir. Ekspressiv-kinayəli üsulla inkarlığın ifadəsinə canlı danışmaq dilində və bədii üslubda daha tez-tez rast gəlmək olur. Xüsusən yüksək pafoslu romantik əsərlərdə, şeirlərdə, dram əsərlərində bunlar olduqca çox işlədilir.

Elə ifadələr də vardır ki, onlar heç bir tənqidi inforasiyanı öz tərkibində daşımır və yalnız zarafatçı söhbət üzvlərini təsvir edir. Bu ifadələrin işlənməsi danışanla dinləyən arasındakı münasibətdən və söhbətin mövzusunda aslıdır. Məsələn, satış situasiyasında:

/Wir brauchen eine Tastatur, die leicht anzuklicken ist. Meine Frau hat ja so kräftige Hände // [16, s.228]. (Bizə asan basıla bilən klaviatura lazımdır. Həyat yoldaşımın elə güclü əlləri var ki)

Bu nümunədə əsas deyilən ifadə yox, əksinə birinci və ikinci cümlələr arasındakı ziddiyyət əsasdır və söhbət danışanlar arasında yumor və əyləncə siqnallarının bir-birinə ötürülməsindən gedir. Burada kinayə yumorun ifadəsi kimi nəzərdə tutulur. Yəni, həyat yoldaşının güclü əllərinin olması ilə asan basıla bilən klaviatura arasındakı ziddiyyət ekspressivliyə xidmət edir.

Ekspressiv kinayə ilk növbədə danışanın emosional vəziyyətini ifadə edir. Danışan bununla sosial, xüsusilə şəxsi münasibətlərinin əsasını qoyur, möhkəmləndirir və qüvvədə saxlayır. Bununla yanaşı həm də o, emosional hiss və vəziyyəti bildirir.

Alman dilində ekspressiv-kinayəli inkarlığı ifadə edən cümlələrin əksəriyyətini nəqli cümlələr və ya formaca sual cümlələrini xatırladan nida cümlələri təşkil edir.

Sual cümləsi üçün xarakterik olan inversiyadan istifadə olunsa da, nida cümlələrinin intonasiyası sual cümlələrindən fərqlənir. Ona görə də təsdiq cümlə inkar fikrin, inkar cümlə isə təsdiq fikrin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Məhz bu səbəbdən də təsdiq fikrin inkar göstəricilərlə ifadəsi mətn daxilində müəyyən emosiya yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, kinayəli inkarlığın ifadəsində ekstralinqvistik vasitə olan gülüş də müəyyən rol oynayır. Bu, təsdiq cümlələrdən sonra bir neçə dəfə gülüşün təkrarı olduğu hallarda baş verir. Bu zaman verilmiş cümlənin inkari məzmunu meydana çıxır. Bu, alman və Azərbaycan dillərinə, ümumən bütün dillərə xas olan xüsusiyyətdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, inkarlığın ekspressiv-kinayəli ifadəsində intonasiya mühüm rol oynayır. İnkarnın ekspressiv ifadəsi həm sadə, həm də tabeli mürəkkəb cümlə daxilində özünü göstərir. Bu səbəbdən də haqqında danışılan iş, hal və hərəkətin baş vermə imkanı emosional şəkildə inkar edilir:

/Bu dünyaya nə baxdım ki, nə görəəm. // [3, s.90]

İstər ekspressiv inkarın, istərsə də təsdiq fikrin yaranmasında baş və yaxud budaq cümlənin təsdiqdə və inkarda işlənməsi çox da önəmli deyildir. Bu halda sintaktik konstruksiyanın leksik tərkibi və təsirli intensivlik formaları daha mühüm rol oynayır.

Ekspressiv-kinayəli yol ümumiyyətlə bacarıqla bağlıdır və danışanın müəyyən situasiyalarda emosional ifadəsi kimi dəyərləndirilir. Təsdiq-inkar cümlə qarşılaşması ilə ekspressiv inkar və ya təsdiq fikrin ifadə imkanları bu deyilənlərlə tamamlanmışdır. Dildə sintaktik ifadə vasitələrinin çoxtərəfli kəsişməsi nəticəsində nitqin kommunikativ xarakterindən asılı olaraq implisit təsdiq və inkar fikir gerçəkləşir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev, S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. – Bakı: Maarif, – 1998. – 279 s.
2. Xəlilov, B. Molla Pənah Vaqif: özü və tarixin sözü. – Bakı, Adiloğlu 2018. – 46 s.
3. Vahabzadə, B. Seçilmiş əsərləri. İki cild. I cild (Şeirələr). – Bakı, Öndər nəşriyyat, 2004. – 90 s.
4. Vurğun, S. Seçilmiş əsərləri 5 cild, IV cild, – Bakı, Şərq Qərb, – 2005. – 28 s.
5. Vurğun, S. Hey uçsam da yuvam sənən! – Bakı, Zərdabi Nəşr MMC. – 2019. – 280 s.
6. Yusifov, E.Q. Alman dilində inkar prefiksleri və onların funksional-semantik təhlili. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, – Bakı, – 2011. – 22s.
7. Виноградов, В.В. Русский язык. – М., Наука, 1972. – 614 с.
8. Галкина-Федорук, Е. М. О синонимии в русском языке. – М.: 1958. – 135 с.
9. Есперсен, О. Философия грамматики Изд. 2 URSS. – 2002. – 408 с.
10. Шмелев, Д.Н. Слово и образ. – М., Наука, – 1964. – 120 с.
11. Searle, J. Indirect Speech Acts. In: Cole, Peter / Morgan, Jerry (Hrsg.): – New York: Academic Press, –1975. – p. 59-82
12. Hartung, M. Ironie in der Alltagssprache: Eine gesprächsanalytische Untersuchung. Opladen: Westdeutscher Verlag. – 1988. – 198 s.
13. https://www.geocaching.com/geocache/GC2Q89K_schneewittchens-zwerg-brummbar?guid=8bf7f2f9-552c-4121-96fd-302923013bd4
14. Lapp, E. Linguistik der Ironie. – Tübingen: Narr. –1992. – 189 S.
15. Remarque, E.M. Der schwarze Obelisk Seite, – Ullstein Verlag, 1973. – s. 111-112
16. Schwarz-Friesel, M. Ironie als indirekter expressiver Sprechakt: Zur Funktion emotionsbasierter Implikaturen bei kognitiver Simulation. In: Bachmann-Stein, A./S. Merten/Ch. Roth (Hrsg.): Perspektiven auf Wort, Satz und Text. Semantisierungsprozesse auf unterschiedlichen Ebenen des Sprachsystems. Festschrift für Inge Pohl. – Wissenschaftlicher Verlag. Trier, 2009. – 228 s.
17. Watzlawick, P; Beavin, J; Jackson, D Menschliche Kommunikation. Formen, Störungen, Paradoxien. – Bern u.a.: Huber. 1993. – 317 S.

Summary

EXPRESSIVE-IRONIC EXPRESSION OF NEGATION IN GERMAN AND AZERBAIJANI LANGUAGES

The article is dedicated to the expression of negation in German and Azerbaijani language with an expressive-ironic method. It is established that the ironic word or action has the purpose of criticizing in a serious way. Irony, facial expressions, gestures, stress or intonation indirectly convey what is actually meant. It turns out that expressive-ironic

criticism strengthens criticism on the one hand and reduces the occurrence of conflicts on the other. In this way, the criticized person pretends not to understand the criticism. In a certain sense, this also prevents the occurrence of conflicts.

Резюме

ЭКСПРЕССИВНО-ИРОНИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ОТРИЦАНИЯ В НЕМЕЦКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Статья посвящена выражению отрицания в немецком и азербайджанском языках путем экспрессивно-иронических приемов. Установлено, что ироничное слово или действие имеет целью серьезную критику. Ирония, мимика, жесты, ударение или интонация косвенно передают то, что имеется в виду на самом деле. Получается, что экспрессивно-ироническая критика, с одной стороны, усиливает критику, а с другой – снижает конфликтность. Таким образом, критикуемый человек делает вид, что не понимает критики. В определенном смысле это также предотвращает возникновение конфликтов.

***Rəyçi:** dos. Şaban Şabanov*

Nigar Seyidova
Bakı Dövlət Universiteti

SEMANTİK DƏYİŞİKLİKLƏR VƏ ONLARA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Açar sözlər: *semantik dəyişiklik, ekstralingvistik faktor, lingvistik faktor, məna genişlənməsi, məna daralması, mənanın yaxşılaşması, mənanın pisləşməsi*

Key words: *semantic change, extralinguistic factor, linguistic factor, semantic extension, semantic narrowing, amelioration and pejoration*

Ключевые слова: *семантическое изменение, экстралингвистический фактор, лингвистический фактор, расширение значения, сужение значения, улучшение смысла, ухудшение смысла*

Dünyanın bütün dillərində baş verən semantik dəyişikliklər dilin inkişaf prosesi ilə bağlıdır. Sözlərdə baş verən semantik proseslərin təhlilinə aid bir çox əsər yazılmışdır [3; 4; 6; 8; 10], bu əsərləri təhlil etdikdən sonra görürük ki, sözlər dünyanın bütün dillərində semantik dəyişikliklərə məruz qalır. Hələ XIX yüzillikdə semantik dəyişiklikləri araşdıran tədqiqatçılar onları təsnif etmək və semantik dəyişmələrin müəyyən tiplərini fərqləndirmək zərurəti ilə qarşılaşmışdılar. Həmin dövrdə yazılmış əsərlərdə semantik dəyişmələrin təsnifinin müxtəlif prinsipləri irəli sürülürdü. Dünya dillərində baş verən semantik hadisələr ən çox məna daralması, məna genişlənməsi, mənada ümumiləşmə və ya konkretləşmə, metafora və metonimiya əsasında mənanın köçürülməsi, müsbət məna qazanılması, mənfi məna kəsb etməsi kimi təsnif edilir.

Ən mühüm amillərdən biri hər hansı bir ifadənin əğlabatan məna daşması tələbidir. Buna görə də müəyyən bir vəziyyətdə danışan dinləyiciyə ünvanlanan hər hansı bir ifadənin mənasını izah etmək, ünsiyyətin mahiyyətini və onun həyata keçirilməsi üçün zəruri olan ünsürləri açmaq üçün nəzərdə tutulmuş bütün məna nəzəriyyələri bir ifadənin mənasının təhlilinə diqqət yetirir. Sözün mənasının dəyişdirilməsi hər hansı bir dilin müəyyən edilmiş nümunəsidir, mövcud olmadan onun inkişafı və fəaliyyəti qeyri-mümkündür. Bu işin aktuallığı zaman keçdikcə və dilin inkişafına təsir göstərən lingvistik və tarixi amillər nəticəsində sözlərin mənalarının dəyişməsi probleminin öyrənilməsi zərurəti ilə, habelə söz mövzusunun mürəkkəbliyi və qeyri-müəyyənliyi ilə, mənanın tərifinin şərhləri və leksik mənada semantik dəyişikliklərin vahid tipoloji bölgüsünün olmaması bağlıdır.

Söz bir adlandırma vahidi, təyinat vahidi kimi müəyyənləşdirilir, onun mənası işarə vəziyyətində istifadəsi ilə müəyyən edilir, əlaqələrin müxtəlifliyi və mürəkkəbliyi ilə səciyyəlidir. Sözün leksik mənası hərəkətdədir, bu da dilin leksik sisteminin orijinallığına kömək edir. Söz ehtiyatının sinxron vəziyyəti, yəni onun indiki inkişaf mərhələsindəki vəziyyəti onun tarixinin mürəkkəbliyini və uyğunsuzluğunu əks etdirərək, onun mövcudluğunun bütün əvvəlki mərhələlərinin nəticəsidir.

“Məna” anlayışı müxtəlif aspektlərə malikdir və insan fəaliyyətinin müəyyən sahələrinə münasibətdə müxtəlif yollarla müəyyən edilir. Məna haqqında ümumi anlayış bu obyektin gündəlik, estetik, elmi, istehsalat, ictimai-siyasi və digər fəaliyyət prosesində olan insanlar üçün nəzərdə tutulmuş bir şey kimi müəyyən edilir. Bu anlayışı dil olan işarə sistemi prizmasından nəzərdən keçirsək, sözün mənasına hamısı daxil deyil, yalnız təyin edilmiş obyekt müəyyən etməyə imkan verən işarələr bu sözü semantik cəhətdən digərlərindən ayırmağa imkan verir. Sözün mənası “Danışanla dinləyicinin bir-birini başa düşməsinə mümkün edir” ifadəsini dilçilik sahəsinə, yəni semantika olan bölməsinə aparır. Belə ki, tanınmış dilçi alim A.A.Potebnya sözün mənasının mühüm keyfiyyətini – “canlı dəyişən realıqda” insanların qarşılıqlı anlaşmasını təmin edən hərəkətliliyini və çevikliyini göstərmişdir. Sözün mənasının tərfi ilə bağlı dilçilər arasında yekdil fikir yoxdur. Sözün mənasının mahiyyətinin müxtəlif şərhləri: funksional, davranış və s. vardır. Sözün ikitərəfli əlamət kimi obyekt və ya hadisə ilə korrelyasiyasından çıxış edən tədqiqatçılar mənanın istinad və ya konseptual nəzəriyyələrinə önə çəkirlər. Konseptual nəzəriyyə sözlə anlayış (konsept) arasındakı əlaqənin xarakterinə əsaslanır və bu çərçivədə sözün mənası daşıyıcının şüurunda predmetin, hadisənin və ya əlaqənin əks olunması kimi müəyyən edilir.

“Semantik dəyişiklik” termini sözlərin mənasının zamanla necə dəyişdiyini göstərir. Semantik dəyişiklik sözlərin daralması və ya genişlənməsi, metaforik və metonimik dəyişikliklər və mənadakı müsbət və ya mənfi dəyişikliklər, başqa sözlə desək, yaxşılaşma və pisləşmə adlanan bir neçə yolla baş verə bilər [1].

Hər hansı digər elm sahəsinin tədqiqi kimi, semantik dəyişikliklərin öyrənilməsi proses bu dəyişikliklərin konkret qanunauyğunluqlarını müəyyən etməyə yönəldilməlidir [7]. Belə hadisələr semantik dəyişikliklər və ya yerdəyişmələrlə əlaqələndirilir və onu tarixi semantika (məfhumların tarixi) adlı elm öyrənir. Bu intizam sözlərin tarix boyu malik olduğu bütün mənalara izləyir, onların dəyişməsinin səbəblərini öyrənməyə çalışır. Dəyişikliklərin çoxunun təsadüfən olduğu güman edilsə də, sözlərin mənasını dəyişdirməkdə ən tipik əhəmətləri izləməyə kömək edən müəyyən təsnifatlar var. Semantik dəyişiklik sözün mənasının müəyyən bir müddət ərzində dəyişmə üsulunu ifadə edir. Bu proses ya daxili, həm dilin özündəki dəyişikliklərin təsiri altında, həm də xarici dillərlə təmasların təsiri altında motivasiya oluna bilər. Semantikada morfoloji paradigmanın ekvivalenti söz və onların mənalara münasibətinin müəyyən əlaqədə olduğu ifadədir.

Məna dəyişikliyi sözlərin tarix boyu istifadə olunmağa davam etməsi və müxtəlif kommunikativ vəziyyətlərdə özünü tapması ilə əlaqədardır, çünki danışanın demək istədiyi həmişə sabit olmur. Əgər sözün orijinalı ilə müqayisədə fərqli mənası cəmiyyətin müəyyən sahələrində sabitlik qazanmağa başlayırsa və istifadədə sabitləşirsə, sözün semantik dəyişməsi baş verir. Semantik dəyişiklik, digər dil təkamül növləri kimi, davamlı, tədricən və universal xarakter daşıyır və nadir hallarda birdən-birə baş verir. Keçmişdə semantik dəyişikliklər proseslərində qeyri-müəyyənlik olduğundan, hazırda bu proseslərin gələcəkdə necə baş verəcəyini proqnozlaşdırmaq demək olar ki, mümkün deyil. Bununla belə, bir mənadan digərinə keçidin baş verə biləcəyi müəyyən əhəmətlər mövcuddur.

Semantik dəyişikliyin tədricən baş verən bir proses olduğunu xatırlamaq vacibdir, belə ki, sözün mənası yalnız bir anda dəyişmir, bu proses illər uzununu baş

verir. Semantik dəyişiklik ictimai dəyərlər dəyişdikcə dəyişikliyə uğrayır. Bu da müxtəlif ictimai və ya etnik qrupların müxtəlif sözlərdəki semantik dəyişiklikləri fərqli şəkildə təcrübədən keçirdiyi fikrini ortaya qoyur.

Semantik genişlənmə və semantik daralma semantik dəyişikliklərin ən çox yayılmış növləridir ki, bunu bir çox linqvistik tədqiqatlar, həmçinin semantikanın ümumilikdə bir elm kimi inkişafı təsdiq edir. Bu dəyişikliklər hiperonimiya və hiponimiya prinsipləri – söz təsnifatları əsasında fəaliyyət göstərir. Burada bir leksik vahid bir qrup digərinə nisbətən hiperonim hesab olunur. Nümunə kimi *flower* sözünü götürək, bu söz *rose*, *tulip*, *daisy* sözlər qrupu üçün hiperonim kimi çıxış edir.

Növbəti olan mənənin pisləşməsi və yaxşılaşdırılmasıdır, yəni bu semantik dəyişikliklərdə söz məni və ya müsbət mənə kəsb edir. İngilis ədəbiyyatında nümunələri bol olan metaforlaşma və metonimləşmə, referentlər arasında müəyyən oxşarlıq və ya yaxınlıq əsasında baş verir, yəni bir söz digərini ifadə etmək üçün istifadə edildikdə iki leksik vahid arasındakı əlaqəni izləmək olar. Bu təsnifatı ətraflı nəzər saldıqda qeyd etmək olar ki, semantik genişlənmə (ümumiləşdirmə kimi də tanınır) sözün mənasının daha ümumiləşdiyi semantik dəyişiklik prosesidir. Bu cür mənə dəyişikliyi çevrilmələrə gətirib çıxarır. Qeyd etmək lazımdır ki, genişlənmə prosesində sözün ilkin mənası daha yeni mənənin bir hissəsi kimi saxlanılır.

İngilis dilində semantik genişlənmənin bir çox nümunəsi var. Ən çox yayılmış sözlərdən biri qədim ingiliscə *bridd* sözündən götürülən quş sözüdür, mənası “gənc quş, yuva quran” deməkdir. Təxminən XV əsrə qədər ingilis dilində “bird” və “bridd” birgə mövcud olmuş və ümumi leksikonda yalnız *bird* ümumi leksikada qalmışdır [5]. Semantik genişlənmə prosesi orta əsrlərdən əvvəl “*all the canine animals*” mənasını verən *hound* sözünə də təsir etdi. Amma indi yalnız konkret it cinsinə münasibətdə istifadə olunur [5]. Digər tərəfdən, sözün mənasının daralması genişlənmənin əksinə olaraq mənənin dəyişmə prosesidir. Semantik daralmaya məruz qalaraq sözün mənası daha konkretləşir. Semantik daralma prosesində yeni mənə çox vaxt ilkin olaraq daha ümumi olanın tərkib hissəsi olan xüsusi mənənlərdən birinə çevrilir. Bu, əsasən, sonradan ikinci dərəcəli olan mənənlərlə müqayisədə yüksək tezliyə malik mənəyə aiddir. Buna misal olaraq qədim ingilis dilində “hər hansı bir yetkin quş” mənasına malik, sonradan “yetişkin quş” mənasını verən *fowl* sözünü göstərmək olar. Bu isim əks proses keçmiş və “a chick of domestic breeds of birds such as poultry” mənasına kimi daraltdı. Bununla belə, *fowl* hələ də müasir ingilis dilində “vəhşi quş” və “su quşu” mənasında istifadə olunur. Digər bir misal *deer* ismidir. Bu, “nəfəs alan məxluq” mənasını verən Hind-Avropa sözündən gəlir, buna görə də qədim ingilis dilində hər hansı dörd ayaqlı heyvan üçün istifadə edilməsi təəccüblü deyil. Nəticədə, *deer* adı orta əsrlər dövründə semantik daralmaya məruz qalmışdır. Bənzər bir şey qədim ingilis *mete* sözündən yaranan *meat* sözü ilə də baş verdi.

Semantik daralmanı *girl* sözünün timsalında da görmək olar. Onun konkret mənşəyi dəqiqliklə müəyyən edilməmişdir, bu söz XVI əsrə qədər daha çox “istənilən cinsdən olan uşaq” mənasında istifadə edilmişdir. Başqa bir isim *wife* müasir ingilis dilində “evli qadın” mənasında işlənən, ailə vəziyyətindən asılı olmayaraq, əslən “hər hansı bir qadın” mənasını verən qadındır. Müasir dildə onun ilkin mənası yalnız Şotlandiyada istifadə olunur [5]. Qədim ingilis dövründə “hər hansı bir meyvə” mənasını verən *apple* sözü indi yalnız xüsusi bir mənə daşıyır. Bu dəyi-

şikliyinin səbəbi bilinmir, lakin almanın Mərkəzi və Şimali Avropada ən çox yayılmış meyvə olması ilə əlaqədar ola bilər. Bu həm də o dövrdə Qərbi dünyasında yeganə məlum meyvə ola bilərdi.

Semantik daralmanda yer adları ilə əlaqəli olan xüsusi bir hal mövcuddur, bu, xüsusən müəyyən bir yerə istinad etmək üçün “yer”, “bina”, “şəhərin bir hissəsi” və s. üçün ümumi sözlərdən, hər hansı bir səbəbdən yerlilər üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən yeri işarə etmək üçün xüsusi sözlərdən istifadə olunur. *City* sözü hələ də “böyük şəhər” mənasında işlədilir, lakin “The City” kimi işləndə artıq başqa mənə – “Londonun bir çox iri şirkətlərin yaşadığı mərkəzi hissəsi” nəzərdə tutulur. Eynilə, tower adətən “çox vaxt kilsənin və ya qalanın bir hissəsi olan hündür dar bina” mənasında istifadə olunur. Bununla belə, “The Tower” dedikdə “Londonda məşhur qala” mənasını ifadə edir. “Dağlıq ərazi” mənasında işlənen “highland” böyük hərflə yazılaraq, “Şotlandiyanın bir hissəsi” kimi istifadə edilə bilər [9]. Bu sözlər çoxmənalılıq əldə etmişlər, əsas mənalarını dəyişməmişlər, yəni ilkin mənə indi də müasir nitqdə istifadə olunur.

Leksik vahidin spesifikasiyasının dəyişməsi ilə bağlı olmayan semantik daralma və genişlənmə ilə yanaşı, söz mənənin təkmilləşdirmə prosesinə keçə bilər ki, bu prosesdə yeni mənimsənilmiş mənə ilkin mənədən daha müsbət olur. Konnotativ mənənin dəyişməsi, adətən, mənfiyədən müsbətə doğru deyil, daha mülayim formada baş verir. Buraya “hiyləgər” mənəsindən kənara çıxan *pretty* sözü daxildir. Müasir “attractive” mənəsini təxminən XV əsrdə almışdır, lakin eyni zamanda çoxmənalı olub, fərqli bir mənə daşıyırdı – “skilful, brave or admirable”. Knight sözü qədim ingiliscə “oğlan və ya qulluqçu” mənəsini verirdi. O, oxşar dəyişikliklərə məruz qalmışdır, belə ki, orta əsrlərdə “əsizlənin qulluqçusu olduqdan sonra şərəfli hərbi rütbəyə yüksəlmiş adam” mənəsini əldə etmişdir [9].

Mənənin pisləşməsi yaxşılaşmanın əks prosesidir, burada sözün yeni mənəsi mənfi və hətta alçaldıcı olur. Pisləşmə yaxşılaşmadan daha çox yayılmışdır. Nümunə olaraq, qədim ingilis dövründə silly sözünün müsbət tərifləri var idi, çünki o, “xoşbəxt”, “şanslı” və ya hətta “Allah tərəfindən xeyir-dua almış” mənəsini verirdi. Lakin orta əsrlərdə bu, “sədəlik” və “axmaqlıq” ilə əlaqələndirildi, bununla əlaqədar olaraq sözün mənəsi “ağılsızlığa” qədər pisləşdi. Villain latın sözü olan villa – “bağ evi” sözündən əmələ gəlmişdir. Əvvəlcə “feodal” mənəsini verirdi, sonradan bu söz öz mənfi mənəsini əhalinin aşağı təbəqəsini alçaltmaq üçün istifadə edilən söz kimi işlənməyə başladı və o, “cinayət törədən şəxs” ilə əlaqələndirildi. Notorious əvvəlcə “well-known” sözünün sinonimi idi. Lakin o vaxtdan çox tez-tez mənfi mənədə işlənməmiş və bundan sonra sözün özü mənəyə inkar olmuşdur. Mənənin pisləşməsi prosesi bir çox sözlərin evfemizmə keçməsi ilə əlaqədar təsir göstərmişdir.

Evfemizm zamanı ilkin tabu lüğəti tədricən neytral sözlə əvəzlənir və beləliklə, neytral söz də mənfi mənəyə kəsb edir [9]. Dəyişikliyin daha nadir görülən metaforlaşma bədii əsəri daha cəlbədicə və rəngarəng etmək üçün ədəbiyyatda və poeziyada istifadə olunan ədəbi cihaz kimi tanınır, lakin bu da semantik sürüşmə növüdür. Ümumiyyətlə, metaforlaşma iki obyekt və ya anlayış arasında qəbul edilən oxşarlıqdan yeni mənə yaratmaq üçün istifadə edilməsidir. Belə bir müqayisə kifayət qədər tez-tez işlədildikdə, yerli danışanlar tərəfindən etibarlı qəbul edilir və bu, sözün yeni mənəyə almasına səbəb olur. Ona görə də semantik daralma və ge-

nişlənmə, eləcə də mənanın pisləşməsi və yaxşılaşması kimi proseslərdən fərqli olaraq, bu halda söz ilkin mənasını itirmir, əksinə yeni məna kəsb edir, bu da bir yerdə mövcud olan iki və ya daha çox mənaya gətirib çıxarır ki, leksik vahid çox-mənalı olur.

Məcəzlaşma yolu ilə yaranan semantik dəyişiklik məhz ədəbiyyatın təkamülü sayəsində kifayət qədər geniş yayılmışdır. Bundan əlavə, metaforlaşma hallarında tez-tez kifayət qədər spesifik məna daşıyan sözlər olur. Sonradan onlar daha mücərrəd məna əldə edir, bu məntiqlidir, belə ki, real aləmin konkret, fiziki məfhumları mücərrəd məfhumlardan daha tez söz və ifadələrlə adlandırılmağa meyllidir. Onlar bir çox hallarda çox sonra yaranır və ya cəmiyyət üçün aktuallaşır. Bundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, metafora bədii metaforadan fərqlidir. Bədii metafora adətən tam formada istifadə olunur və oxşarlığın yalnız obrazlı üslub vasitəsi olduğu həm müəllifə, həm də oxucuya aydındır. Semantik dəyişikliklərə görə metaforlaşmaya məruz qalan sözlərlə belə müqayisəyə artıq ehtiyac qalmır və hətta çox vaxt unudulur, yalnız orijinal forması yeni, tam inteqrasiya olunmuş məna ilə qalır [9].

Semantik dəyişikliklərin iki fərqli səbəbi var: 1) dil xarici və 2) dil daxili səbəblər. Ekstralingvistik səbəblər, əsasən, semantik dəyişikliklərin sosial və ya tarixi səbəbləri ilə bağlıdır. A.Blank bu amili üç əsas alt kateqoriyaya ayırır: a) psixoloji, b) sosio-mədəni, c) mədəni amillər. Psixoloji amillər insanların sözü və onun mənasını necə qəbul etməsinə təsir edən amillərdir. Əgər sözün ilkin mənası aydın deyilsə, ona yeni məna verilir. Sözün mənası, məsələn, tabu ola bilər və ya evfemizm kimi istifadə edilə bilər. Dil dəyişir, çünki insanlar öz fikir və baxışlarını daha düzgün ifadə etməyə meyllidirlər. İkinci amillər bu üç amil arasında ən çox yayılmış olanıdır. Ölkənin sosial, iqtisadi və ya siyasi statusunda baş verən dəyişikliklər semantikaya əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Sosial amillər sözün istifadə sahəsini dəyişdirir. Mədəni və sosial dəyişikliklər gözlənilməzdir; onlar dilin necə işlədiyi və nəsil-dən-nəslə ötürülməsi ilə əlaqəlidir.

Bu amillər sözün mənasının dəyişməsinə səbəb olan mədəni səbəblər sırasındadır. Bu, sözün təsnifatının dəyişməsinə səbəb mədəni dəyişikliklərlə bağlı ola bilər. Məsələn, “cool” sözü ilkin olaraq caz musiqisi kontekstində işlədilirdi, lakin cazın populyarlığı artdıqca bu söz dəbdə olan hər şeylə əlaqələndirildi.

Semantik dəyişikliklərin lingvistik səbəbləri danışıqda yaranan amillərdir. Bir qayda olaraq, təbii dil dəyişiklikləri ekstralingvistik səbəblərdən daha uzun bir prosesdir. Biz bunu tarix boyu görürük, məsələn, qədim ingilis dilinin orta ingilis dilinə çevrilməsi əsrlər sürdü.

Nəticə etibarilə, qeyd etmək lazımdır, müxtəlif səbəblər semantik dəyişikliklərə müxtəlif cür təsir edir və bu dəyişikliklər dildə əks olunur. Dil daxili qrup sinonimik diferensiallaşma, konkret kontekstlərlə əlaqədar baş verən semantik dəyişikliklər, müəyyən situasiyalarda qeyri-müəyyənliyin yaratdığı dəyişikliklər kimi dildə və nitqdə leksik vahidlərin daimi qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlıdır. Sinonimik diferensiasiya nəticəsində yaranan semantik dəyişiklik dilin inkişaf tarixinin gedişində daimi və tədricən dəyişmə kimi müşahidə olunur.

Semantik dəyişikliklər və ya yerdəyişmələr yarıdan digər proseslər, yerli danışanların tabu lüğəti ilə işləyərkən artıq məlum olan anlayış və ya konsept üçün yeni ifadədən istifadə etməyi zəruri hesab etdikdə baş verir. Xoşagəlməz bir

şeydən qaçmaq istəyi insan təbiətində dərin kök salmışdır. Beləliklə, yerli danışanlar tabu mövzularından tamamilə imtina edə bilmədikdə, onlar müxtəlif evfemizmlərdən və onların sinonimlərindən istifadə edirlər. Ümumi tabudan qaçma strategiyası tabu elementini yalnız semantik cəhətdən uyğun olan başqa, çox vaxt evfemik ifadə ilə əvəz etməkdir. Amma yeni qəbul olunmuş ifadə öz növbəsində ilkin tabu ifadəsi və ya sözü ilə həddən artıq sıx bağlı olduğu üçün yeni tabuya çevrilməyə meyllidir [2]. Nəticə daim baş verən əvəzətmələr zənciri ola bilər, yəni bu, lüğətdə sözlərin daimi dəyişməsinə özündə ehtiva edir.

Ədəbiyyat:

1. Altakhaineh, A. R. (2018). The semantic change of positive vs. negative adjectives in modern English. *Lingua Posnaniensis*, 60(2), 25-38. doi:10.2478/linpo-2018-00010
2. Andreas B., Peter K. *Historical Semantics and Cognition*. – Walter de Gruyter, 1999.
3. Bloomfield L. *Language*. New York, 1933.
4. Carnap R. *Introduction to Semantics*. Cambridge, 1942.
5. Cresswell J. *Oxford Dictionary of Word Origins*. – Oxford University Press, 2010.
6. Groom B. A. *Short History in English Words*. London, 1934.
7. Hollmann W., Culpeper J. *English Language: Description, Variation and Context*. – Palgrave, 2018.
8. Пауль Г. *Принципы истории языка*. М 1960
9. Stehling D. *Semantic Change in the Early Modern English Period: Latin Influences on the English Language*. – Anchor Academic Publishing, 2013.
10. Ullmann S. *The Principles of Semantics*. Glasgow, 1959.

Summary

SEMANTIC CHANGES AND THE FACTOR AFFECTING THEM

The attention of linguists to various aspects of vocabulary is not accidental since being in a state of almost continuous movement the lexical composition, unlike other levels of the language, is characterized by the greatest variability and impermanence. In this article, the forms of the semantic changes of the words and the factors causing them are analyzed on rich linguistic material. In semantics and historical linguistics semantic change refers to any change in the meaning(s) of a word over time. This process is also called semantic shift, lexical change, and semantic progression. Common types of semantic change include amelioration, pejoration, semantic extension, semantic narrowing. Changing the meaning of a word, that is, semantic extension, semantic narrowing, etc. serves to improve the lexical composition of the language and develops the vocabulary of the language not in quantity, but in content.

Резюме

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ И ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА НИХ

Внимание лингвистов к различным аспектам лексики не случайно, поскольку именно лексический состав в отличие от других уровней языка, находясь в состоянии почти непрерывного движения, характеризуется наибольшей изменчивостью и непостоянством. В данной статье на лингвистическом материале анализируются формы семантических изменений слов и факторы, вызывающие их. В семантике и исторической лингвистике семантическое изменение относится к любому измене-

нию значения слова с течением времени. Этот процесс также называется семантическим сдвигом, лексическим изменением и семантической прогрессией. Общие типы семантического изменения включают улучшение, уничижение, расширение, семантическое сужение.

Изменение значения слова, то есть расширение, сужение значения, образность и т.д., служит для улучшения лексического состава языка и развивает лексику языка не по количеству, а по содержанию.

***Rəyçi:** akademik N.Q.Cəfərov*

Sevil Rəcəbova
Azərbaycan Dillər Universiteti

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ POSTPOZİTİV ATRİBUTİV KOMPLEKSLƏR

Açar sözlər: *sifət, atributiv, postnominativ, postpozitiv*

Key words: *adjective, attributive, postnominative, postpositive*

Ключевые слова: *прилагательное, атрибутивное, постноминативное, постпозитивное*

Giriş. Postnominativ sifət problemi, adından göründüyü kimi, sintaksisə aiddir. Çünki burada cümlənin və ya söz birləşməsinin ən azı iki komponenti nəzərdə tutulur. Sifətlərin adətən təyin funksiyasında çıxış etməsi də məsələnin sintaktik müstəvidə baxılmasından xəbər verir. Bununla belə, burada morfolojiya ilə müəyyən bağlılıq vardır. Həmin bağlılıq bəzi sifətlərin məhz postnominativ mövqedə işlənməsi ilə əlaqədardır. Doğrudur, sifətin cümlə, yaxud söz birləşməsi tərkibində addan sonrakı mövqedə durması özlüyündə yenə də sintaktik səviyyəsini təsdiqləyir. Lakin müəyyən sifətlərin işlənmə mövqeyinə görə ümumi normadan kənara çıxması onlara morfoloji aspektdən yanaşmanı da tələb edir. İngilis dilində postpozitiv təyin birləşmələri, atributiv konstruksiyaların müxtəlif formaları vardır. Bu formalar postpozitiv təyin birləşməsinə görə müəyyənləşdirilir.

İngilis dilində atributiv kompleksləri üç qrupa bölmək olar: 1) *prepozitiv; atribut təyin edilən sözdən əvvəl işlənir*; 2) *postpozitiv; atribut təyin edilən sözdən sonra işlənir*; 3) *qarışıq; həm prepozitiv, həm də postpozitiv atributlar işlənir və onlar təyin edilən sözü dövrəyə alır*.

Eyni bir vahid həm postpozitiv, həm də prepozitiv mövqedə qeydə alınır. *“At the corners of each floor, in the largest offices, the real partners anchored things and had some say in the decor [9, s.88]; It was a nice office, large by comparison, but not a kingdom” [9, s.89].*

Nümunədən görünür ki, prenominal mövqedə duran sifət sintaqm əmələ gətirmir. Həmin sifət postnominal mövqeyə keçərkən sintaqm əmələ gətirir və özünün asılı sözü olur. Beləliklə, atributiv kompleks aparıcı sözə yaxınlaşır. Atribut baş sözə maksimum yanaşır [2, s.53].

Prepozitiv atribut kompleksləri ingilis dilində çox işləkdir. Onların xətti strukturunda üç mövqeni – 1 (*determinativ*), 2 (*atribut*), 3 (*aparıcı söz*) ayırmaq olur. Təyin edilən söz bu strukturda üçüncü mövqeni tutur, ondan əvvəl atribut və ya atributlar gəlir. Determinativin tutduğu mövqe fakültətivdir və olmaya da bilər.

Müasir ingilis dilində determinativlər ad sintaqmlarının sintaktik göstəriciləri kimi çıxış edir. Baş sözü söz birləşməsində sintaktik, təyin edən determinativ funksiyasını artıqlar (müəyyən və qeyri-müəyyən), işarə əvəzlilikləri (*this, those və s.*), yiyəlik əvəzlilikləri (*our, its və s.*), qeyri-müəyyən əvəzliliklər (*another, any və s.*), yiyəlik halda işlənən isim yerinə yetirir.

Prepozitiv atributiv komplekslər iki və çoxkomponentli olur. İki-komponentli kompleksdə təyin edən və təyin edilən söz iştirak edir. Çoxkomponentli prepozitiv atributiv komplekslərdə təyinlərin sayı birdən artıq olur. İngilis dilində Adj + Adj + Noun modeli çoxkomponentli prepozitiv təyinlər geniş yayılmışdır.

Prepozitiv təyin üçün səciyyəvi cəhət məxsusi sintaqmın zəif genişlənməsidir. Onların bir sözdən ibarət olması təyin zəncirlərinin prepozisiyada genişlənməsinin üslubi məhdudiyyəti ilə şərtlənir. Prepozitiv təyini genişləndirmək zərurəti yarandıqda onun məxsusi sintaqmı ilə yanaşı postpozisiyada yerləşdirilməsi zəruriləşir. Belə təyinin genişləndirilməsi onun daxili strukturunu mürəkkəbləşdirməklə əldə olunur.

Tərkibinə atributiv isim daxil olan atributiv komplekslərdən ən geniş yayılmış model Adj + Noun + Noun modelidir. Bu model struktur-semantik bircinsli deyil və onda təyinlərin eyni bir təyin edilənlə əlaqəsini müşahidə etmək mümkündür. Burada sifət və isim atribut əsas ismi təyin edir. Belə komplekslər də semantik iki birləşmə təsiri daşıyır və hər iki atribut təyin edilən isimlə mənaca bağlılığı ilə seçilir. Bu modeli sxematik olaraq Adj + (Noun + Noun) kimi göstərmək mümkündür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təyin edilən isimlərlə yanaşı atributlar arasında məxsusi mənə əlaqələri də olur. Məsələn, *that dark December crisis* atributiv kompleksində “*dark*” sözü “*December*” ismini təyin edir. Ona görə də model [(Adj + Noun) + Noun] modeli formalaşır. Belə modeldə atributların əks yerləşməsi ingilis dili üçün səciyyəvi deyildir (N + Adj + N).

Ümumiyyətlə, iki ismin daxil olduğu atributiv komplekslərdə təyin kimi çıxış edən isim bilavasitə təyin edilən ismə yanaşır. Feili sifət və sifətdən təşkil olunan atributiv komplekslərdə atributivlərin işlənmə ardıcılığı sərbəstdir. Feili sifət sifətdən əvvəl və sonra da yerləşə bilər. Postpozitiv atributiv komplekslər prepozitiv komplekslərlə müqayisədə azdır. İsmi təyin edən atribut funksiyasında çıxış edən isimdən sonra, yəni postpozisiyada yerləşən təyinlərin aşağıdakı formaları vardır: 1) *sifətlər*; 2) *indiki zaman feili sifəti*; 3) *keçmiş zaman feili sifəti*; 4) *cerund*; 5) *infinitiv*.

Y.V.Kostrub ingilis dilində bədii ədəbiyyatdan seçdiyi 426 postpozitiv atributiv kompleksin kəmiyyətə görə yuxarıdakı beş forma üzrə paylanması faizini hesablamışdır. “*Əldə olunmuş nəticələr göstərir ki, postpozitiv mövqedə ən çox infinitiv (30%) və indiki zaman feili sifəti (22%) işləkdir. Məhsuldarlığa görə orta mövqedə keçmiş zaman feili sifəti və cerund durur. Ən az rast gəlinən forma postnominativ sifətlərdir (8%)*” [2, s.56].

Postnominativ mövqedə işlənən və atributiv kompleksin qurulmasında iştirak edən nitq hissəsini təyin etmək bəzən çətin olur.

“*His eyes were also black and partially concealed behind a pair of tiny reading glasses perched halfway down his narrow nose*” [9, s.27];

“*It’s Sadie, perched on a nearby cheese trolley*” [10, s.76].

“*Perched*” sözü to perch feilindən əmələ gəlmiş keçmiş zaman feili sifətidir. Bu söz müasir lüğətlərin bir çoxunda sifət kimi qeydə alınmır [17; 18; 19; 21].

Oksford lüğətində söz sifət kimi verilir və onun mənası yüksək və qorxulu yerdə olmaq, nəyinsə üzərində dincəlmək (quş haqqında) mənasında izah edilmişdir [20].

Prepozitiv atribut komplekslərində olduğu kimi, postpozitiv komplekslərdə də iki komponentli modellər vardır. Məsələn, N + Adj; N + Part I; N + Part II.

Y.V.Kostrub bu modellərə aid aşağıdakı nümunələri vermişdir. “*These acts alone make him an unlikely romantic partner for me* [8, s.7];

There are lawns everywhere and fountains sprinkling, and gardeners snipping hedges [10, s.204];

If anyone will consider the abundance of Rome’s public supply of water, for baths, cisterns, ditches, houses, gardens, villas; and take into account the distance over which it travels, the arches reared, the mountains pierced, the valleys spanned – he will admit that there never was anything more marvelous in the whole world [8, s.56].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu modellərdə postpozitiv mövqedə duran sifət və feili sifət formaları, adətən, söz birləşməsidir. İki postnominativ sifətlə formalaşan atributiv komplekslərdə sifətlər bir-biri ilə *and* bağlayıcısı ilə əlaqələnir və sifətdən əvvəl “*so*” işlənir.

She suddenly looks up, her eyes dark and glittering. [10, s.38]; *-I never saw a girl so promiscuous and so aggressive.* [9, s.166];

In the evenings I spin my bicycle high up into the hills and across the acres of rice terraces north of Ubud, with views so splendid and green. [8, s.311]

Üç postnominativ sifətli atributiv komplekslərdə sonuncu sifət və ümumiyyətə, sifətlərin hamısı “*and*” ilə bağlanır.

This is a very high grade of people, multinational, talented, and clever. [8, p.415]; *– Elaine and her lawyer are two cobras, pissed and coiled and ready to strike* [9, p.254].

Qarışıq atributiv komplekslərdə həm prepozitiv, həm də postpozitiv konstruksiyaların xüsusiyyətləri yer alır. Belə komplekslərdə ən azı bir prepozitiv və bir postpozitiv təyin olur.

A glass case holds some white leather skating boots, all creased and weathered with use.... [10, p.164].

Y.V.Kostrubun 339 qarışıq atributiv kompleks üzrə apardığı hesablamalarda indiki zaman feili sifəti 24%, infinitiv 18%, keçmiş zaman feili sifəti 37%, postnominativ sifət modelləri 10% təşkil edir [2, s.57].

Ən məşhurlar olan modellər ikidir: Adj + N + postpozitiv atributiv konstruksiya və Adj + adj + N + postpozitiv atributiv konstruksiya. Qarışıq atributiv komplekslərdə prepozitiv təyidlərin sayı nadir hallarda bir və ikini aşır. Buna baxmayaraq, prepozitiv zəncirin kifayət qədər uzun olduğu hallar da müşahidə olunur.

“Not too long ago I was traveling in a country where many men were named Mario, but not one of them was a small, muscular, energetic Balinese fellow wearing a silk sarong and a flower behind his ear. [8, p.288];

– He held out another limp, broken, shredded, gasping document filled with Balinese Sanskrit and complicated sketches. [8, p.376];

– It shows a tiny, wrinkled old lady hunched over in a chair, wearing a shapeless pale-mauve cardigan [10, p.28].

Verilmiş nümunələrdən sonuncusunda iki müxtəlif postpozitiv konstruksiyanın birləşməsi vardır. Onlardan biri indiki, digəri keçmiş zaman feili sifəti ilə formalaşmışdır. Belə formalar qarışıq atributiv komplekslər üçün səciyyəvi deyil-

dir. Lakin qeydə alınanlar da vardır və onlarda keçmiş zaman feili sifəti təyin olunan sözə daha yaxın mövqedə durur.

Bütün modellərdə postpozitiv atribut öz məxsusi sintaqması ilə daha sıx əlaqələnir. Bu haldan istisnalar postnominal sifətlər üçün səciyyəvidir. *-Like a diary full of Josh's thoughts. Or a halfwritten email, unsent.* [10, p.117];

– *In the center of the table was a fresh legal pad, white, with a black pen on it, waiting.* [9, p.28];

– *I tell her that I don't need to see the menu but could she just bring me the best food possible because this is my first night in Sicily.* [7, s.149];

– *This morning, she says, the farmer called to tell her he isn't certain anymore whether he can sell only the two-aro parcel to her; instead, he might want to sell the whole seven-aro lot intact... it's his wife that's the problem.* [7, s.452]

Müasir ingilis dilində atributiv komplekslərin formal strukturunun təhlili əsasında aparılmış təhlil dil üçün ikikomponentli atributiv komplekslərin daha səciyyəvi olduğunu təsdiq edir. Belə formalardan ən məhsuldar postnominal sifətli olanlardır.

Çoxkomponentli atributiv komplekslərdə komponentlərin sıralanması maraqlıdır, bu da müvafiq əlamətlərin danışan üçün əhəmiyyəti ilə bağlıdır. Belə təyin zəncirlərinin azlığı, yaxud az qeydə alınması hadisənin periferiyada durmasını təsdiq edir. Məsələyə müasir ingilis dili səviyyəsində yanaşdıqda çoxkomponentli atributiv komplekslərin nitq statusunu təsdiq etsə də, onlara sabit dil modelləri kimi baxmaq olmaz. İngilis dilinin atributiv kompleksləri ingilis nitqinin kifayət qədər konservativ sahəsidir və burada analitizm meyli zəifdir.

Bir sıra tədqiqatçılar göstərir ki, *visible* tipli modal sifətlər prenominal mövqedə çoxmənalılıq qazanır [5; 6; 11; 15; 16]. Maraqlı odur ki, bu cür sifətlər postnominal mövqedə işləndikdə çoxmənalılıq aradan qalxır. Ricard K.Larson bu məsələyə münasibət bildirərkən parlaq ulduz olan Kapellanın gecə buludları arasında qaldıqda görünmədiyini misal gətirmiş, bu faktı iki cümlə əsasında təsdiq etmişdir “The visible stars include Capella”. Görünən ulduzlara Kapella da aiddir. Bu cümlədə irəli sürülən fikir doğrudur. Çünki prenominal mövqedə *Visible* sifəti çoxmənalıdır və burada ümumiyyətlə görünən ulduzlardan bəhs olunur. “The stars visible include Capella” – *Görünən ulduzlar arasında Kapella da var.* Bu cümlə konsituasiyanı nəzərə alır. Cümlədə *Visible* postnominal mövqedə yerləşir, situasiya (buludların arxasında qalma) nəzərə alınır. Belə olduqda cümlə məzmununa görə yalan olan məlumatı ötürür. Beləliklə, *visible* prenominal mövqedə işləndikdə bir variantda konkret şəraitdə görünən ulduzları, ikinci variantda isə ümumiyyətlə görünən ulduzları ifadə etmiş olur. Bundan fərqli olaraq postnominal mövqedə işlənmə isə yalnız birinci variantdakı məzmunu bildirir. Buradan da modal sifətlərin çoxmənalılığı aradan qaldırması faktı təsdiqini tapır. Belə sifətlər domeyn sifətlər adlandırılır (DAs).

Domeyn sifətlər (DAs) ilə bağlı bir sıra məsələləri aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Birincisi, ingilis dilinin DAs üzərinə hansı məhdudiyyətlər qoyduğunu aydınlaşdırmaq vacibdir. İkincisi, Das sinfinə daxil olan sifətlər təyin olunmalıdır. Üçüncüsü, prenominal və postnominal sifətlərlə işlənən determinantlar müəyyənləşdirilməlidir. Nəhayət, dördüncüsü, dilin qoyduğu məhdudiyyətlər fonunda DAs-ın prenominal və postnominal mövqedə yaratdığı semantikanın ümumi cəhətləri aşkara çıxarılmalıdır.

Domeyn sifətlər ilk baxışdan törəmə təsiri bağışlamasa da, onların *-able* suffiksi əsasında formalaşması müşahidə edilir. Bu sifətlər leksikləşmiş variantlar olub sintaktik səviyyədə üzə çıxır. Onlar D təpəsinə kateqorial elementlər kimi qoşulur.

RRCA (reduced realtive clause analyse) qeyd edilən sifətlərin (DAS) tədqiqində çox istifadə olunur. Bu metod ingilis [12], slovak [13], yapon, koreya, çin, türk [14], yunan [3] və bir çox roman dillərinə [4] tətbiq edilmişdir. Belə tədqiqatlar göstərir ki, postnominal Da postnominal RRC kimi götürülə bilər. Postnominal RRC antedecedent kontent parçalanma üzrə formalaşır.

Nəticə. Postnominal sifətin ingilis dilində mövcudluğu dilin qədim dövründə hal sisteminin təsiri ilə sifətin isimdən sonrakı mövqedə işlənməsinin qalığı ola bilər və dilin müasir vəziyyətində, bu formanın budaq cümləyə doğru inkişafı ilə müəyyən səviyyədə təsdiqini tapır. Digər tərəfdən, müasir dildə budaq cümlə atributiv kompleksinin postnominal təyin istiqamətində inkişaf etməsi müddəası da ortaya atılır. Bu da məsələnin transformasiya və generasiya ilə bağlılığına dəlalət edir.

1) *Richard met every participant possible.*

2) *Richard met every participant that was possible.*

3) *Richard met every participant that it was possible for him to meet.*

Yuxarıda verilmiş (1) – (3) cümlələrində generasiya (1) cümləsindən (3) cümləsinə doğru istiqamətlənmişdir. İkinci cümlədə *that was* birləşməsi postnominal sifətin işlənməsindən budaq cümlə tipli atributiv kompleksə generasiyada iştirak edir. Burada da *possible* sifəti postpozisiyada yer almışdır. Üçüncü cümlədə *that was – that it was* transformasiyası və “for him to meet” generasiyası baş verir. *Possible* postnominal sifəti bu iki hissənin arasında yerləşir. Postnominal sifət tipinin budaq cümlə strukturlu atributiv kompleksə keçidi tam reallaşır. Bu postpozitiv atributiv kompleks tipidir. Əgər (3) cümləsinin son generativ hissəsi atılarsa, cüzi fərqi olan (2) cümləsi alınır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Dərs vəsaiti / K.M.Abdullayev [və b.]; elmi red. K.M.Abdullayev, M.M.Musayev, Ş.Q.Hüseynov; rəyçilər T.İ.Hacıyev [və b.]; Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti. – Bakı: Mütərcim, 2012. – 606 s.
2. Коструб, Е.В. Формальная структура атрибутивного комплекса в английском языке (К вопросу об анализе английского грамматического строя) // Вестник МГОУ. Серия “Лингвистика”. – Москва: Изд-ние МГОУ, 2012. №1, – с.52-59.
3. Alexiadou, Artemis. Patterns of adjectival modification / Artemis Alexiadou. Handout from the Second Workshop on Balkan Linguistics, Venice, – Italy: 2005.
4. Cronin, A.J. The Citadel / A.J.Cronin. 1937.
5. Dwight, B. Adjective Comparison: a Semantic Scale First Published March 1, 1967.
6. Ferris, C. The Meaning of Syntax. A Study in the Adjectives of English / C.Ferris. – London: Longman, – 1993.
7. Gilbert, E. Eat, Pray, Love: One Woman’s Search for Everything Across Italy, India and Indonesia / E.Gilbert. – New York: Penguin Group, 2006. – 352 p.
8. Greenberg, J.H. Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements // Universals of Language, ed. by J.H.Greenberg. Cambridge, Massachusetts, and London, England: MIT Press. 1966. – p.73-113.

9. Grisham, J. The Associate / J.Grisham. – London: Arrow Books, 2009. – 496 p. [//https://groups.google.com/group/trevs-storytime/attach/8454294a_968_d48bb/The%20Associate%20-%20Grisham_%20John](https://groups.google.com/group/trevs-storytime/attach/8454294a_968_d48bb/The%20Associate%20-%20Grisham_%20John)
10. Kinsella, S. Twenties Girl / S.Kinsella. London: Black Swan, 2010. – 480 p.
11. Larson, R.K. Events and modification in nominals. In D.Strolovitch and A.Lawson, eds., Proceedings from Semantics and Linguistic Theory (SALT) VIII, – Ithaca: Cornell University 1998. – p.145-168. (available at:<http://semlab5.sbs.sunysb.edu/~rlarson/salt8.pdf>).
12. Larson, R.K. and Franc Marušič. On Indefinite Pronoun Structures with APs: Reply to Kishimoto. Linguistic Inquiry 35, 2004. – p.268-287
13. Larson, R.K. and Naoko Takahashi. Order and Interpretation in Prenominal Relative Clauses. To appear in Proceedings of WAFL-2, Boğazici University, Istanbul, Turkey (October 12, 2004). <http://semlab5.sbs.sunysb.edu/~rlarson/wafl2.pdf>
14. Leech, G. A Communicative Grammar of English / G.Leech, J.Svartvik. – Moscow: Prosveschenye, 1983. – 304 p.
15. Sadler, Louisa&Douglas J. Arnold. Prenominal adjectives and the phrasal/lexical distinction. Journal of Linguistics 30:1, 1994. – p.187-226.
16. Svenonius, P. “On the Structural Location of the Attributive Adjective,” in E.Duncan, D.Farkas, and P.Spaelti (eds.) Proceedings of the Twelfth West Coast Conference on Formal Linguistics (WCCFL) (pp.439-454) Stanford, CA: Stanford Linguistics Association, CSLI. (1994)
17. The Cambridge Advanced Learner’s Dictionary&Thesaurus On-line // Cambridge University Press: 2011. <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/learner-english>
18. The Longman Dictionary of Contemporary English Online. // Pearson Education Limited: [2011]. URL: <http://www.ldoceonline.com>
19. The Macmillan English Dictionary // Macmillan Publishers [2002- 2011]. URL: <http://www.macmillandictionary.com>
20. Van Valin, Robert D. Jr. Ergativity and the Universality of Subjects // Papers from the 13th regional meeting of the Chicago Linguistic Society: 1977b. – p.689-705.
21. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english>

Summary

THE POSTPOSITIVE ATTRIBUTIVE COMPLEXES IN MODERN ENGLISH

The article deals with the functionality of postpositive attributive complexes in modern English. The postnominative adjective problem, as the name suggests, concerns syntax. Because at least two components of a sentence or word combination are meant here. The fact that adjectives usually perform the defining function also indicates that the issue is considered at the syntactic level. But there is a certain relationship with morphology. This connection is related to the processing of some adjectives in the postnominative position. It is true that the presence of an adjective after a noun in a sentence or phrase confirms its syntactic level. However, the fact that individual adjectives deviate from the general norm due to the position of use requires an approach to them from a morphological point of view. There are various forms of postpositive determining compounds and attributive constructions in English. These forms are defined by postpositive attributive constructions.

Резюме
ПОСТПОЗИТИВНЫЕ АТРИБУТИВНЫЕ КОМПЛЕКСЫ
В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассматривается функциональность постпозитивных атрибутивных комплексов в современном английском языке. Постноминативная проблема прилагательных, как следует из названия, касается синтаксиса. Потому что здесь имеется в виду как минимум два компонента предложения или словосочетания. Тот факт, что прилагательные обычно выполняют определяющую функцию, также свидетельствует о том, что вопрос рассматривается на синтаксическом уровне. Но есть определенная связь с морфологией. Эта связь связана с переработкой некоторых прилагательных в постноминативной позиции. Верно, что наличие прилагательного после существительного в предложении или словосочетании подтверждает его синтаксический уровень. Однако тот факт, что отдельные прилагательные из-за позиции употребления отклоняются от общей нормы, требует подхода к ним с морфологической стороны. В английском языке существуют различные формы постпозитивных определяющих соединений и атрибутивных конструкций. Эти формы определяются постпозитивными атрибутивными конструкциями.

***Rəyçi:** f.ü.f.d., dos. Firəngiz Qurbanova*

Ülfət İbrahim
Azərbaycan Dillər Universiteti

ROMAN DİLÇİLİYİNİN QISA TARİXÇƏSİ VƏ DİLLƏRİN TƏSNİFATI

Açar sözlər: *roman dilləri, təsnifat, Romaniya, xüsusiyyətlər, funksiyalar*

Key words: *Romance languages, classification, Romania, characteristics, functions*

Ключевые слова: *романские языки, классификация, Романия, характеристики, функции*

Roman filologiyası və ya romanistika – roman dilli xalqların dil və ədəbiyyatı vasitəsilə onların mənəvi mədəniyyətini öyrənən elm sahəsidir. Geniş mənada roman filologiyası roman dilçiliyi termini ilə eynilik təşkil edir. “Roman dilçiliyinin əsas məqsədi roman dillərinin ümumi problemləri ilə bağlıdır: roman dillərinin yaranması, onların ümumi və spesifik xüsusiyyətləri, roman dillərinin inkişafının əsas tendensiyaları, müasir dünyada onların yeri və s.

“Roman dilləri” latın dilindən (“xalq” və ya “vulqar” latın adlanan) intişar etmiş dillər hesab edilir. Bu günə qədər roman dillərinin sayı ilə bağlı ümumi yekdil fikir yoxdur. Roman dillərinin sayı ilə bağlı fikir ayrılığı bəzi roman mənşəli dialektlərin mübahisəli status məsələsi ilə əlaqələndirilir. Bu gün dilçilik elmində 11 əsas roman dili mövcuddur. Bunlar: ispan, fransız, portuqal, italyan, rumın, retoroman, katalan, provansal (oksitən), sard (sardiniya dili), qalisiya və dalmatin (ölü dil) dilləridir.

Roman dillərinə bir qayda olaraq, roman dilinin kökü əsası hesab edilən – latın dilini də aid edirlər. Bundan əlavə, roman dilləri üzrə mütəxəssislər tez-tez picin və kreol dillərini də roman mənşəli dillər kimi qeyd edirlər. Müstəmləkə dövründə roman köklü dillərlə (fransız, ispan, portuqal) yerli dillərin qarışığı (qarışması) nəticəsində əmələ gələn dillərə picin və ya kreol dilləri deyilir.

Dilçilik elmində roman dillərinin dünyada yayılma arealı “Romaniya” adlandırılır. Roman dillərinin Avropa ərazisində yarandığı və formalaşdığı ərazilər “Qədim Romaniya” Avropadan kənarda, “böyük coğrafi kəşflər” dövründə (XV-XVIII əsrlər) formalaşmış roman dilli ərazilər isə “Yeni Romaniya” adlandırılır.

Dünyada roman dillərində danışanların ümumi sayını təxminən 650 milyon nəfər təşkil edir. Dünyanın 60-dan çox ölkəsində roman dillərindən rəsmi dil kimi istifadə edirlər. BMT-nin altı rəsmi dilindən ikisi (ispan və fransız) roman dilləri qrupuna aiddir. İspan dili ingilis dilindən sonra dünyada ikinci ən çox danışılan dil hesab olunur.

Genealoji prinsipinə görə, roman dilləri qrupu, digər dil qrupları ilə yanaşı (german, slavyan, hind, iran, baltik, yunan, alban, kelt, erməni və s.) ən böyük dil ailəsi hesab edilən Hind-Avropa dillərinə aiddir.

Bununla bərabər, roman dilləri qrupunun daxilində yarım qruplar da mövcuddur.

Roman dillərinin dilçilik sahəsində ən geniş yayılmış təsnifatı ərazi-lingvistik təsnifatıdır. Bu təsnifat prinsipi, roman dillərinin bir və ya müxtəlif bölgələr üzrə mövcudluğunu, onların bir-birinə nisbi coğrafi yaxınlığını, bəzi dildaxili xüsusiyyətlərdə oxşar və ya fərqli cəhətləri meyar kimi nəzərdə tutur.

Bu prinsipə görə roman dilləri şərq və qərb yarım qrupuna bölünür. Şərq yarım qrupuna arumın, rumın-meqlenit, istro-rumın və moldovan dil variantları olan rumın dili və dalmatin dilləri daxildir, digər roman dilləri isə Qərb roman yarımqrupu dilləri hesab edilir. Bu təsnifat lingvistik xüsusiyyətlərə görə də öz təsdiqini tapır.

Qərb roman yarımqrupu tərkibinə görə heterojen olmaqla bir neçə zonaya bölünür. İber-roman zonasına ispan, portuqal, katalan, qalisiya dilləri daxildir. Onların eyni zonaya aid edilməsinin əsas səbəbi oxşar lingvistik xüsusiyyətləri ilə bağlı olmaqla yanaşı Pireney (İberiya) yarımadasında yayılmasıdır. Qall-roman zonasına fransız və oksitan (provansal) dilləri daxildir. Bu dillər qall-roman dili əsasında formalaşmışdır. Retoroman bölgəsi isə romans (İsveçrə, Tirol və Friuli dil variantları) dilindən ibarətdir. İsveçrənin əsasən kiçik bir hissəsini əhatə edən retoroman dillərinin yayılması zonası digər roman dilləri ilə müqayisədə ən kompakt zona hesab edilir. Qərb roman yarımqrupunun ital-roman zonasına italyan və sard (sardiniya) dilləri daxildir. Müasir İtaliya və İsveçrənin bitişik sərhəd bölgələri bu zonanın mərkəzi hesab edilir.

Şərq roman alt qrupu eyni zamanda Balkan-roman zonasını da əhatə edir, buraya rumın dilindən əlavə həm ərazi, həm də dil əsaslarına malik olan dalmatin dilini də daxil edirik. Bu zonanın coğrafi xüsusiyyətlərinə, balkan-roman dillərindən uzaq şərq bölgəsində yerləşməsi, Balkan yarımadasında yayılmasını və ərazi baxımından rumın dili eyni zamanda digər roman dillərindən təcrid olunması xüsusiyyətlərini də aid edirlər.

Roman dillərinin xüsusiyyətləri aşağıdakı aspektlərə əsaslanır:

1. Kəmiyyət aspekti – müəyyən bir dildə dil daşıyıcıları sayının müəyyən edilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu və ya digər dillərdə danışanların say göstəricisi mənbələrə görə biri-birindən kəskin şəkildə fərqlənə bilər. Göstərici fərqi bir qayda olaraq, bu dövlətlərin dil siyasətinin xüsusiyyətləri, statistik məlumatların olmaması və ya əlçatmazlığı, iki dilliliyin (və ya çox dilliliyin) yayılması ilə əlaqədar olaraq, müəyyən bir dildə danışanların sayını müəyyənləşdirməkdə, müəyyən bir dildə danışanların sayının sabit dinamikası və digər obyektiv çətinliklərlə əlaqədardır. Kəmiyyət baxımından dilləri böyük (100 milyon insanın danışan), orta (40 milyondan 100 milyona qədər) və kiçik (40 milyondan az) dillərə bölmək mümkündür.

2. Siyasi-coğrafi aspekt bu və ya digər roman dilini onun dünya ölkələri üzrə yayılması nöqtəyi-nəzərindən xarakterizə edir.

Bu əlamətə görə dillər endemik (bir ölkədə dövlət və ya rəsmi dil kimi istifadə olunur) və pandemik dillərə (iki və ya daha çox ölkədə dövlət və ya rəsmi dil kimi istifadə olunur) bölünür.

3. Sosio-funksional aspekt dilin hansı kommunikativ funksiyaları yerinə yetirdiyini göstərir.

Roman dillərini xarakterizə edərkən biz 4 sosial-lingvistik funksiyanı nəzərə almalıyıq:

- beynəlxalq kommunikasiya (ünsiyyət) funksiyası. Bu funksiya dünyada yalnız bir neçə dilin yerinə yetirdiyi ən yüksək funksiyadır. Dilin beynəlxalq dillə

rə aid edilməsi üçün zəruri şərtlər aşağıdakılardır: onun BMT-nin və digər qlobal beynəlxalq təşkilatların rəsmi və ya işçi dili kimi istifadəsi, müxtəlif region ölkələrinin orta və ali təhsil müəssisələrində geniş şəkildə öyrənilməsi.

- regional ünsiyyət funksiyası. Əgər hər hansı coğrafi bölgədə millətlərarası (dövlətlərarası) ünsiyyət vasitəsidirsə (məsələn, Latın Amerikasına üçün ispan dili).

- dövlət səviyyəsində ünsiyyət funksiyası. Bu funksiya bir qayda olaraq ölkə konstitusiyasında öz əksini tapır. Bu funksiya dilin dövlət və ya rəsmi dili hesab edilməsinə bağlıdır (məsələn, İtaliya üçün italyan dili).

- yerli ünsiyyət dili funksiyası. Dil belə olan halda yalnız ölkənin ayrıca hansısa bir regionunda (bölgəsində) istifadə olunur (İspaniya əyaləti olan Kataloniya – katalan dili). Beynəlxalq və ya regional dil funksiyalarını yerinə yetirən dil kommunikativ cəhətdən güclü adlandırılır; dil bir dövlətdə rəsmi statusa malikdirsə – kommunikativ standart; yalnız yerli ünsiyyət funksiyasında istifadə olunan dil kommunikativ cəhətdən zəif dil kimi dərs vəsaitində təqdim olunacaq.

Növbəti bölmələrdə hər bir roman dili üçün onun dialektik seqmentasiyası, qısa tarixi, ilk yazılı və ədəbi abidələri haqqında da məlumat və dərs vəsaitinin sonunda müxtəlif roman dillərində mətn təqdim olunacaq.

Müasir roman dilçiliyinin banisi hesab olunan, alman alimi Fridrix Dits (1794-1876) müəllifi olduğu iki fundamental əsəri ilə romanistikanın inkişafını müəyyən etmişdir. Roman dillərinin qrammatikası ilə bağlı ilk 3 cilddən ibarət əsəri (“Grammatik der romanischen Sprachen”) 1836-1843-cü illərdə Bonnda nəşr edilmişdir. Orada F.Dits ilk dəfə olaraq roman dillərinin Qərb və Şərq qruplarına bölünməsi ilə bağlı mövqeyini əsaslandırılmış, roman dillərinin fonetik sistemlərinin inkişafını, onların söz əmələ gətirməsi fleksiyasını, sintaksisini tədqiq edərək geniş təsvirini yaratmışdır. F.Ditsin sintaktik tədqiqatları bu günə kimi öz elmi əhəmiyyətini itirməmişdir. F.Ditsin romanistikaya dair ikinci fundamental əsəri 1854-cü ildə Bonnda nəşr olunmuş Roman dillərinin etimoloji lüğəti (“Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen”) idi. Burada alman alimi romanistikanın mənşəyini araşdırmış, müasir Rumıniyanın müəyyən bölgələrində ümumi olan sözləri ayırmağa nail olmuşdur. Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen kitabı roman dillərinin etimologiyasının əsas mənbəyi hesab olunur.

Roman dilçiliyi banisinin əsərləri uğur qazanmış və hətta 150 il keçdikdən sonra da öz dəyərini itirməmişdir, çünki bir çox cəhətdən F.Dits öz tədqiqatlarında o dövrdə innovativ metodu – indi onun əsasını təşkil edən müqayisəli tarixi metodu tətbiq etmişdir. Dilçilikdə müqayisəli tarixi metod ilk dəfə ardıcıl olaraq linqvistik müqayisəliliyin əsasını qoyan Frans Bopp və dillərin inkişafında tarixi qanunauyğunluqların xüsusi rolunu təsvir edən Yakob Qrimm tərəfindən tətbiq edilmişdir.

F.Ditsin roman dilçiliyi ilə bağlı araşdırmaları gələcəkdə oxşar əsərlər üçün əsas olmuşdur. Bir qrup qohum dil üzrə tədqiqatın əsas nəticəsi müqayisəli tarixi qrammatikanın və etimoloji lüğətin nəşri ilə nəticələnmişdir.

Qeyd edək ki, F.Dits təkcə roman dilçiliyinin deyil, ümumiyyətlə, roman filologiyasının banisi sayıla bilər: onun trubadurlar poeziyasına və roman ədəbiyyatşünaslığının digər aspektlərinə həsr olunmuş əsərləri geniş şəkildə tanınır.

İtalyan alimi Qraziadio İsayə Askoli (1829-1907) dünya Hind-Avropa və romanistika sahəsində tədqiqatların əsas nümayəndəsidir. Əvvəlcə Askoli italyan dialektologiyasını yaratmış; sonra isə, 1873-cü ildə romanistika üzrə ilk dövrü

nəşrlərdən birini – “Archivio glottologico italiano”nu təsis etmişdir; ardınca, Askoli roman dillərinin differensiasiya fenomeni ilə bağlı substrat nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdır; nəhayət, Askoli roman (ladin) dilinin ilk elmi təsvirini yarıdan alim kimi tarixdə iz buraxmışdır.

Matteo Culiyo Bartoli (1873-1946) dalmat dilini ardıcıl olaraq təsvir edən və onun digər roman dilləri arasında yerini müəyyənləşdirən ilk alimdir. Bartoli “areal normalar” (norme areali), dillərin və ya dialektlərin coğrafi ərazilərdə yayılmasının əsas prinsiplərini formalaşdırmışdır; çoxları Bartolini “adstratos” termininin müəllifi hesab edir.

Biz digər məsələlərlə yanaşı, latın dilinin tarixini və italyan dilinin problemlərini də öyrənən Giacomo Devotonu (1898-1974) qeyd etməyi vacib hesab edirik. Karlo Tagliavini (1903-1982) bir romanist kimi “Roman filologiyasına giriş” – “Le originali delle lingue neolatine: Introduzione alla filologia romanza” (1949) əsəri ilə məşhurlaşmışdır. Culiyo Bertoni (1878-1942) – “Archivum Romanicum” roman dillərinin araşdırması ilə məşqul olan jurnalın (1917-1941) təsisçisi və baş redaktoru, Roma Universitetinin professoru və Romanistika Filologiyası İnstitutunun direktoru idi.

Əgər Askolini italyan romantikasının “padresi” (atası) hesab etmək olarsa, o zaman fransız romanistikasının “ustadları” titulu haqlı olaraq Qaston Parisə (1839-1903) və Pol Meyeyə (1840-1917) məxsusdur. Q.Paris roman dialektologiyasına, orta əsr fransız ədəbiyyatına, fransız dilinin tarixinə dair əsərləri ilə tanınır; o, qədim və orta dövr fransız mətnlərini fəal şəkildə nəşr etdirirdi, sonrakı illərdə bir çox fransız romanistlərinin müəllimi olmuşdur. Pol Meye provans dili və roman dialektologiyası üzrə ən yaxşı mütəxəssislərdən biri hesab olunur. 1872-ci ildə onlar Ruminiyada roman filologiyasına həsr olunmuş ilk jurnalı təsis etmişdilər.

Roman filologiyasının ən mühüm şəxsiyyəti linqvistik coğrafiyanın banisi – dilçilikdə dil hadisələrinin ərazi bölgüsünü öyrənən – Jül Gillierondur (1854-1926). O, E.Edmon ilə birlikdə 17 cilddən ibarət “Fransanın linqvistik atlası”nı (“Atlas linguistique de la France par J.Gilliéron et E.Edmont”. Paris, 1902-1910) hazırlayıb nəşr etdirmişdir. Başqa bir məşhur fransız yazıçısı və Hind-avropa dilləri üzrə mütəxəssis Antuan Meyedir (1866-1936), onun latın dilinin qrammatikası və latın dilinin etimoloji lüğəti ilə bağlı esseləri ilə məhdudlaşsaq belə, onun romanistikaya verdiyi töhfə çox əhəmiyyətli sayıla bilər. A.Ernu ilə birlikdə yaratdığı Latın dilinin etimoloji lüğətini (“Dictionnaire étimologique de la langue latine”. Paris, 1939) sadalamaq mümkündür.

Bütün roman filologiyasının banisi rolunu F.Ditsə aid etsək, o zaman Vilhelm Meyer-Lubke (1861-1936) öz əsərləri ilə alman romanistikasını tərənnüm edən şəxs sayılmalıdır. F.Ditsin məşhur “Roman dillərinin qrammatikası” əsərindən yarım əsr sonra Meyer-Lubkenin romanistika üçün çox vacib olan “Grammatik der romanischen Sprachen” (1890-1902) kitabı işıq üzü gördü. Daha sonra Roman dillərinin etimoloji lüğəti nəşr olundu – “Romanisches Etymologisches Wörterbuch” (1911-1920). Meyr-Lubkenin mühüm əsərləri onun romanistika tədqiqatlarının – “İtalyan dilinin qrammatikası”, “Roman dilçiliyinə giriş”, “Fransız dilinin tarixi qrammatikası”, “Katalan dili” və digərlərini çoxşaxəlilyini göstərir.

Filosof və dilçi Karl Vossler (1872-1949) romanistika tarixində nəzərəçar-pacaq iz buraxan alimlərdən hesab olunur. Onun adı dilçilikdə estetik idealizm və

ya idealist neofilologiya ilə bağlıdır. K.Fosslerin fikirlərinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, dilin fonetika, morfologiya, sintaksis və s.-yə bölünməsinin düzgünlüyünü inkar etmiş, linqvistik dəyişikliklərin, linqvistik inkişafın səbəblərini bu dildə danışan “xalqın ruhu” ilə əlaqələndirmişdir. Vossler öz yanaşmasını roman dillərinin inkişafı vasitəsilə nümayiş etdirir. Xüsusilə, Vossler “Dilin inkişafını əks etdirən Fransa mədəniyyəti” əsərində fransız dilinin inkişaf xüsusiyyətlərini fransız mədəniyyətinin spesifikliyi ilə izah etməyə çalışır. Vosslerin bilavasitə romanistika ilə bağlı digər əsəri “An Introduction to folk (vulgar) latin” idi.

Roman dillərinin üslubiyat və etimologiyasını geniş şəkildə tədqiq edən və “Roman dilçiliyinin şah əsərləri” antologiyasını nəşr etdirən görkəmli alman yazıçısı Leo Spitzeri də (1887-1960) qeyd etmək olar; Hüqo Şuhardt (1842-1927, Almaniya / Avstriya), o, digər romanistika sahəsində tədqiqatlarla yanaşı, kreol dillərinin öyrənilməsinə də mühüm yer ayırır; Maks Leopold Vaqner (1880-1962, Almaniya/Avstriya) – sardin dilçiliyi üzrə görkəmli mütəxəssis; Qerhard Rohlf (1892-1986, Almaniya) – Roman dialektologiyası, qaskon dili/dialekti üzrə mütəxəssis, italyan dilinin ilk tam tarixi qrammatikasının müəllifi; Valter fon Vartburq (1888-1971, İsveçrə) – “superstrat” termininin müəllifi, “Fransız dilinin etimoloji lüğəti” çoxcildliyi üzərində işin təşəbbüskarıdır.

Rus alimlərindən ilk növbədə həm fransız dilini, həm də roman filologiyasının ümumi məsələlərini öyrənən Maksim Vladimiroviç Sergievskini (1892-1946) qeyd edək. Onun Roman dilçiliyinə giriş (1952; 1954) adlı dərsliyi ən mötəbər dərslik hesab olunur. Vladimir Fedoroviç Şişmarev (1874-1957) fransız və italyan dillərinin tarixini tədqiq etmiş, həmçinin ispan dili, italyan və provans ədəbiyyatı məsələləri ilə məşğul olmuşdur.

T.B.Alisova, T.A.Repina və M.A.Tarıverdiyevanın “Roman dilçiliyinə giriş” (1-ci nəşr – 1982; 2 – 1987) adlı monoqrafiyasını qeyd etmək lazımdır. Eyni müəlliflər roman filologiyasına dair seminar tolusunu da nəşr etdirmişdilər (“Roman filologiyasına giriş: ema-latxana”, 1987).

Rumın alimlər də roman dilçiliyinə mühüm töhfələr vermişlər. Müasir Rumıniya romanistika məktəbinin banisi uzun ömür sürmüş və son illərə qədər fəal alim-romanist kimi fəaliyyət göstərmiş Yorqu Yordanı (1888-1986) hesab etmək olar. Yordan ispan və rumın dilləri (toponimiya və antroponimiya sahəsində) məsələləri ilə məşğul olurdu, lakin onun roman dilçiliyi sahəsindəki ən məşhur roman dillərinin öyrənilməsinə giriş əsəri ingilis, ispan, italyan, alman dillərinə tərcümə edilmişdir.

Dərs vəsaiti çərçivəsində ümumi roman dilçiliyinin problemləri və ya ayrı ayrılıqda roman dilləri və dialektlərinin öyrənilməsinə mühüm töhfə vermiş bütün romanistləri qeyd etmək, əlbəttə ki, mümkün deyil. Hər üç ildən bir Beynəlxalq Romanistika Qurultayı keçirilir, burada alimlər roman dilləri, ədəbiyyatları və mədəniyyətlərinin öyrənilməsində ən son nailiyyətlərini bölüşürlər; Roman Dilçilik üzrə Linqvistik Simpozium hər il keçirilir. Roman filologiyası ilə bağlı çoxlu dövrü nəşrlər (jurnallar) nəşr olunub və nəşr olunur.

Ədəbiyyat:

1. Алисова Т.Б., Репина Т.А., Таривердиева М.А. Введение в романскую филологию: Учебник. 2-е изд. М., 1987.
2. Бурсье Э. Основы романского языкознания / Пер. с фр. М., 1952.
3. Гак В.Г. Формирование романских литературных языков. М., 1984.
4. Йордан Й. Романское языкознание: Историческое развитие, течение, методы / Пер. с рум. М., 1971.
5. Сергиевский М.В. Введение в романское языкознание. 2-е изд. М., 1954.
8. Allières Jacques, Manuel de linguistique romane, Paris 2001 Honoré de Champion
6. Diez Fr. Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen. 1-е изд. Bonn, 1853; 5-е изд. 1887.
7. Klinkenberg Jean-Marie Des Langues Romanes, 2e Edition Pocket Book – January 1, 1999 De Boeck Supérieur
8. Meyer-Lübke W. Romanisches etymologisches Wörterbuch. 1-е изд. Heidelberg, 1911–1920; 5-е изд. 1930–1935.
9. <http://french.chass.utoronto.ca/fre180/Roland.html>
10. <http://www.synec-doc.be/escrime/dico/anth11.html>
11. <http://eee.uci.edu/programs/medieval/ofclips.html>
12. <http://www.lamc.utexas.edu/cid/main/folio.php?f=01r&v=nor>
13. http://www.vatican.va/archive/bible/nova_vulgata/documents/nova_vulgata_novum_testamentum_it.html
14. www.orbilat.com/Modern_Romance/Ibero-Romance/SpanishLadino/Texts/index.html
15. www.studio-internet.com/adour/accueil/

Summary

A BRIEF HISTORY OF ROMANCE LINGUISTICS AND THE CLASSIFICATION OF LANGUAGES

The article is related to the general problems of Romance linguistics: the emergence of Romance languages, their general and specific characteristics, the main trends in the development of Romance languages, their place in the modern world. The most common classification of Romance languages in the field of linguistics is the territorial-linguistic classification. This classification principle assumes as criteria the presence of Romance languages in one or different regions, their relative geographical proximity to each other, the similarity or difference of some intralinguistic features. When characterizing Romance languages, we should consider 4 socio-linguistic functions: international communication (communication) function, regional communication function, state-level communication function, local communication language function.

Резюме

КРАТКАЯ ИСТОРИЯ РОМАНСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ И КЛАССИФИКАЦИЯ ЯЗЫКОВ

Статья посвящена общим проблемам романского языкознания: появлением романских языков, их общей и специфической характеристикам, основным тенденциям развития романских языков, их месту и роли в современном мире.

Наиболее распространенной классификацией романских языков в области языкознания является территориально-лингвистическая классификация. Этот принцип классификации предполагает в качестве критериев наличие романских языков

в одном или разных регионах, их относительную географическую близость друг к другу, сходство или различие некоторых внутриязыковых признаков. При характеристике романских языков следует учитывать 4 социолингвистические функции: функцию международного общения (коммуникации), функцию регионального общения, функцию общения государственного уровня, функцию языка местного общения.

***Rəyçi:** f.e.d., prof. B.B.İsmayilov*

Метанет Мамедова
Азербайджанский университет языков

КЛАССИФИКАЦИЯ КОМПОЗИТОВ В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: классификация, слова, морфология, композиты, части речи, словосложение

Açar sözlər: klassifikasiya, söz, morfolojiya, kompositlər, sözbirləşmələri

Key words: classification, words, morphology, composites, parts of speech, composition

Разнообразие типов сложных слов, их различные структурные, грамматические, семантические и стилистические особенности, различного происхождения словообразовательных моделей затрудняет их классификацию. Немецкими германистами разработаны различные типы классификаций, базирующиеся на различных критериях. Так, А.М.Искоз и А.Ф.Ленкова (М. 1970, 5. 295) в своей книге «Лексикология немецкого языка» рассматривают два типа композитов, исходя из двух различных принципов:

- 1) морфологического принципа;
- 2) семантико-синтаксического.

При классификации сложных слов, в основе которой лежит морфологический критерий, А.М.Искоз и А.Ф.Ленкова указывают, что композиты могут принадлежать к любому классу слов [Искоз, Ленкова 1970, 5. С.39]. Их принадлежность к тому или иному классу зависит, как правило, от второго компонента, который отражает грамматические характеристики всего композита; в качестве первого компонента сложного слова может выступать любая часть речи.

Так сложное существительное может иметь следующую морфологическую структуру:

- 1) существительное + существительное: Menschenkraft, Konzertpalast, Hochzeitstag;
- 2) прилагательное + существительное: Schwarzbrot, Rotwein, Zartgefühl;
- 3) глагольная основа + существительное: Schreibtisch, Bohrmaschine, Schlafkleid, Speisezimmer;
- 4) числительное + существительное: Zweikampf, Dreigespann;
- 5) местоимение + существительное: Ichton, Ichform;
- 6) наречие + существительное: Voraussage;
- 7) предлог + существительное: Umwelt, Mitschuler.

Сложное прилагательное может состоять из:

- 1) прилагательное + прилагательное: dunkelrot, hellblau, kaltweiss;
- 2) существительное + прилагательное: blutrot, stockdunkel, schneeweiss;
- 3) основа глагола + прилагательное: siegeheß, merkwürdig, glanzebdschwarz;

- 4) числительное + прилагательное: *zweigliedrig, dreistockig*;
- 5) местоимение + прилагательное: *diesbezüglich, selbstgefallig*;
- 6) предлог + прилагательное: *unterirdisch, uberglucklig*.

Сложный глагол может иметь следующую морфологическую структуру:

- 1) глагол + глагол: *stehenbleiben, kennenlernen*;
- 2) существительное + глагол: *teilnehmen, stattfinden*;
- 3) прилагательное + глагол: *freisprechen, stillstehen*;
- 4) числительное + глагол: *vierteilen*;
- 5) наречие + глагол: *weitergehen, fortfahren*.

Сложные числительные, наречия, предлоги и другие части речи могут состоять из различных слов: *zweihundert, auseinander, vorbei, gegenüber*.

В соответствии с семантико-синтаксическим критерием А.М. Искоз и А.Ф. Ленкова различают четыре типа сложных слов в немецком языке:

- 1) определительные сложные слова;
- 2) сочинительные сложные слова;
- 3) сдвиги;
- 4) сращения.

Компоненты определительных сложных слов связаны между собой подчинением: первый компонент определяет второй. Второй компонент (основное слово) определяет принадлежность всего соединения к определённо-му классу слов, а так же характер его грамматических категорий и форм. Оба компонента значимы в лексическом плане. Например: *Schreibtisch, Zahnarzt, wasserblau, dunkelrot*. Существует усложнённый вид определительных композитов – многочленные композиты. Слово данного типа состоит из двух частей: определителя и основного слова, но одна из этих частей является в свою очередь сложным словом: *Hauptbahnhof, Haushaltskonferenz, Eisenbahnmagnat*. Особым подвидом определительных сложных слов являются бахуврихи, в которых первый компонент определяет второй. Они по смыслу соответствуют обозначению принадлежности или свойства человека, животного или растения, но в результате метонимического переноса служат наименованием самого человека, животного или растения [2. с 131].

Например: *Graukopf* – седой человек, *Nashorn* – носорог, *Schlafmütze* – соня.

Сочинительные сложные слова состоят из двух грамматически равноправных компонентов (и первый, и второй компонент должен принадлежать одному и тому же грамматическому классу), которые связаны между собой сочинением. Каждый компонент имеет своё собственное значение, но значение всего соединения выражает некое новое понятие: *Strichpunkt, deutsch-russisch, dreizehn*.

Сдвиги образуют особый тип сложных слов в немецком языке. Они представляют собой соединение в одной единице нескольких слов или целого (маленького) предложения: *Rurmichnichtan, allerhochst, stehenbleiben, Tischchen-deck-dich, beiseite*. Компоненты таких соединений не утрачивают своего самостоятельного лексического значения и легко понимаются.

Сращения представляют собой результат взаимодействия двух словообразовательных процессов – словосложения и суффиксации или словосло-

жения и субстантивации. Своеобразие данного процесса заключается в том, что он превращает словосочетание, не изменяя формы последнего, в единую словообразующую основу и взаимодействует при этом с другим способом [2. с.79]. Например: Fruhaufsteher, Gesetzgebung, rotbackig, Dampfheizung, schwerhörig, Dachgartenbedienung.

Как уже указывалось ранее, существуют различные типологии композитов. Например, М.Д. Степанова и Ф. Фляйшер в книге «Теоретические основы словообразования немецкого языка» различают две группы композитов [3. С.115]:

- 1) копулятивные композиты;
- 2) определительные композиты.

Копулятивные композиты состоят из двух компонентов, которые должны принадлежать одной и той же части речи и должны быть связаны между собой сочинением. Обе НС композита имеют своё собственное лексическое значение, но они одинаково участвуют в формировании значения словообразовательной конструкции: их семантическое соотношение может быть описано сочинительной связью с «и» [2 с.115]. Например: Dichterkomponist, Freundfeind.

Определительные композиты состоят из двух компонентов, которые связаны между собой подчинением, то есть предмет, обозначенный «основным словом» (равный второй НС) «определяется» «определителем» (равным первой НС) [2. С.115]. Последний компонент определительного композита выражен существительным, первый может принадлежать к любому грамматическому классу слов. Как первый, так и второй компонент значимы в лексическом плане: значение компонентов совпадает с лексическим значением соответствующих слов, то есть с их значением в самостоятельном употреблении. Но в ряде случаев тот или иной компонент или всё слово в целом претерпевает значительное переосмысление. Например: Lowenzahn, Seelowe, Augapfel.

Особыми случаями определительных композитов являются эллиптированная форма, уточняющие композиты и «поссесивные композиты» [2, с.121].

Под эллиптированной формой понимается определительный композит (большей частью – существительное + существительное), у которого семантическое отношение между компонентами может быть раскрыто только при введении звена-посредника: Bier(glas)decker, Tank(stellen)wart.

Уточняющие композиты обладают поверхностной структурой определительных композитов, но семантически построены иначе. Один из компонентов (первый или второй) обладает лишь частичной вторичной мотивацией при отсутствии семантической модификации или синтаксической транспозиции [2. с.122]. Например: Turteltaube (в том же значении раньше употреблялось Turtel), Eichbaum.

«Поссесивные композиты» имеют структуру определительных композитов. Их особенность обусловлена объектом, принимаемым за точку отсчёта; таким не является – как обычно у определительных композитов – непосредственно второй компонент: Langbein означает не «langes Bein», а «der Mensch mit langen Beinen», Graukopf, Schlafmütze.

Заключение. На основе проведённой работы, направленной на выявление семантических отношений между компонентами композитов в немецком языке и затронувшей вопросы, связанные с историей проблемы, а так же со структурными особенностями композитов немецкого языка, можно сделать следующие выводы.

Словосложение – это один из основных способов образования слов в современном немецком языке, при чём один из наиболее древних. Тенденция к композитообразованию проявилась в изучаемом языке в древнейшие периоды его развития, поэтому изучение композитов имеет давнюю традицию.

Следует отметить, что языковые тенденции, в конечном счёте, связаны с потребностями говорящих на языке людей [Вашунин 1990, 21]. Выбор той или иной композитной конструкции говорящий мотивирует в процессе речи. Мотивами образования и употребления композитов могут быть:

- отсутствие необходимого наименования;
- языковая экономия;
- лёгкое и прочное закрепление в сознании говорящего;
- устаревание какой-либо номинативной единицы, утрачивание её наглядности.

Немецкими и отечественными германистами разработаны различные типы классификаций, базирующиеся на различных критериях. К таким критериям можно отнести:

- 1) морфологический;
- 2) семантический;
- 3) синтаксический.

Важно отметить, что выделение определённых групп сложных слов в немецком языке характеризуется смешением различных принципов. Если при классификации, в которой выделяется морфологическая структура композита, важную роль играет морфологический критерий, то при разграничении на определительные и копулятивные композиты учитывается не только, синтаксический критерий (связь между компонентами композита), но и семантический.

Таким образом, можно сделать следующие выводы. Во-первых, наиболее широкую систему семантических отношений между компонентами композита можно увидеть у немецких сложных существительных. Во-вторых, система семантических отношений между компонентами немецких сложных прилагательных в целом будет повторять систему семантических отношений между компонентами сложных существительных. В-третьих, семантические отношения между компонентами немецких сложных глаголов заслуживают особого рассмотрения, так как сильно отличаются от семантических отношений между компонентами сложных существительных, прилагательных

Литература:

1. В.С.Вашунин, Субстантивные сложные слова в немецком языке. – М.: Высшая школа, 1990. – 159 с.
2. М.Д. Степанова, Словообразование современного немецкого языка. – М.: Издательство литературы на иностранном языке, 1953. – 375 с.
3. М.Д. Степанова, Ф. Фляйшер, Теоретические основы словообразования в немецком языке. – М.: Высшая школа, 1984. – 264 с.

4. Лекции по теоретическому курсу немецкого языка.
5. A.Iskos, A.Lenkova, Deutsche Lexikologie. – М, 1970. – 295 с.
6. Bernhard Kellermann Der Tunnel. – В.: Verlag Volk und Welt, 1972. – 456
7. Henry Denker Zerreissprobe. – М.: Издательство литературы на иностранном языке, 1986. – 124 с.

Xülasə

ALMAN DİLİNDƏ KOMPOZİTLƏRİN KLASSİFİKASİYASI

Bu iş alman kompozitlərinin komponentləri arasında semantik əlaqələrin təhlilinə həsr edilmişdir. İşin əsas vəzifələri aşağıdakılardır: 1) alman dilində mürəkkəb sözlərin quruluşunu təhlil etmək və xarakterik struktur növlərini müəyyən etmək; 2) alman kompozitlərinin komponentləri arasındakı əlaqəni nəzərdən keçirin. Tədqiqat mövzusu praktiki işdə aktualdır.

Summary

CLASSIFICATION OF COMPOSITES IN GERMAN

This work is devoted to the analysis of semantic links between the components of German composites. The main tasks of the work are as follows: 1) to analyze the structure of compound words in the German language and identify characteristic structural types; 2) consider the relationship between the components of German composites. The research topic is relevant in practical work.

Rəyçi: *dos. Xatirə Əhmədova*

Ульвия Бабаева
Азербайджанский университет языков

ОСНОВНЫЕ ПРИЧИНЫ ВАРИАТИВНОСТИ КОАРТИКУЛЯЦИОННЫХ ИЗМЕНЕНИЙ ЗВУКОВ РЕЧИ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: *темп речи, ударение, фонетическая интерференция, лексическое значение, диатопический, диастратический, диафатический*

Açar sözlər: *nitqin tempi, vurğu, fonetik interferensiya, leksik məna diatopik, diastratik, diafatik*

Key words: *speech tempo, stress, phonetic interference, lexical meaning diatopic, diastratic, diaphatic*

Введение. Одной из важных особенностей естественной спонтанной речи является тот факт, что слова и звуки внутри слов в связной речи не представляют собой инвариантные, дискретные и независимые друг от друга сегменты. «На самом деле в процессе коммуникации мы произносим не отдельные звуки, а взаимосвязанные звуковые последовательности, и артикуляция любого звука в речевом потоке находится под влиянием артикуляции соседних звуков» [1, с.88].

Немецкие лингвисты П.Менцерат и А.Лацерда были в числе первых, кто тщательно изучал наложение артикуляционных жестов соседних звуков, названное ими «коартикуляцией» в начале XX века. В литературах о сегментной фонетике коартикуляция, в основном, определяется как влияние фонетического контекста на артикуляцию речевых звуков. Однако её точное определение является предметом дискуссий и областью продолжающихся исследований как в теоретической, так и в экспериментальной фонетике. Данная статья посвящается комплексному анализу коартикуляционных процессов в живой спонтанной речи в современном английском языке. Тут мы остановимся на рассмотрении наиболее типичных случаев коартикуляционных изменений звуков речи, действующие в языке на данном этапе его развития, с целью выявления основных причин их возникновения.

Вопрос о взаимовлиянии и модификации звуков в связной речи рассматривался в классической фонетике, во – первых, с точки зрения образования переходных звуков, во – вторых, с точки зрения ассимиляции и аккомодации звуков. В обоих случаях основное внимание было направлено на физиологические условия артикуляции. При соединении фонем в цепочки речевые органы приспособляются к быстрой смене артикуляций, обеспечивая более удобный переход от одной артикуляции к другой, при этом меняя качество звуков. Этот континуум физиологических возможностей называют «теорией наименьших усилий», или, как её называет Йеспersen «теорией

удобств». В рамках данной теории коартикуляционные изменения рассматриваются как тенденция к экономии артикуляционных движений и распространению низкокзатратного двигательного поведения.

Физиологический характер коартикуляционных изменений очевиден, когда мы рассматриваем такой случай, как, например, дентализация переднеязычных апикально – альвеолярных звуков /n, l, d, t, s, z/ перед межзубными /θ, ð/. При нормальном темпе речи в таких сочетаниях происходит перемещение места артикуляции переднеязычных, и смычка или щель образуется не на альвеолах, а ниже, у верхних зубов. Эта тенденция не только наблюдается в разговорной, но и в формальной речи во многих акцентах английского языка.

Но в беглой речи в подобных сочетаниях звук /ð/ выпадает, тем не менее, влияет на произношение предыдущего согласного, делая его частично дентальным. Таким образом, «звук которому они подчиняются, под влиянием которого они модифицируются, вовсе не слышится» [6, с.53] Например:

scan the papers /'skæp̥:ə 'reɪpəz/ вместо /'skæp̥ ðə 'reɪpəz/ *сканируй бумаги*
to hit the note /tə 'hɪt̥:ə 'nəʊt/ вместо /tə 'hɪt̥ ðə 'nəʊt/ *взять верный тон*
add the milk /'æd̥:ə 'mɪlk/ вместо /'æd̥ ðə 'mɪlk/ *добавь молоко*

Последние случаи коартикуляции вовсе не обязательные, можно произносить и с большей тщательностью и отчетливостью. Они появляются при ускорении темпа речи от случая к случаю, следовательно, являются не постоянными. Подобный процесс наблюдается и в некоторых коротких функциональных словах. Например, предлог «of» тоже очень восприимчив к коартикуляционным изменениям. В очень быстрой спонтанной речи губнозубной щелевой фрикативный согласный звук /v/ выпадает в предлоге «of» перед согласными звуками:

point of that /'pɔɪntə 'ðæt/ вместо /'pɔɪnt əv 'ðæt/ *суть того*
waste of money /'weɪstə 'mʌni/ вместо /'weɪst əv 'mʌni/ *излишняя трата денег*
box of pens /'bɒksə 'penz/ вместо /'bɒks əv 'penz/ *коробка карандашей*

Вышеуказанные примеры типичны для очень небрежной, непринужденной речи и, таким образом, характеризуют определенный стиль речи, и будут считаться не соответствующими языковым нормам со стороны консервативного носителя языка. Но более распространенные варианты артикуляции, «такие как /v/ в окружении звонких согласных (*all of mine* /ɔ:l v'maɪn/ *все из моих*), и как /f/ между глухими согласными (*best of three* /'bestf 'θri:l/ *лучший из трёх*) являются обычными и нельзя их отнести тому или иному стилю речи. Они считаются нормальными в любых произносительных условиях» [6, с.45].

Следовательно, коартикуляционные проявления в речевом потоке, хотя и в разной степени, наблюдаются как в медленной тщательной, так и в беглой повседневной речи. Чем быстрее произносится высказывание, тем богаче звуковой материал случаями коартикуляции. В зависимости от стиля и темпа речи иногда изменения в артикуляции могут быть незначительны, несущественны, но часто происходит так, что произношение соседних звуков претерпевают значительные изменения, и разница, вызванная влиянием соседнего звука, бывает достойна внимания.

Коартикуляционные проявления реализуются легко в тех случаях, когда основные артикуляционные жесты следующих друг за другом звуков производятся разными речевыми органами. Подобные звуки называются гетерогенными. Помимо того, распространено мнение, что в английском языке начало слога намного больше устойчиво к коартикуляционным модификациям, чем его середина или конец. «Согласные сочетания «особенно ранимы» (*especially vulnerable*) в конце слога на спаде напряженности, если следующей слог начинается на согласный» [5, с.36]. Это подтверждается множеством разнообразных примеров.

Например, в вышеназванной фонетической позиции английские альвеолярные согласные /t,d,n/, когда за ними следуют согласные, не имеющие альвеолярное место артикуляции, склонны принимать или усваивать место артикуляции следующего согласного. В быстрой повседневной речи фонема /t/ станет /p/ перед губно-губными согласными, как в *that person* /'ðær 'pɜ:sn/ вместо /'ðæt 'pɜ:sn/ *тот человек*, *that man* /'ðær 'mæn/ вместо /'ðæt 'mæn/ *тот мужчина*. Подобный процесс также наблюдается в таких сочетаниях, как *light blue* /'laɪp 'blu:/ вместо /'laɪt 'blu:/ *светло-голубой*, *meat pie* /'mi:p 'paɪ/ вместо /'mi:t 'paɪ/ *мясной пирог*.

Перед задненёбными или велярными согласными /t/ станет /k/, как в *that case* /'ðæk 'keɪs/ вместо /'ðæt 'keɪs/ *тот случай*, *bright colour* /'braɪk 'kɒlə/ вместо /'braɪt 'kɒlə/ *яркий свет*, *quite good* /'kwɑɪk 'ɡʊd/ вместо /'kwɑɪt 'ɡʊd/ *вполне хороший*, *that cup* /'ðæk 'kʌp/ вместо /'ðæt 'kʌp/ *та чашка*.

В подобных контекстах /d/ станет /b,g/, соответственно /n/ станет /m,ŋ/. Например, *good boy* /'ɡʊb 'bɔɪ/ вместо /'ɡʊd 'bɔɪ/ *хороший мальчик*, *card game* /'kɑ:g 'ɡeɪm/ вместо /'kɑ:d 'ɡeɪm/ *игра в карты*, *green paper* /'ɡri:m 'peɪpə/ вместо /'ɡri:n 'peɪpə/ *зеленая бумага*, *open* /'əʊpən/ вместо /'əʊpən/ *открывай*, *ten girls* /'ten 'gɜ:lz/ вместо /'ten 'gɜ:lz/ *десять девочек*

Но, несмотря на то, что начальные согласные более устойчивы к коартикуляционным проявлениям в спонтанной речи, в научных трудах об английском произношении часто упоминается утрата согласного звука /h/ в личных и притяжательных местоимениях, а также во вспомогательных глаголах, если они находятся в безударном положении в середине смысловой группы. Например: *Is he doing his lessons?* 'ɪzɪ 'du:ɪŋz ,lesnz// вместо /'ɪz hɪ 'du:ɪŋ hɪz ,lesnz// *Он делает свои уроки?* *Where have you put her books?* 'weəvju 'pʊt z 'bʊk// вместо /'weə həv ju 'pʊt hɜ 'bʊk // *Куда он положил свои книги?* Но в литературном произношении звук /h/ отчетливо произносится, если вышеуказанные слова находятся под ударением или стоят в начале предложения. Например: *She liked his painting, but did he like hers?* 'ʃi: 'laɪkt 'hɪz ,peɪntɪŋ | bət 'dɪd 'hi: 'laɪk ,hɜ:z// *Ей понравился его рисунок, но понравилось ли ему её рисунок?*

Таким образом, тщательный анализ приведенных примеров показывает, что коартикуляционные изменения звуков в потоке речи являются «следствием не только их взаимного приспособления, но и действия других фонетических факторов, таких как большой контраст между ударными и безударными слогами, положение слова в синтагме, положение звука в слове, темп речи» [1, с.99]. Следовательно, мы различаем как комбинаторные, так и позицион-

ные варианты коартикуляционных изменений звуков речи. Помимо того, в современном английском языке имеются «факультативные варианты произношения, детерминированные диатопическими (географическими), диастратическими (социальными) и диафатическими условиями» [7, с.251].

Например, «замена звука /h/ нулевой формой или глоттальным смычным /ʔ/ в начале семантически важных слов является наиболее известной из осуждаемых форм произношения, характерной чертой рабочего класса во всей Англии» [3, с.22], в таких словах, как *hot* /ʔɒt/ вместо /hɒt/ *горячий*, *happу* /ʔæpɪ/ вместо /hæpɪ/ *счастливый*, *hedge* /ʔedʒ/ вместо /hedʒ/ *изгородь*. В консонантном кластере /hw/ звук /h/ утерен в юго-восточной Англии и Уэльсе, но остался нормой для образованных людей и считается более тщательной и правильной формой произношения, рекомендованной для декларации стихов и драмы, в шотландском и ирландском акцентах английского языка. Например, в таких словах, как *which* /hwɪʃ/ вместо /wɪʃ/ *какой*, *where* /hweə/ вместо /weə/ *где*, *white* /waɪt/ *белый*.

В американском варианте английского языка встречается монофтонгизация дифтонга /aɪ/ перед звонкими согласными, как в *side* /sa:d/ вместо /saɪd/ *сторона*, *tide* /ta:d/ вместо /taɪd/ *морской прилив и отлив*, произношение /ɪ/ вместо /e/ перед носовым сонорным /n/, как в *ten* /mɪn/ *мужчины*, *ten* /ten/ *десять*» [1, с.212].

Питер Традгилл, констатирует, что по качеству долгого гласного /u:/ он может определить, в какой средней школе учился молодой человек: в самой престижной или менее престижной. Так как, значительное продвижение вперед звука /u:/ перед звонкими согласными в речи молодежи приблизило его к немецкому /ù/, что, в свою очередь, стало социальным маркером авангардного произношения.

Говоря о социальной вариативности английского произношения, необходимо учесть онтогенетическое происхождение речи, то есть как развиваются коартикуляционные процессы в речи детей. «У детей часто возникают особые проблемы с усвоением произношения консонантных кластеров в начальных позициях слога, даже после того, как они усвоили артикуляцию отдельных согласных. Двухчленные сочетания согласных, в которых вторым элементом являются сонорные /l, r, w, j/ часто сокращаются до одного согласного» [4, с.267]. Например:

queen /wi:n/ или /ki:n/ вместо /kwi:n/ *королева*

spin /pɪn/ или /sɪn/ вместо /spɪn/ *кружение*

please /li:z/ или /pi:z/ вместо /pli:z/ *пожалуйста*

К причинам звуковых изменений можно также отнести отклонения от произносительных норм английского языка вследствие фонетической интерференции. Например, тот факт, что для английского языка не характерно озвончение глухих согласных перед звонкими внутри синтагмы между словами, представляет большую трудность для изучающих данный язык. Рассмотрим следующий пример: *I like that black dog.* /aɪ 'laɪk ðæt 'blæk ˌdɒɡ/. *Мне нравится та черная собака*. Очень типично для многих иностранцев позволить себе обратное уподобление голоса, изменив конечный /k/ в слове *like* на /g/, конечный /t/ в слове *that* на /d/ и конечный /k/ в слове *black* на /g/. В

результате мы слышим / ai 'laig ðæd 'blæg ,dɒg /. Это создает сильный эффект, либо впечатление иностранного акцента.

Очень сложно с позиции коартикуляции ответить на вопрос, почему языки демонстрируют различные артикуляционные процессы в одинаковых фонетических контекстах. «Есть мнение, что причину надо искать в различии между фонетикой и фонологией языка: с точки зрения фонетических возможностей мы все созданы одинаково и подвержены одним и тем же ограничениям в работе органов артикуляции, тем не менее, в каждом языке существует свой набор правил, которые позволяют или не допускают какой – либо коартикуляционный процесс» [1, стр.93]. Помимо того, это может быть связано с различием в артикуляционных базах языков. И если учитывать, что артикуляционная база обусловлена исторически сложившимися произносительными навыками и связана с фонологической системой языка, то следует, что фонетические факторы играют подчиненную роль.

«Фонетические факторы могут действовать только тогда, когда этим не нарушаются существующие в данном языке фонематические отношения, то есть не происходит смешение фонем и не возникает какие-либо явления, нарушающие сохранение смысла речи» [2, с.213]. Например, в английском языке базовая артикуляция любого гласного не нарушается, если мягкое небо при его артикуляции опущено. Часто между двумя носовыми согласными гласный окажется назализованным, как в словах *тут* /tʌt/ *мама*, *man* /mæn/ *мужчина*. В данных примерах мы наблюдаем артикуляторные изменения, вызванные степенью мобильности отдельных произносительных органов. С фонематической же точкой зрения такие коартикуляционные изменения возможны только потому, что в английском языке не имеются противополжения назализованных и неназализованных гласных в данных позициях. Следовательно, фонематический фактор играет как направляющую, так и ограничивающую роль.

При этом также следует обращать внимание на психологическую сторону изучаемого вопроса, т.е. как наш мозг и центральная нервная система управляют речевым процессом. Речь, оптимальная форма человеческого общения, кажется, разрывается между двумя антагонистическими тенденциями: успешной передачей информации и экономией усилий при этом. Вследствие этого простого тавтологизма производство речи не бывает инвариантным процессом.

Коартикуляционные изменения определенных звуков осуществляются неосознанно со стороны говорящего до тех пор, пока они не меняют значение передаваемой информации. Например, слова *writer* /'raɪtə/ *писатель* и *discussed* /dɪs'kʌst/ *обсужденный* будут звучать идентично со словами *rider* /'raɪdə/ *всадник* и *disgust* /dɪs'gʌst/ *отвращение* при случаи озвончения интервокальных согласных. Следовательно, возникающие в определенных артикуляторных условиях коартикуляторные изменения останавливаются там, где их дальнейшее развитие могло бы затруднить речевое общение. Иными словами, коартикуляция не есть абсолютно фонетический процесс, который мог бы разорвать непосредственную связанность содержания со звуковой формой.

Заклучение. Таким образом, как показало изучение научной литературы по данному вопросу, сопоставление высказанных в ней взглядов, а также проведенное самостоятельное исследование, коартикуляционные изменения звуков в потоке речи являются следствием не только их взаимного приспособления, но и действия других лингвистических факторов. Фонетическая организация связной речи, положение слова в синтагме, положение звука в слове, большой контраст между ударными и безударными слогами, темп речи, экономия времени и артикуляторных усилий являются основными причинами комбинаторных и позиционных вариантов коартикуляционных изменений звуков речи. Но помимо того, в современном английском языке имеются факультативные варианты произношения, детерминированные диатопическими (географическими), диастратическими (социальными) и диафатическими условиями. К причинам звуковых изменений можно также отнести отклонения от произносительных норм английского языка вследствие фонетической интерференции.

Все вышеназванные факторы могут действовать только тогда, когда этим не нарушаются существующие в данном языке фонематические отношения, то есть не происходит смешение фонем и не возникает какие-либо явления, нарушающие сохранение смысла речи. Следовательно, явление, называемое коартикуляцией, имеет прямое отношение к таким вопросам, как контроль нашего мозга речепроизводством, соотношение между фонологической системой и ее реализации, а также границы между тем, что является общим в социальном коде языка, и что индивидуально.

Литература:

1. Бурая И.А. Фонетика современного английского языка. – Москва: Издательский центр «Академия», 2018.
2. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. Москва: «Высшая школа», 1979.
3. Шевченко Т.И. Социальная дифференциация английского произношения: Моногр. – Москва: Высшая школа., 1990.
4. Cruttenden A. Gimson's Pronunciation of English. – London and New York: Routledge, 2014.
5. Ladefoged P. A Course in Phonetics. – New York. Cengage Learning, 2014.
6. Shockey L. Sound Patterns of Spoken English. – The United Kingdom: Blackwell Publishing, 2003.
7. Yadigar F. German dilçiliyinə giriş. – Bakı: Təhsil NPM, 2003.

Xülasə

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ NİTQ SƏSLƏRİNİN KOARTİKULYATOR DƏYİŞMƏLƏRİNİN VARIATİVLİYİNİN ƏSAS SƏBƏBLƏRİ

Hazırkı məqalə seqment fonetikanın aktual məsələlərindən sayılan spontan danışqda nitq səslərinin koartikulyasiyasına həsr olunub. Müəllif müasir ingilis dilində nitq səslərinin koartikulyator dəyişmələrinin ən çox müşahidə olunan hallarını geniş təhlil etməyə cəhd göstərmişdir. Əsas diqqət spontan danışqda nitq səslərinin koartikulyator xüsusiyyətlərinin variativliyinin mühüm səbəblərini aşkar etməyə yönəlmişdir. Danışq aktının fonetik təşkili, nitqin sürəti, danışq vaxtına qənaət, danışq üzvlərin işi, vurğulu və vurğusuz hecaların arasında olan böyük fərq səs dəyişmələrinin kombinator və mövqe ilə

bağlı variantlarının əmələ gəlməsinin başlıca səbəbləri kimi verilmişdir. Bundan başqa, müəllif işlənməsi diatopik , diastratik və diafatik şərtlərə əsaslanan fakultativ variantların mövcudluğunu vurğulayır və misallarla izah edir.

Summary

THE MAIN REASONS FOR THE VARIABILITY OF COARTICULATION CHANGES OF SPEECH SOUNDS IN MODERN ENGLISH

The given article is devoted to one of the actual problems of segmental phonetics, the coarticulation of speech sounds in the spontaneous speech. The author attempts to analyze more typical cases of coarticulatory changes of speech sounds in modern English. The main focus is made on the major factors which give tendency to the variations of coarticulatory features of speech sounds. The phonetic organization of speech, speech tempo, economy of time, work of the organs of speech, the enormous contrast between stressed and unstressed syllables are given as the basic reasons of combinatory and positional variants of sound modifications. Besides, the author emphasizes the existence of optional variants determined by diatopic, diastratic and diaphatic conditions.

***Rəyçi:** prof. Fərman Zeynalov*

ƏDƏBİYYAT

Афет Мусаева
Азербайджанский университет языков

РАСЦВЕТ АФРО-АМЕРИКАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ БЛАГОДАРЯ ПОЯВЛЕНИЮ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА

Ключевые слова: *мультикультурализм, афро-американская культура, черная эстетика*

Açar sözlər: *multikulturalizm, afro-american mədəniyyəti, qara estetika*

Key words: *multicultural, Afro-American culture, black aesthetics*

Термин «мультикультурализм» стал очень популярным в 21ом веке. С чем же это связано? Мир, в котором мы живем в современную эпоху, совершенно отличается от того мира, который был несколько десятилетий назад. Необратимые процессы глобализации затронули все области культуры и изменили его до неузнаваемости. Сейчас, говоря о культуре, мы понимаем, систему сложно переплетающихся культур, другими словами мозаику в которой культуры разных этносов мирно сосуществуют. В связи с этим, можно сказать, что в данный момент, не происходит ассимиляции и взаимопроникновения, как это было раньше. Место ассимиляции занимает мультикультурализм. Хотелось бы привести слова М.В. Тлостановой, отмечающей, что понятие мультикультурализма стало «резиновым». Каждый исследователь вкладывает в него свой смысл. [4, с.86]

Мультикультурализм зародился в США, и это неспроста. Богатая, разнообразная и неповторимая современная культура этой страны была сформирована на фундаменте нескольких совершенно различных культур. У истоков зарождения американской культуры первостепенную роль играла англосаксонская культура, которая в свою очередь являлась частью богатой европейской культуры. В этой связи стоит отметить, что языковой фактор, а точнее английский язык, сыграл первостепенную роль в формировании проекта американского мультикультурализма. И этот факт, делает схожим американский проект мультикультурализма с азербайджанским. Затем, в процессе миграции, французы, испанцы, немцы, поляки, китайцы и многие другие стали привозить с собой и часть своей культуры, обогащая тем самым англосаксонскую культуру. С другой стороны, местные жители Америки, выходцы из Африки и индейцы подключились к процессу формирования новой мульти

культуры. Невозможно представить себе современную Америку без богатой своеобразной, многогранной, негритянской культуры. Эта культура принесла с собой особую ритмичную музыку, танцы и неповторимые элементы африканской мифологии. И тем не менее, несмотря на всё богатство негритянской культуры, она никак не могла проявлять себя в искусстве до появления мультикультурлизма. Именно при расширении границ в концепции мультикультурализма данная культура смогла полностью проявить себя.

Вся глубина, трагичность и многогранность афро-американской культуры в конце концов, выразилась в движении «чёрная эстетика», которое можно назвать радикальным крылом американского проекта мультикультурализма. Понятие «черная эстетика», определяет все виды искусства, начиная с поэзии и кончая литературной критикой, созданные именно представителями черного населения страны и четко определяющего границы, куда не допускались представители других этносов.

В статистических данных по населению США определено более 100 этносов, проживающих в стране, и каждый из них имеет свою культуру. Но на протяжении нескольких веков, преобладающим, ключевым в создании американской культуры были англо-саксонцы, а все остальные этносы принимали данную культуру и их культура ассимилировалась в ней, со временем была обречена на исчезновение. Можно сказать что, в США англо-саксонская культура играла империалистическую функцию, культуры остальных этносов имели статус «внутренних колоний». Такие же проблемы мы можем наблюдать и в других империях, но в Америке она имела остро-выраженный расистский характер. Поэтому в 50-70е годы 20го века, с началом борьбы за гражданские права во всем мире, с развитием демократических идей после окончания Второй мировой войны в США активизировалось движение афро-американцев за свои права. Главной фигурой этого периода был Мартин Лютер Кинг. В результате этих действий черное население страны добилось определенных успехов в юридической области, масс медиа, в формировании активистских организаций, что повело за собой расцвет черного искусства, который принято называть «Новым Ренессансом». Новое течение способствовало возрождению негритянской культуры, которая принесла в американскую культуру особую ритмичность, устное игровое начало в драме, неповторимую мифологию, а также, сместило доминирующее положение англо-саксонской культуры. Логическим результатом данного процесса стало появление движения «черной эстетики». В конце 20го века в Америке стал наблюдаться особый интерес к вопросам этничности и теория плавильного тигля стала замещаться мультикультурализмом. Огромную роль в этом процессе сыграло движение «черной эстетики», которое как мы отмечали выше, являлось радикальным течением американского мультикультурального проекта, то есть представители данного течения пытались полностью обособиться от центральной доминирующей культуры и занимались поиском культурной автономии всех людей африканского происхождения, куда не допускались представители других этносов. В это время большую роль играли черные литературные критики, которые создали идеологическую основу для национально-освободительного движения и

подняли негритянскую литературу на совершенно новый уровень. Литературные критики способствовали включению черной литературы в университетскую программу. Неповторимая афро-американская культура создала очень богатую литературу, которая пыталась отобразить все проблемы черного этноса, но вместе с тем они пытались анализировать и общие американские вопросы. Поэтому, рассматривая негритянскую литературу 70-80-х годов 20го века, мы можем с уверенностью сказать, что она добилась большого успеха в двух областях; во-первых, высокий профессиональный уровень молодых литературных критиков, которые стремились преодолеть политизированность, присущую 50-60-ым годам; с другой стороны, появилось феминистское крыло, которое пыталось исследовать особую женскую негритянскую эстетику.

Писатели конца 20го века уже не принимали радикализм «черной эстетики», они считали, что данное течение мешает эволюционировать негритянской литературе и держит её в определенных рамках. Такие всемирно-известные писатели как Т.Морисон, Э.Эллисон и другие вдохновляясь негритянской мифологией и фольклором, создают гуманистические произведения нового толка, описывая внутренний мир, психологические проблемы своего народа, не противопоставляя его белому населению.

В данной статье хотелось бы подробнее остановиться на творчестве Тони Моррисон, одной из лучших представителей афро-американской литературы, являющейся Лауреатом Нобелевской Премии, и сыгравшей огромную роль в популяризации черной литературы. Писательница посвятила все свои произведения черным людям, используя африканский фольклор, легенды и мифы, тем самым обогатив всю американскую литературу. Исследуя творчество писательницы можно заметить, как она впитала в себя традиции англо-саксонской литературы, особенно Фолкнера.

В своих интервью Тони Моррисон часто заявляла, что всегда пыталась воссоздать тяжелое прошлое своего народа, в тоже время она анализирует сегодняшнюю ситуацию и рассматривает проблемы: «Теперь, когда мой народ, люди, жившие в сельской местности, пришли в город, мы начали жить по его законам. А они приводят нас в замешательство. Нужно найти нечто подобное тому, что делала тогда музыка для чернокожих, когда они жили в закрытой для посторонних негритянской общине, в той цивилизации, которая, существовала под цивилизацией белых. Я думаю, это объясняет, зачем я пишу мои книги. Я ни перед кем, ни в чем не оправдываюсь. Мои книги свидетельствуют и рассказывают, кто был изгоем и кто выжил в тех обстоятельствах и почему, что было законным в общине – и что за её пределами. Всё это составляет содержание историй, которые я сочиняю для того, чтобы заменить моему народу музыку. Мы жили благодаря музыке, но сейчас её уже недостаточно. Мой народ гибнет». [3, с.121]

Во всех своих произведениях Тони Моррисон использует технику психоанализ, для лучшего раскрытия души героя. Особенное место в творчестве писательницы занимает роман «Возлюбленная» (Beloved). Название книги очень обманчивое, под таким многообещающим названием скрываются тяжести, душераздирающие сцены из истории рабства в Америке. Автор

романа описывает жизнь рабыни, убежавшей из рабства, затем ставшей свободной, но несущей на теле и в душе шрамы ужасного прошлого. Призраки прошлого никак не хотят оставить её в покое.

Автор романа использовала прием психоанализа «возвращение вытесненного», в отношениях главной героини романа Сэти и Возлюбленной. Писательница постоянно проводит параллель между прошлым и настоящим, описывая все ужасы рабской жизни Сэти и всех других жителей Милого дома. Все эти события повлияли на психику Сэти и сделали её одержимой, для избавления от груза прошлого она должна «воссоздать» в убитой ею дочери, все свое прошлое. «Любой белый может забрать тебя целиком, всего вместе с душой, если ему это придет в голову. Не только вынудит тебя работать на него, убьёт или изуродует, замарает тебе душу. Замарает так, что ты сам станешь себе противен...» [5, с.76]

Сэти полностью растворяется в Возлюбленной, становясь все слабее и слабее, буквально исчезая физически. С другой стороны, Возлюбленная с каждым днем увеличивается в размерах, и требует больше внимания и заботы и любви – всю без остатка Сэти. Поэтому главная героиня получив свободу де-юре, фактически становится заложницей своего прошлого и попадает в более тяжелое рабство – рабство своей совести. «Но больше уж я ее не отпущу. Я ей все объясню, хоть и не нужно ничего объяснять. Расскажу, почему я так сделала. Ведь если б я ее не убила, она бы просто не выдержала, умерла, и я не могла этого допустить. Когда я ей это объясню, она поймет – она уже все понимает. Я буду заботиться о ней так, как ни одна мать о своем ребенке, о дочери, не заботилась. И больше никто не получит моего молока, кроме моих детей. Меня никогда не заставляли кормить грудью чужих детей; я кормила только своих; но однажды у меня отняли мое молоко силой. Прижали меня к земле и отняли его. Молоко, принадлежавшее моему ребенку». [5, с.62] Проводя все свое время со своей вновь обретенной дочерью, Сэти, с одной стороны погружается в свое прошлое, вновь его переживая; с другой стороны, она избавляется от тяжёлого груза своего прошлого. Ведь призрак её умершей дочери, возродился не для того чтобы наказать свою мать, а наоборот, чтобы помочь ей исцелиться.

Автор романа вкладывает особый смысл в воспоминания о прошлом. Каждый герой по разному относится ко времени, и игра слов время и бремя ярко проявляет себя в данном случае, так как каждый из обитателей Милого Дома несет на себе свое бремя, и остается один на один в своих воспоминаниях о тяжелом прошлом. «Она отлично помнила, как ей выбили нижние зубы. И шрамы на талии от ударов железной трубой – они были толстыми, как веревки. Она тогда только что родила, но наотрез отказалась кормить волосатое белокожее существо, отцом которого был «тот, что еще хуже». Оно прожило пять дней, так и не издав ни звука». [5, с.79] Несмотря на всю боль и страдания, которые переживают негры в романе, все же писательница показывает путь, который поможет – это любовь. Чувство любви помогает преодолеть прошлое, унижение, ненависть и не заглывать судьбы людей. Это – любовь к себе, любовь к близким, вселенская любовь. Ведь название романа очень многогранно, и одна из граней раскрывается в данной ипоста-

си. «Потихоньку исчезают все следы, забываются не только отпечатки ног на песке, но и сама вода, и то, что внизу, под нею. Остается только шорох ветра, смена погоды. И уже не дыхание ее, позабытой и всеми сброшенной со счетов, будет слышаться рядом, а ветер над крышей или весенний ледоход, начавшийся слишком бурно. Просто ветер. Не плач и не просьба о поцелуе. **Возлюбленная** моя». [5, с.84]

Роман «Возлюбленная» и другие произведения Тони Моррисон не только раскрывают феномен афроамериканской многослойной этнокультуры, но и показывают культурное разнообразие США. Тем самым творчество известной писательницы сыграло большую роль в литературном процессе эпохи мультикультурализма. Творчество таких писателей как Моррисон, Эми Тан и многих других помогает создать новый ракурс восприятия американцами своего национального характера, и несмотря на разный цвет кожи, на разную этнокультуру могут сосуществовать в едином государстве.

Благодаря развитию мультикультурализма в США и в других странах мировая культура обогащается такими литературными шедеврами как роман «Возлюбленная», и многими другими произведениями американских авторов африканского, индейского, китайского, арабского происхождения.

Литература:

1. Tərtibçilər: Nağısoylu Möhsün, Ələkbərli Fərid, Bağırov Əkrəm, Quliyev İbrahim, Azərbaycan multikulturalizmin ədəbi-bədii qaynaqları. – Bakı. 2016, – 45 s.
2. Quliyev Qorxmaz, Rəhimova Ülviyyə. Multikulturalizmin əsasları. – Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2016, – s. 244-264
3. Allen, P.G. (1987) The Autobiography of a Confluence // I Tell You Now: Autobiographical Essays by Native American Writers / ed. by B.Swann, A.Krupat. Lincoln, NE. – p. 141-154.
4. Тлостанова М.В. Проблема мультикультурализма и литературы США конца XX века – М.: Н ИМЛИ РАН: Наследие, 2000, – 86 с.
5. Моррисон Тони, «Возлюбленная», М. Иностранка, 2005, 62, 76, 79, 84– с.

Xülasə

MULTİKULTURALİZMİN ORTAYA ÇIXMASI SAYƏSİNDƏ AFRO-AMERİKAN ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAFI

Məqələdə Amerikada multikulturalizmin yaranması, ortaya çıxma səbəbləri və problemləri araşdırılır. Zəncilərin zəngin mədəniyyəti olmadan Amerikanı təsəvvür etmək mümkün deyil. Məqələdə zəngin afro-amerikan mədəniyyəti, onun ümumamerikan mədəniyyətinə təsiri təsvir edilmişdir. Həm də “qara estetika” anlayışı, yaranmasının siyasi səbəbləri, amerikan multikulturalizminə müsbət və mənfi təsirləri təhlil edilir. Həmçinin məşhur amerikalı yazıçı T.Morrisonun “Sevgili” romanına multikulturalizm baxımından nəzər yetirilir. Bu əsər afro-amerikalıların bütün iztirab və acılarını təsvir edir, eyni zamanda yazar nifrəti aradan qaldırmağın və sevginin zəfər yollarını göstərir.

Summary

**THE FLOWERING OF AFRO-AMERICAN LITERATURE THROUGH
THE EMERGENCE OF MULTICULTURALISM**

This article explores the origins of the birth of multiculturalism, the causes and problems of its emergence. It is impossible to imagine America without a rich multifaceted Negro culture. The article describes a rich African-American culture, its influence on the whole American culture. Also, the concept of "black aesthetics", political reasons for its origin, positive and negative impact on the American multicultural project is analyzed. The article deals with the novel of the famous American writer T. Morrison "Beloved", from the point of view of multiculturalism. The work describes all the suffering and pain of African Americans, but at the same time the author shows ways to overcome hatred and the triumph of love.

Rəyçi: prof. Həmidə Əliyeva

Aynur Beşkonak
Ardahan Universiteti

HENRİNİN AXTARIŞI, ŞEYTANLARIN OYUNU, ÇEVRİLMƏ

Açar sözlər: *axtarış, ruh köçü, Yaradan, vaxt*

Key words: *search, soul migration, God, time*

Ключевые слова: *поиск, миграция души, Бог, время*

İstedadlı yazıçı Elbəy Süleymanlının bir çox hadisələrə işıq tutan “Ateistin Allahu” onun ilk romanıdır. Gənc inqilabçı, siyasi məhbus, Xarici Dillər Universitetinin tələbəsi Cavadın və dünyanın ən nüfuzlu adamı, insanlığın gizli ağası, dünya üçün çox vacib adam olan Henri Rotstarın başına gələn hadisələrdən bəhs edən roman real hadisələrlə yanaşı metafizik hadisələrin də cərəyan etdiyi macərə üslubunda əsərdir. Əsərdə dünyada baş verən bir çox hadisəyə geniş prizmadan baxan yazıçı qlobal və siyasi hadisələrlə yanaşı, mifologiyadan da zərif motiv kimi istifadə etmişdir.

Hər bir ədəbi əsər müəllifin müşahidələrindən, təcrübəsindən və zövqündən izlər daşıyır. Müəllifin istedadı, dünyagörüşü ilə onun yaradıcılığı arasında mütləq bir əlaqə vardır. Çünki müəllifin dünyagörüşü, xəyal dünyası onun bədii yaradıcılığının dəyərini müəyyən edir və müəllifin həyatı anlaşılandırma şəklinin əsərinin formalaşmasında təsiri böyükdür. Elbəy Süleymanlının peşəkar rəssam olduğu diqqətə alındığında “Ateistin Allahu” romanı müəllifin ruhunun, düşüncəsinin, biliyinin bir rəssam incəliyi ilə bədiiləşmiş şəkildir deyə bilərik. Bəlkə də buna görədir ki, Elbəy Süleymanlının romanı bədii əsərin poetik mündəricatı olan məzmun və məzmunun bədii-estetik təsirini gücləndirən forma cəhətdən axıcı və maraqlıdır.

Adı ilə oxucunu mistik məzmunlu enerjinin içərisinə çəkən “Ateistin Allahu” romanı əbədi yaşamaq istəyi, ölümə qarşı mübarizə, bioloji enerji, ruh köçü, Sufizm, yaradılış, vaxt, xəyanət, sədaqət, sevgi, itaətkarlıq, Ali hakimiyyət kimi bir çox maraqlı məsələlərin bir-biri ilə əlaqəli bir şəkildə ələ alındığı bir əsərdir. Yazıçının ölüm, ruh, reinkarnasiya, Yaradan, şeytan, yuxu vs. kimi mistik məzmunlu hadisələrə fərqli aspektdən baxdığı romanın məzmun və təhkiyəsinin özünəməxsusluğu, mövzudan mövzuya sıçramalar oxucuda romana qarşı marağın artmasına səbəb olur.

Əsas mövzusu axtarış olan əsərdə Cavad Süleymanlı İlahi eşqi, Henri Rotstar ölümsüzlüyü, Moneldi uyğun bioloji enerji, Marqarita (Meri) yalnız ruhuna xitab edəcək birini, Qlobal Təzyiq proqramı kütləvi insan psixologiyasının istənilən səmtə yönəldilməsi yollarını, Ali Cəmiyyət lazımsız və cahil kütlənin yer üzündən azaldılması, ali və intellektual cəmiyyətin qurulması yollarını, Şeytanlar aldatmaq və tələyə düşürmək üçün zəif nəfslər axtarır.

Əsərin qəhrəmanı Cavad Süleymanlıdır. Müəllifin oxucuya dərviş kimi təqdim etdiyi əslən Dağ Borçalısından olan Cavad Allaha yaxın olmaq üçün çalışan,

mənəviyyat yoluna düşən, bu yolda canını fəda etməyə hazır bir dərviş kimi düşüncü və yaşayır. Bir qrup tələbə ilə birlikdə Sufiliyə bənzəyən dini təriqət yaradan Cavadın məqsədi dinə olan baxışı yeniləməkdir. Cavad və yoldaşları İslam dinindən yaranmış bir təriqət olan Sufizmin zəmanəyə uyğun tərəflərini aşkarlayıb izaha gətirmək istəyirlər “Din də insan şüuruna uyğun, insanların yaşadığı zəmanəyə uyğun inkişaf etməlidir. Dünya inkişaf etdiyi kimi din də inkişaf etməlidir. Elm kimi, tibb kimi, texnologiya kimi” [1, s.72]. Ancaq onlar düzgün başa düşülmür və hamısı tutularaq həbs edilir.

Əsərin digər qəhrəmanı gücün, hakimiyyətin simvolu, sərhədsiz qüdrətə sahib Henri Rotstardır. O, insanlığın gizli ağası, dünya üçün çox vacib adamdır. Bütün bəşəriyyəti əhatə edən dahiyənə bir ideyanın həyata keçirilməsi üçün çalışan Henrinin ideyası “İdeal cəmiyyət, ideal hakimiyyət və yeganə dövlət”dir [1, s.29]. Bunun üçün milyonlarla insanı hətta çox sevdiyi insanları belə qurban verməyə hazır olan Henrinin istədiyi dünya “Müharibəsiz, sərhədsiz dünya! Yeganə qanun və yeganə məqsəd! Yeganə dil, yeganə pul vahidi, yeganə millət və yeganə hökumət! Bir parlament və onun dünyanın müxtəlif ərazilərində yığılmış parlament üzvləri”dir [1, s.29]. Henrinin istəyi işğalçılıq siyasətindən ziyadə hökmranlıq ideologiyasıdır. Məqsəd bütün dünyanı vahid mərkəzdən idarə etməkdir.

Dünyaya hökm edən Henri Rotstarın yeganə qorxusu və düşməni ölümdür. O, ölümlə üzləşməyə hazır deyil. Əsər boyunca arzusu əbədi yaşamaq olan Henrinin ölümsüzlüyü axtardığı görülür. Henrinin həyata bağlılığının və əbədi yaşamaq istəyinin səbəbi, illərcə qurub yaratdıqları, nəsilliklə gəlib ona qədər çatmış Ali hakimiyyətin itirilməsi qorxusudur. O, Ali hakimiyyətin rifahı və daha da möhkəmləndirilməsi üçün yaşamalıdır.

Henri Rotstar maddi bədəni ilə ölümsüz ola bilmədiyi üçün elmi və texnoloji inkişafın imkanları ilə yeni və unikal yollar axtarır. Henri, reinkarnasiya¹ [2] yolu ilə cavan və sağlam bir bədənə köçərək əbədi olaraq yaşamaq istəyir². Bu məqsədlə bütün dünya alimlərini onun bioloji enerjisinə uyğun bioloji enerji tapmağa səfərbər edir. Əvvəl Henrinin bioloji enerjisinə uyğun olan insan tapılmalı daha sonra Henrinin ruhu³ [3] xüsusi aparat vasitəsi ilə başqa bir cavan bədənə köçürül-

¹Tənasüx və ya reinkarnasiya – müxtəlif dinlərdə insan varlığının gözlə görülməyən bir ünsürünün (“ruh”, “can”, “nəfəs” və s.) ölümdən sonra başqa bir bədənə keçməsinə ifadə edən termdir. Ölümsüzlük inancının bir növü kimi tənasüx Misir, Yunan, Roma və digər qədim mədəniyyətlərlə yanaşı, müasir dövrdə də bəzi dinlərin inanc sistemində mövcuddur. İzahlı dini terminlər lüğəti. Bakı, “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafı ya Mərkəzi, 2020. s. 283.

² Ruhun təkrar qayıdışı və bədənlənməsi olan reinkarnasiya İslama, insanların dirçəlib dünyadakı əməllərinə görə Allah qarşısında haqq-hesab verəcəkləri məşhər günü anlayışına ziddir. Ancaq Qurani-Kərimin əl Bəqərə surəsində “Allahı necə inkar edirsiniz ki, siz ölü idiniz, O sizi dirilti. Sonra O sizi öldürəcək və yenə dirildəcək, daha sonra isə siz Ona qaytarılacaqsınız” (Bəqərə 28) deyilir. Bəzi İslam alimləri bu ayəyə istinad edib ruhun yeni bədənə keçərək həyatını davam etdirdiyini desələr də, bəzi alimlər bu arqumenti keçərli saymır və bu ayələrə tam fərqli təfsir verirlər.

³Ruh bir enerjidir. Həmin enerjinin mahiyyətinin ilkin mənbəyi barədə elm hələlik dəqiq qənaətlərə gələ bilmir. Ancaq bütövlükdə Allahı dərk məsələsində olduğu kimi, ruhun da tam anlamda idraki insan təfəkkürünə sığmazdır. Təfəkkürümüzə təkan verən, bizi hərəkətə gətirən bu daimi enerjinin insandakı müvəqqəti fəaliyyət yeri cismani varlığımızdadır. İnsan dünyasını dəyişəndən sonra Allahın insanı yaratdığı zaman canına üfürdüyü ilahi material olan o ruh Allahın özünə qayıdır.

(<https://strateq.az/din/154889/taninmis-teoloq-n%C9%99riman-qasimoglu-yazir.html>)

məli və beləcə Henri Rotstar “oğurladığı” yeni cavan “yuvasında” yaşayaraq ölümsüzləşməlidir. Henrinin və onun təyin etdiyi alimlərin dünyanın nizamına – ölümə süni müdaxiləsi oxucunun ölümü müstəqil varlıq kimi dərk etməsinə zəmin yaradır. Bu baxımdan “varlığın sonu olan ölüm” [4, s.85] romanda rəmzi səciyyə daşımır.

Dünyanın ən dahi kimyaçı, fizik və genetika alimlərinin cəlb edildiyi bu işdə uzun zamandan bəri davam edən axtarışların nəticəsində Bakıda siyasi məhbus kimi həbsdə olan Cavad Süleymanlının bioloji enerjisi Henri Rotstarın bioloji enerjisinə uyğun gəlir. Bu məqsədlə siyasi baxışlarına görə üç ildir həbsdə olan Cavad, Azərbaycandan Amerikaya gətirilir.

Fizika İnstitutundakı gizli laboratoriyanın direktoru, dünyanın ən dahi fizika, genetika və kimyaçı alimi Moneldi adındakı professorun nəzarəti altında illərdir üzərində araşdırmalar aparılan çevrilmə prosesi nisbi mənada baş tutur. Çevrilmədən sonra Henri sağdır ancaq nə danışdığını bilmir. Cavadın isə ürəyi döyünmür, onu ayılda bilmirlər və qəbiristanlıqda dəfn edirlər. Henridə tədricən Cavadın yaddaşı oyanmağa başlayır. “Mən yavaş-yavaş Cavad oluram! Cavad məni içimdən yeyir!” [1, s.328] deyən Henridə dəyişmə prosesi həndəsi silsilə ilə artarta gedir. Cavadın ruhu İlahi sevgi ilə dolu olduğu üçün, içində Yaradana yaxınlıq olduğu üçün güclüdür. Ve bu güclü ruh Henri Rotstarı içindən yeyərək onu Cavada çevirir. Henri yeddi gün içində görünüş olaraq tamamilə dəyişib Cavad olur. Henridən geriye isə bir ovuc insan dərisi qabığı qalır.

“Biz həqiqət axtaranlarıq” [1, s.73] deyən Cavad, dəyişmə prosesindən sonra dərviş vaxtlarında oynadığı “Haqq aşiqi” dərviş oyununu oynayır “Bir əli başının üstündə, bir əli yanına sallaq. Haqqın aşiqi idi bu gecə, haqqın özü idi bu gecə. Bir haqqın oyunu başlamışdı ki, şeytanlar dövrəsinə yığılıb əl çalmaqdan əlləri qabar olmuşdu. Fırlana-fırlana sürətini artırıb yerdən üzöldü, “İlahi, sevgimi qəbul et, İlahi sevgimi qəbul et” deyə-deyə boynu çiyinə düşənə qədər əyildi, beləcə də dünyanı unudub haqqın sevgisində fırlanmağa başladı” [1, s.344]. Bir vaxtlar Meri ilə Cavadı yoldan çıxardan Şeytan, indi dərviş oyunu oynayıb Haqq aşiqi olan Cavada təzim edir.

Cavadın bu oyunu, ətraf aləmdən təcrid olunaraq daxilindəki oyanışla insanın dirilməsinin və Allah eşqi ilə hərəkətə keçərək kamil insan olmaq yolundakı addımının simvoludur [5, s.211]. Cavadın “Haqq aşiqi” oyununu oynadığı yerin qabıq içində olmağı da Henrinin tamamilə yox olmasının, Cavadın hər şeydən təcrid olunaraq, qabıq töküüb yeni bir insan olmasının simvolik ifadəsidir.

Çevrilmə prosesinin sonunda iki zidd xarakteri və dünyanı təmsil edən Cavadla Henrinin bütünləşməyi və yekvücut olmağı Çin fəlsəfəsindəki bütövlüyü təməmləyən, bir-birinə çevrilə bilən iki əks qütbədən ibarət İn və Yanı xatırladır. Bir tərəfdə “Biz dərvişik, biz ölümdən qorxmırıq! Qorxumuz Allahdan dönməkdir!” [1, s.75] deyərək ən böyük qorxusu Allahdan üz çevirmək olan mənəviyyatın simvolu Cavad, digər tərəfdə “əbədi həyat eşqi ilə yaşayıb mükəmməl hakimiyyətin yox olmağından qorxan” [1, s.29] dünyanı güc göstərişi arenasına çevirən, maddiyatın və gücün simvolu Henri Rotstar. Henridən Cavad olmağa, dərvişlikdən dünyaya ağası olmağa uzanan yolda mənəviyyatı İlahi sevgi ilə mənə qazanan ruh, çevrilmədən sonra şeytani bir hal alır. İdeal cəmiyyət, ideal hakimiyyət, yeganə hökumət naminə əbədi həyatın vacibliyini düşünən və buna nisbi şəkildə nail olan

Henri Rotstar, Cavad və Şeytan şəklində qarışıq bir varlığa çevrilir. Öz mənliliyinə aid duyğuları itirdiyi üçün şeytani bir varlığa çevrilən Cavad, Moneldinin xanımı Merini əldə edir. Çünki o, Merini sevir, hiss edir və şəhvət dolu bir məmnunluqla istəyir.

İşi insanları aldatmaq və tələyə düşürmək olan Şeytanın varlığı əsər boyunca hiss olunur. Ağılı və qabiliyyəti baxımından digər məxluqlardan üstün olan insan, nəfs və şeytan qarşısında aciz bir məxluqdur. Əsərdə bunun ən bariz nümunəsi Meri və Cavaddır. Merinin kədər boylan mavi gözlərinin dərinliyində gizlənmən, ilan kimi bədəninə sarılan Şeytan, onun nəfsini əsir alır. Günahları gözəl və cazibədar bir şey kimi təqdim edən Şeytan, eynilikdən, təkrarlıqdan bezən, dünyanı qızıl qəfəs olaraq görən Merinin tənhalığından bəslənərək onu həyəcan və sevgi dolu bir həvəsin arxasından sürükləyir. İman və güclü iradəsinə baxmayaraq Cavad nəfsinə məğlub olaraq Merinin istəyinə, Şeytanın oyununa tabe olur.

Qəlbi İlahi eşqlə dolub daşan Cavadın və Şeytanın dəyər ölçüləri bir-birinə ziddir. Bu səbəbdən Şeytan dəyər meyarlarını alt-üst edərək qatı inancına baxmayaraq Cavadı öz oyununun içinə çəkir. Bu vəziyyət həm də Antik fəlsəfədəki “Hedonizm” baxışı ilə izah oluna bilər ki, onun məqsədi hissləri təmin etmək, nəfsin və şövqün pis istəklərinə tabe olmaqdır.

İnsanın şeytanla daxili mübarizəsindən bəhs edən əsərdə Henrinin bədəni Cavadın bədəninə əriyib yox olduğu kimi, mənəviyyat da nəfsin və gücün içində əriyib yox olur. Əsərin sonunda Henrinin görünüşü olaraq dəyişib tamamilə Cavad, ruhən isə bir Şeytana çevrilməsini, Henridən geriyə sadəcə bir ovuc insan dərisinin qabığı qaldığını verən yazıçı bununla bir fəniyyə, heçliyə işarə edir.

Əsərdə bir çox məsələyə çoxşaxəli baxışla yanaşan müəllifin ruhun ölümsüzlüyü, sonsuz çoxluq, təkrarlayan yaradılış, Paralel Dünyalar, Yaradan-Zaman haqqındakı düşüncələri diqqət çəkicidir. Elbəy Süleymanlı ölümün bir son olmadığını, bir insanın birdən çox həyat yaşama ehtimalını, yaşadığımız dünyadan da başqa dünyaların ola biləcəyi düşüncəsini və yaradılışın bir təkrardan ibarət olma fikrini obrazların dili ilə verərək oxucusunun şüurunda müəyyən çəşqinlik və eyni dərəcədə maraq oyandırır.

Yaşadığımız və bildiyimiz dünyadan başqa da dünyaların ola biləcəyi fikri kainatın bir parçası olan insan üçün həmişə maraq mövzusu olub. Yaşadığımız dünya bəlkə də bilinməyən sayda paralel dünyalardan yalnız biridir. Bu anlayış Paralel Dünya anlayışıdır ki, Paralel Dünya ideyası birdən çox kainat olması fikrinə əsaslanır [5, s.268]. “Ateistin Allahı” romanında Paralel Dünyalar anlayışına toxunan müəllif əsərdəki bir çox hadisələrə bu baxımdan aydınlıq gətirir, bir çox nəticələri bu anlayışla əlaqələndirir. Romandakı “Hər şey təkrarlanır. Gözünü gəzdirib ətrafına boyladı, havada burulan papiros tüstüsünə qədər təkrarlanırdı. Yuxudamı görmüşdü bu qədər dəqiqliklə, eyniliklə, yoxsa gərçəkdəmi, yadına sala bilmədi” [1, s.6]; Başa düşülməyən bir dildə sayıqlayan Cavad üçün “bəlkə də hansısa keçmiş həyatında yaşadığı dildir” [1, s.49]; “Bəlkə neçənci kainatdı indi yaşadığımız kainat. Kim bilir, neçənci yaradandır, neçənci dəfəsidir yaranışın” [1, s.51]; “Bir dəfə ağa olmusan, gələn dəfə qul olacaqsan. Yaradan səni bir dəfə ağa, bir dəfə qul kimi sınayar!” [1, s.76]; “Mən bir dəfə yaşamışam bu həyatı, bir dəfə ölmüşəm. Bu, mənim ikinci dəfəmdir” [1, s.204]; “Biz də dünyadan köçəndə, əslində hardasa doğuluruq” [1, s.309] kimi düşüncələr ruh köçünün, bir insanın bir-

dən çox həyat yaşama ehtimalının, təkrar yaradılışın, sonsuz çoxluğun və paralel dünyaların varlığına işarə edir.

Həyatı, yaradılışı sorgulamağa dəvət edən əsərdə ən diqqət çəkən düşüncə Yaradan-Zaman fəlsəfəsidir. Materiyanın varlıq formalarından biri olan zaman, hadisələrin ardıcılığının insan tərəfindən dərk edilməsidir. Klassik fizika və Kvant mexanikasında zaman sabit sürətlə hərəkət edir, mütləq və dəyişməzdir. Ümumi Nisbilik Nəzəriyyəsinə görə isə zaman mütləq gerçək deyil, nisbi qavrayış formasıdır, onu ölçdüyümüz hadisələr silsiləsindən müstəqil varlığı yoxdur [6].

Kainatın ən böyük nailiyyəti olan [7, s.7], hər zaman sirli bir dəyər olaraq görülən zaman anlayışı [8, s.119] romanda metafizikadır. Zamanı mücərrəd və mənə yüklü gücylə [9, s.13] ələ alan müəllif onu əzəli və əbədi bir ruh olaraq görür “Zaman isə ruhdur, həmişə olub və həmişə də olacaq. ...Əbədi olan yalnız zamandır, vaxtdır.” [1, s.72]

Müəllif Yaradan ilə Vaxt arasında əlaqə quraraq onları bir-birinə bənzədir: “Vaxtın özü elə Yaradandır! Birinci vaxt yaranmalıdır ki, sonra nə isə başlansın. Yaranan hər nə varsa vaxta düzülür. Vaxtdır yaradan! Vaxtdan kənarda heç nə yoxdur. Bütün kainatın əsas tərkibini vaxt təşkil edir, vaxt düzür.” [1, s.73]; “Allahı görə bilmədiyimiz kimi vaxtı da görmək olmur” [1, s.74]; “Vaxtdır cazibə yaradan, kainatı quran. Əgər hər yaradılış vaxt tələb edirsə, deməli yaradan elə vaxtın özüdür.” [1, s.176]; “Əvvəl vaxt başlayıb. Hər bir yaranış vaxt tələb edir. ...Vaxtdır yaradan. Vaxtdır ən kamil və ən canlı varlıq.” [1, s.376] Elbəy Süleymanlı Vaxtı cəmiyyətin ruhu, ali bir ruh, cazibə yaradıb kainatı quran şüur axını olaraq görür və Yaradan səviyyəsində gördüyü Vaxtı ən kamil bir varlıq dərəcəsinə yüksədir.

Əsərdə obrazların çoxunun tənha olmağı diqqət çəkən bir digər məqamdır. Yazıçı tənhalığa bir forma kimi deyil, ruh halı kimi yanaşır. Buna görə də əsərdə geniş sosial və maddi imkanlara sahib ancaq tənha insanlarla rastlaşırıq. Həyatının sərhədlərini Henri Rotstarın müəyyən etdiyi Moneldi tənhalığının fərqləndirilməsi da Meri kimi bir obraz ətrafı insanlarla dolu olsa da özünü həmişə tənha hiss edir. Çünki o, tək deyil, tənhadır. Təklilə tənhalıq arasındakı fərqi Kamal Abdulla bu şəkildə izah edir. “Tənhalıq başqa şeydir. Sənin dörd ətrafın qohum-qardaşla, yaxınlarla, dostlarla dolu ola bilər. Amma sən yenə də tənha qalarsan. Tənhalıq mənəvi, ruhi anlayışdır. Təklil içində bu həyata gəlmək olar, yaşamaq və ölmək olar. Təklil sənə verilən bir haldır. Tənhalığı isə qazanırsan. Həyatınla, daxilinlə, üzdə tapa bilmədiklərinin hesabına öz içində qazanırsan” [10, s.216].

Daxilindəki boşluqla tənhalığı hiss edən Meri bu duruma uyğunlaşmaq əvəzinə onu sorgulayır. Eynilikdən, təkrarlıqdan, yaşadığı həyat tərzindən və güclü olmaqdan bezən, “adam kimi yaşamaq istəyirəm” [1, s.281] deyən Meri, İlahi yox, şeytani bir sevgiyə Cavada bağlanır. Merinin tənhalığı onu xəyanətə sürükləyir. Bu xəyanət əslində bir qaçışdır – Moneldilə aralarında olan sevgiyə rəğmən münasibətlərindəki monotonluqdan, rəngsizlikdən eyni zamanda Merinin uzun illər həyatını və zamanını verdiyi işindən qaçışdır. Və sevgi ilə xəyanətin vəhdətindən doğan bu qaçış bir oyanışdır. Bu, Cavadı tanıyandan sonra Meridə yaranan həyəcədir, sevgiyə yaşamaq istəyidir, cəmiyyətin müəyyən etdiyi rolunu rədd edərək öz hisslərini, istəklərini tanımağa başlayan Meridə oyanan özünüdərk etmədir. Dərk etmə, şüurluluq halıdır, “şüur isə psixoloji azadlığın əsasıdır” [11, s.16]. Müəllifə görə şüur vücudda deyil ruhdadır, əbədidir, ölməzdir.

İnsan şüurunun mükəmməlliyi və İlahiliyinin fərqudə olan müəllif diqqətli və həssas oxuyucunu “Ateistin Allahı” romanını bu şüurla oxumağa, dünyanı və hadisələri, cismani və ruhani şeyləri bu təfəkkürlə analiz və sintez etməyə dəvət edir.

Özet. “Ateistin Allahı” romanı bir çox hadisəyə geniş prizmadan baxan Elbəy Süleymanlının bəzi global məsələləri metafizika şəklində ələ aldığı əsərdir. Əsərdə axtarış, ölüm, ölümsüzlük, ruh, reinkarnasiya, İlahi eşq, Yaradan, Vaxt, Sufizm, Şeytan, Ali hakimiyyət, tənhalıq, xəyanət və s. kimi mövzulara toxunulmuşdur.

Əsərdə ən diqqət çəkən düşüncə Yaradan-Zaman fəlsəfidir. Elbəy Süleymanlı Vaxtı (Zamanı) kainatı quran şüur axını, ali bir ruh olaraq görür və Yaradan səviyyəsinə yüksəldir. Müəllifə görə hər şeyin yaranması üçün vaxt lazımdır. Onda Yaradan Vaxtdır, Vaxt da Yaradan.

Əsas mövzusu “axtarış” olan əsərdə Haqq aşiqi olan Cavad İlahi eşqi, Ali məqsəd və Ali hakimiyyət üçün yaşayan Henri Rotstar ölümsüzlüyü axtarır. Ruh köçü edərək Cavadın cavan bədənində “yerləşən” Henri çevrilmədən sonra Cavadın görünüşündə şeytani bir varlıq olur. İnsanın şeytanla daxili mübarizəsindən bəhs edən əsərin sonunda Henrinin görünüşü olaraq dəyişib tamamilə Cavad, ruhən isə Şeytana çevrilməsini verən yazıçı bununla nəfsin şeytan qarşısındakı məğlubiyyətinə və eyni zamanda faniliyə, heçliyə işarə edir.

Ədəbiyyat:

1. Süleymanlı E. Ateistin Allahı. – Bakı: Sabah Neşriyyatı, 2018.
2. İzahlı dini terminlər lüğəti. (Red.: Şirinov A.) – Bakı: “Nurlar” Neşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2020.
3. Qasımoğlu, N. “Quran”da Ruh, Can və reinkarnasiya. <https://strateq.az/din/154889/taninmis-teoloq-n%C9%99riman-qasimoglu-yazir.html>
4. Çüçen A.K. Heidegger’de Varlıq və Zaman. – Bursa: Asa Kitabevi, 2003.
5. Beşkonak A. Kamal Abdulla’nın Romanlarında Yapı və İzlek. Ardahan Üniversitesi, Sosial Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bilim Dalı. Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2019.
6. Zamanın və məkanın fəlsəfəsi. https://az.wikipedia.org/wiki/Zaman%C4%B1n_v%C9%99m%C9%99kan%C4%B1n_f%C9%99ls%C9%99f%C9%99si
7. Abdulla K. Menim Füzulim. – Bakı: Mütercim, 2019.
8. Tekin M. Roman Sanatı. – İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017.
9. Köktürk M. Zaman Üzerine. – İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017.
10. Abdulla K. 300 azerbaycanlı. – Bakı: Mütercim Yayınları, 2007.
11. May R. Yaratma Cesareti, (Çev: Alper Oysal), – İstanbul: Metis Yayınları, 2013.

Summary

THE SEARCH OF HENRY, THE GAME OF THE DEVIL AND THE TRANSFORMATION

Elbey Süleymanlı’s novel “God of the Atheist” deals with some global issue of metaphysics, as God, immorality, soul, death, reincarnation, Divine’s love, time, sufism, devil etc.

For Elbey Süleymanlı time is the stream of consciousness that builds the universe, a supreme spirit and elevates it to the level of God. According to the author creating everything takes time. Then Time is the God and the God is the Time.

Резюме
ПОИСК ГЕНРИ, ИГРА ДЬЯВОЛОВ, ТРАНСФОРМАЦИЯ

В романе Элбей Сулейманлы «Бог атеиста» затрагиваются такие глобальные проблемы метафизики, как Бог, безнравственность, душа, смерть, реинкарнация, Божественная любовь, время, суфизм, дьявол и т. д.

Для Эльбея Сулейманлы время – это поток сознания, который строит Вселенную, Высший дух и возвышает его до уровня Бога. По словам автора создание всего требует времени. В том случае Время – это Бог, а Бог – это Время.

Pərvin Nurəliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

XALQ ŞAİRİ RƏSUL RZA POEZİYASINDA EŞQ – KAMİL İNSANIN İFADƏSİ KİMİ

Açar sözlər: məhəbbət, əsas mövzu, lirika, duyğu, əbədiyaşarlıq

Key words: love, main theme, lyrics, emotions, eternity

Ключевые слова: любовь, главная тема, лирика, эмоция, вечность

Qədim Yunan filosofu Platonun maraqlı bir ifadəsi var: Bəlkə də məhəbbət və ölüm mövzusu olmasaydı, poeziya yaranmazdı. Yaransaydı da, məhəbbətin yaratdığı poeziya səviyyəsində olmazdı. Nizami Gəncəvinin də, Məhəmməd Füzulinin də, Molla Pənah Vaqifin də, Seyid Əzim Şirvaninin də, Rəsul Rzanın da... və adlarını çəkə bilmədiyimiz saysız söz ustalarımızın yaradıcılığını birləşdirən və əsərlərini özgüləşdirən aparıcı bir xəttidir məhəbbət mövzusu...

Rəsul Rzanın yaradıcılığında lirik duyğular, poeziyanın əbədiyaşar sevgi mövzusu, məhəbbət, əhd, vəfa, ilqar, ləyaqət, əhdinə-peymanına sədaqət, bağlılıq lirik bir dillə tərənnüm olunur. Bu məhəbbətin tərənnümündə Rəsul Rza sənətinə, lirik duyğularına uyğun tərənnüm var. O, məhəbbətin doğurduğu kədər, qüssə dəryasına baş vurub hüzn içərisində boğulmur, acı göz yaşı tökmür, çəkdiyi cövr-cəfadan şikayətlənmir. Burada məhəbbət, sədaqət, vəfa, könül duyğuları tərənnüm olunur, əsas mövzu məhəbbətdir, etibardır. Rəsul Rza yaradıcılığında məhəbbət poetikasının özünəməxsus gözəlliyi vardır:

Məhəbbət elə bir ismət evidir,

Onun qapıları bağlı gərəkdir.

Onun sığındığı etibarlı yer

İnsan sinəsində adi ürəkdir. [3, s.120]

Şairə görə insan öz sevgisini, məhəbbətini kimsəyə açmamalıdır, “Yüz sözü, yüz sirri dosta desə” də “məhəbbətin sirrini özündə saxla”malıdır. Çünki bu məhəbbət şairin nəzərində geniş bir məfhum olub, tək bir insanın, tək o sevənin deyildir. Ona görə də məhəbbətin ismətli adı, qiyməti bu sevgini gizlin saxlamağıdır. Məhəbbətin qərar tutduğu yer ürəkdir və şairin özü demişkən “ürək süfrə deyil, gəlib-gedənə açasan”.

Şair saf məhəbbəti yüksək qiymətləndirir, onun nəzərində məhəbbət elə bir varlıqdır ki, ləkə götürmür, şübhələr, qısqançlıq məhəbbəti öldürə bilər, ona görə də sevən də, sevilən də məhəbbətini, sədətini ona düşə biləcək ləkələrdən qorunmalıdır. Çünki məhəbbət də, elə sevgi də lirik qəhrəmanın nəzərində bir imtahanıdır. Rəsul Rzanın lirik qəhrəmanı sevgiyə münasibətdə Füzuli ruhunda köklənibdir. Bu eşq, məhəbbət dərində əhd-vəfaya sədaqəti Füzulidən öyrənibdir. “Sən varsan” şeirində lirik qəhrəman sevdiyi insanın varlığından ilham alaraq deyir: Füzulidən soruş:

Məhəbbət nədir?
Leylanın göz yaşı,
Məcnunun ahı.
Hələ qəlbimizi necə göynədir?!
O sayıb keçdiyim dəcəllikləri,
Yuxusuz gecəni
yorğun səhəri, dolaşmaq yolları
həsrəti, dərdi
sənsiz,
Hansı ürək qəbul edərdi! [3, s.125]

Şair sevdiyi insana məftunluğunu gizlətmir. Dünyada nə qədər gözəllər, baxışlar görsə də öz sevdiyi gözəlin “qonur gözlərindən qəşəng”ini, onun qumral saçları kimi saçlar, ürəyi qədər saf ürək görmədiyini bildirir. Sevdiyi insanı hamıdan uca tutan qəhrəman açıq ürəklə etiraf edir ki:

Ürəklərə baxdım
bir sərraf oldum.
Qəlbin kimi böyük ürək
görmədim.
Yer salıb könlümdə sağalmaz izi.
Varmı bir qüvvə ki,
ayırırsın bizi? [3, s.126]

Şair duyur ki, bütün varlığıyla bağlı olduğu, sevdiyi insanı ondan ayıra biləcək bir qüvvə yoxdur. Ürəkləri bir-birinə elə bağlanmış ki, sevən insan sərraf gözlüdür, o öz inamında, etibarında yanıla bilməz və yanılmamışdır da. Çünki sevdiyi ürəyin, qəlbin sahibidir. Şairin lirik qəhrəmanı hicran, həsrət anlarından da narahatdır. Ortaya ayrılıq, hicran düşərsə belə anlarda da sevdiyi insana tövsiyələrini verir. Qəlbən ürəkdə bir-birinə bağlı olduqlarından lirik qəhrəman bu ayrılığın doğuracağı kədərdən, qüssədən narahatdır:

Ayrılıq dediyin duzlu bir sudur.
İçdikcə köz kimi yandıracaqdır. [2, s.64]

Çünki bu ayrılıq onun özünün də könlünə qəm pərdəsi çəkər, onsuz bu cəhanda, dünyada bir rahatlıq tapmaz, qəlbində, qanında, bütün duyğularında bu sevgi yaşayır və o da hər vaxt “dünyanın pərişan çağında” bir nəğməli bülbül, sevdiyi insan isə bahar olacaqdır. Bülbül necə gül, bahar həsrətlidirsə, sevən aşıq da canan həsrətli olacaqdır. Sevgilisindən ayrı düşən aşıq sevgidə dəyanətinə, vəfasına onu inandırmağa çalışır. Ortaya düşən ayrılıq- həsrətdə onu sevən aşıqı bağladığı əhdi-vəfaya sədaqətli olacağını bildirir və inanır ki, o eşqinə, əhdinə, vəfasına həmişə də sədaqətli qalacaqdır:

Həmişə saçını darayan zaman,
Həsrət gözlərinə baxıb aynada,
Bil ki, səni sevən, sənə inanan
Könül ilqarını pozmaz dünyada. [4, s.312]

Şair ayrılığın yetişdiyi bu son anlarda sevdiyi insandan könül oxşayan yaxşı bir söz istəyir, araya düşən ayrılıq əbədi olaraq bu az sürən ömrümüzdə, yaxşı günlərimizin çox olduğunu unutmamağı məsləhət bilir. Çünki lirik qəhrəman bilir ki, ona olan məhəbbəti hamıya əyandır. O, bu dünyada olmasa da inanır ki:

Kim görsə boyasız solğun dodağı

Onsuz da biləcək sən mənimkisən. [3, s.112]

Rəsul Rza yaradıcılığında öz məhəbbətini yarada bilmişdir. Onun məhəbbəti “qonur göz”lü, xurmayı saçlı, “gözəl səs”li, şairin nəzərində “dünyada hamıdan gözəl” bir insandır. Bir zamanlar “nə rəng gözlər yaxşıdır?”, “nə rəng saçlar yaxşıdır?”, “hansı səsdür ürəyinə yatan səs?” kimi suallara cavabı “nə bilim” olmuşsa, bütün varlığıyla vurulduğu insana bəslədiyi sevgidən sonra bu suallara cavab tapdığını təmiz, açıq ürəklə etiraf edən səmimi bir insandır. O, sevdiyi insanın təbəssümündən, baxdığı gözəlin gözlərindən qeyri heç bir təbəssümlü gözlərə baxmaqda maraqlı deyil, çünki ürəyi ağrıtanda (“Təbəssüm” şerində) lampanı yandırır divardan nəzərləri ona dikilmiş “dodağı gülüşlü” onun ağrılarına məlhəm olur:

Təbəssümün elə gözəldir,

elə şirindir.

Sinəm yüngülləşdi.

Ürəyimin ağrısı

tutmur neçə gündür indi.[3, s.211]

Şairin lirik qəhrəmanı ürəyinin ağrısını ayırdıqdan doğan əzab kimi qəbul edir. Sevdiyi insandan ayrı düşmək könül narahatlığı yaradır. Bu narahatlıq ürəyi incidir, sevgilisinin bir xoş təbəssümünə həsrət aşiq onun divardan asılmış şəklinə, təbəssüm dolu baxışlarından mənən yüngülləşir. Lirik qəhrəman özü etiraf edir ki, (“Sənsiz” şerində) sevgilisindən ayrı günləri ağır keçir. Gördüyü həyat mənzərələri də sevgilisindən ayrı könül açıcı deyil. Romantik qəhrəmanın nəzərində dənizdən gələn dalğalar sahili onsuz görüb geri dönür, küləklər də çiçəklərə sığal çəkmir, nəğmələr də həziniyini, kövrəkliyini itirir:

Günlər keçir ağır-ağır.

Səndən ayrı.

Yollarıma gecə-gündüz

Çiskin-çiskin kədər yağır

Səndən ayrı. [3, s.186]

Rəsul Rzanın lirik qəhrəmanı ən incə duyğularını sadə, açıq bir şəkildə bildirir; boyasız, bəzəksiz məhəbbət bütün saflığı ilə oxucu qəlbini rıqqətə gətirir. Gözlərimiz qarşısında bütün qəlbilə, öz sevgilisinə bağlı, ona sədaqətli, təmiz, insani duyğulara sahib insan canlanır. Onun məhəbbətinin qarşısına çıxma biləcək maneələr azdır. O, Məcnun taleli, Kərəm qismətli deyildir. Füzulinin lirik qəhrəmanı – sevən aşiqi oxucu qəlbini necə özünə cəlb edirsə, Rəsul Rzanın sevən aşiqi də bir o qədər ürək oxşayan, könül açan ürək, hiss sahibidir.

“Dünya, həyat, kainat mövzusu Rəsul Rza yaradıcılığında Rəsul Rza təfəkkürünə, dünyagörüşünə uyğun vəsf edilir. Bu tərənnümdə dünyanın dərini şair öz dərini kimi yaşayır”. [6, s.130] Şairin gözlərinə yuxu getmir: “nə başım ağrıyır, nə xəstəyəm” deyən şair yatağının rahat, otağın sakit guşəsində nigaran baxışlarla, fikirlə dünyanın ağrısını çəkir, bu dünyanın bir guşəsi də onun torpağıdır. Ancaq özünü deyil, “həm vətəninini, həm də dünyanın dərini, ağrısını çəkən şair gözlərimiz qarşısında əsl vətəndaş, ziyalıdır. Böyük dünyanın bir zərrəsi olan insan, onun yaxşılarını, pislərini görür, eşidir, gələnə qarşılayır, gedənə yola salır, gül-gülə, qəmlənə-qəmlənə, arzularını, istəklərini həyata keçirmək uğrunda çalışaraq,

bu yolda çətinliklərlə rastlaşanda bu çətinliyə qarşı mübarizə apara-apara yaşayır, işləyir, oxuyur, öyrənir, görür, götürür, gedəndə də şairin dediyi kimi “nə isə aparacaqdır özüylə!” [1, s.18] Dünya elə dünyamızda qalır. Daima qayğılı, fikirli, qaşqabaqlı şair dünyanın qayğılarını çəkməyi özünün vəzifəsi, insani borcu bilir.

Çünki:

Dünya insan evidir.

Necə yaşamaq olar,
dünyanın dərdlərinə
üzülüb dərdlənməsən,
acısına yanmasan
dünyanın sevinciylə

sevinib şadlanmasan. [2, s.29]

Rəsul Rza dünyanı öz evi bilir. Tək öz evini deyil, dünya evinin dərini, qayğısını çəkən, onları yüngülləşdirməyə çalışan sənətkar ziyalı insanlara öz elmi kəşfləriylə onu məhvərindən qoparıb məhv etməyə deyil, onun dərdlərini yüngülləşdirməyə, onu qoruyub saxlamağa borclu olduğunu çatdırır. Hər bir insan insani keyfiyyətləri əsas tutmalıdır. Dünyanın xoşbəxtliyi, sevinci ilə yaşamaq olduğunu, bu yolda imkanlarını bəşəri keyfiyyətlərin inkişafına yönəltməli olduğunu yada salır. Unudulmamalıdır ki, insan şəxsi istək və arzularını da dünya istək və arzuları üstündə kökləməlidir. Şairin nəzərində xoşbəxtlik, səadət içərisində yaşamaq elə insanların öz əlindədir:

Hamı adamlar insan olsaydı

Xoşbəxt yaşamağa nə var...

İnsan əlində namümkünsüz nə var!

İnsanlıq naminə dost olsalar.

Ürəklərdən keçən dostluq

əbədi səadətə yol salar [3, s.117]

Şairin nəzərində insanlar arasında dostluq və səmimiyyət olsa, zülmətləri işıq boğar, bolluq ehtiyacı aradan götürər, məhəbbəti özünə ideal bilən nifrəti qəlbində boğar, dünyada həsrət, nifrət, kin olmasa dünya dinc və firavan olar. Yaxşılar pislərin qəlbindəki nifrət toxumunu yox edə bilsə, insanlar yer üzərində bir-biriylə dost, qardaş olsa, təbiət də dil açıb danışar, heyvanlar da, quşlar da yaşamaq naminə dünyanın bəzəyi olar. Dünyanı ziddiyyətlər, müharibələr, kütləvi qırğın silahları ilə məhv etmək qorxusunu yaşayan insanların səadətini unudub dünyanın dincliyinin qayğısını çəkməsi, gözlərdəki nigarançılıq, təlaş bir çox ölkələrin ərazisində gedən müharibələrdən cana doyan insanların istəkləri şairin bu misralarında ümumiləşir:

Var elə gün olaydı ki, deyəydilər:

Dünya səssiz, dünya sakit,

Planetin heç yerində

Bir güllə də açılmadı. [5, s.321]

Şair dünyanın bolluq, bərəkət içində görmək, istəyir və o eşitmək istəmir ki, kimsə deyər ki, “bircə yoxsul süfrəsi də açılmadı”. Bir günün ilə, əsrə bərabər olmasını, mənalı ömrü, mənalı yaşayışı, insan üçün ən qiymətli günlərin mənalı keçməsinə hər şeydən çox arzulayır. Bu şeirlərdə insan səadəti, dinc həyat eşqi güclüdür. Şairin yaradıcılığında mühüm yer tutan eşq mövzusu ümumiləşdirdiyimiz bu

ilahi hisslərin – kamil insanın əsas hərəkətverici duyğusunun poetik şəkildə tərənnümüdür.

Ədəbiyyat:

1. Həbibbəyli İsa. Rəsul Rzanın sənət qüdrəti. “525-ci qəzet”, 26 may 2018-ci il, 18 səh.
2. Rza Rəsul. Seçilmiş əsərləri. 4 cilddə. Birinci cild. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1967, 527 səh.
3. Rza Rəsul. Seçilmiş əsərləri. 4 cilddə. İkinci cild. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1967, 510 səh.
4. Rza Rəsul. Seçilmiş əsərləri. 4 cilddə. Üçüncü cild. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1967, 500 səh.
5. Rza Rəsul. Seçilmiş əsərləri. 4 cilddə. Dördüncü cild. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1967, 480 səh.
6. Yusifli Vaqif. Rəsul Rza və müasir Azərbaycan poeziyası. Bakı, Letterpress, 2010, 160 səh.

Summary

**LOVE IS THE EXPRESSION OF A PERFECT PERSON
IN THE POETRY OF THE POET RASUL RZA**

The article examines how the theme of love in the rich poetry of Azerbaijan, which has passed through various stages for thousands of years, is developing and changing, is expressed in the lyrics of the poet Rasul Rza. The poet with an innovative spirit, always innovating, who laid the foundation of a new stage in our poetry, approaches this topic with his own delicacy. The lyrical hero of Rasul Rza is not a person who becomes a prisoner of his emotions and cannot express himself with any other feeling than love. He experiences love as the composition of his perfection, humanity, mercy, loyalty and other human qualities. According to the poet, love is an emotion that reveals noble qualities in a person.

Резюме

**ЛЮБОВЬ - КАК ВЫРАЖЕНИЕ СОВЕРШЕННОГО ЧЕЛОВЕКА
В ПОЭЗИИ НАРОДНОГО ПОЭТА РАСУЛА РЗЫ**

В статье рассматривается, тема любви прошедшая на протяжении тысячелетий различные этапы в богатой поэзии Азербайджана и как это тема выражается в лирике народного поэта Расула Рзы. Поэт с новаторским духом, всегда новатор, заложивший основу нового этапа в нашей поэзии, подходит к этой теме со своей деликатностью. Лирический герой Расула Рзы – это не человек, который становится пленником своих эмоций и не может выразить себя никаким другим чувством, кроме любви. Он переживает любовь как сложение своего совершенства, человечности, милосердия, верности и других человеческих качеств. По мнению поэта, любовь – это чувство, раскрывающее в человеке благородные качества.

Rəyçi: dos. Rəya Mürşüdova

Səadət Bəşirova
Azərbaycan Dillər Universiteti

1970-1980-ci İLLƏR UŞAQ NƏSRİNDƏ XARAKTER PROBLEMİ (Eldar Baxışın yaradıcılığı əsasında)

Açar sözlər: *xarakter, modifikasiya, modernizm, hekayə, qəhrəman*

Key words: *character, modification, modernism, story, hero*

Ключевые слова: *персонаж, модификация, модернизм, сюжет, герой*

Xarakter problemi fəlsəfə, psixologiya, sosiologiya elmlərində hər zaman əsas problemlərdən biri sayılmışdır. Mürəkkəb anlayış olduğu üçün bədii ədəbiyyatda ona müxtəlif aspektlərdən yanaşılmışdır. Onu qeyd etmək lazımdır ki, bədii ədəbiyyatda yaradılan xarakterə yazıçı təfəkkürünün məhsulu kimi baxmaq daha məqsədəuyğun hesab olunur.

Rafiq Yusifov qeyd edib ki, “xakeri şərtləndirən əsas cəhətləri onun mənsub olduğu, təmsil etdiyi ictimai mühitdə axtarmaq lazımdır. Məhz bu aparıcı sosial cəhətlər özlüyündə fərd olan tip səviyyəsinə qaldırır [9, s.147].

1970-1980-ci illərin Azərbaycan uşaq nəsi yeni, fərqli şəxsi keyfiyyətlərə malik obrazlar yaradılmasına zəmin yaratdı. Əslində ədəbiyyatın ayrı-ayrı tarixi inkişaf mərhələlərindəki cərəyanlarının özünəməxsus insan xarakterləri olmuşdur desək, yanılmazıq. Bu yenilik, fərqli modifikasiyada təqdim hələ 1950-1960-ci illərdən Azərbaycan ədəbiyyatında kök salan modernizmin tələbindən irəli gəlir. Və məhz zaman və şəraitin tələbi ilə ədəbiyyatda “dünya-insan”, “həyat-ölüm”, “müharibə-ədəbiyyat” mövzuları üstün yer tuturdu. 1960-cı illərin başlanğıcında Azərbaycan ədəbiyyatında insanın yenidən kəşf edilməsi mərhələsi başlandı. Bu mərhələ ilə yeni insan xakeri meydana çıxdı. Şəxsiyyətə pərəstiş dövrünün geridə qaldığı, fəlsəfi-intellektual görüşlərinin söz sənətinin bazasına çevrildiyi bir dövrdə cəsarətli gənc ədəbi qüvvələrin gəlişi ilə milli ədəbi prosesdən insanın daxili aləminə, onun hiss və düşüncələrinə, insanı düşündürən, qayğılandıran bütün problemlər yeni formatda əksini tapdı.

1970-1980-ci illərin ədəbi mühitində gedən bütöv bir proseslər uşaq ədəbiyyatında yeni insan xakerləri yaratdı. Yazıçı Mirzə İbrahimov yazırdı: “Uşağın zövqü, həyat hadisələri haqqında anlayışı ilk oxuduğu kitabların təsiri altında müəyyənləşməyə başlayır. Uşaqlar ədəbi qəhrəmanlarına çox həssas yanaşır və özlərini onlara oxşatmağa çalışırlar [8, s.3].

1970-1980-ci illərin uşaq nəsrindəki xakerlərinin hamısı özünəməxsusluğu ilə seçilir. Müxtəlif bədii təxəyyülün məhsulu olan bu xakerlər bir-birindən istər xasiyyətə, istərsə də yaşadığı mühitə görə fərqlənir.

Azərbaycan uşaq nəsrinin inkişafında müstəsna rolu olan, yaradıcılığı 1970-1990-ci illərə təsadüf edən görkəmli şair Eldar Baxış yaradıcılığında yeni nəsil uşaq obrazları ilə uşaq ədəbiyyatı nümunələrində maraqlı yeniliklər yaratdı.

Eldar Baxışın uşaq nəsrinin mühüm qolunu əsasən müasir hekayələr və povestlər təşkil etmişdir. Burada mühit və qəhrəman dilemması əsas götürülürdü.

Şairin uşaqlara verdiyi ən böyük yenilik isə qələmə aldığı bütün ədəbi nümunələrdə balaca qəhrəmanların yaş və bilik fonunda danışmasıdır. Uşaq ədəbiyyatı üçün isə bu faktor olduqca əhəmiyyətlidir.

Həmin obrazlar Eldar Baxış yaradıcılığında bir deyil, bir neçə dəfə rastımıza çıxır. Bu da bir növ uşaqda həmin qəhrəmanın reallığına inamı artırır. Onun uşaq nəsrində mövzu orijinallığı və təsir fərqliliyi yeni çalarlarla üzə çıxır.

Eldar Baxış yaradıcılığında yer alan hekayə nümunələrini təhlil etdikcə şairin qələm təcrübəsindəki janr və üslub mərhələlərini izləmək mümkündür. Və ən əsası şairin qələmə aldığı hadisələrin onun müşahidələri əsasında toplanmasıdır.

Şairin “Ağıl” hekayəsi baba ilə nəvənin dioloqu üzərində qurulmuşdur: Məftun və onun Surxay babası. Obrazların təhlilində Surxay baba nəvəsi Məftuna fəsillərin adını əzbərlətmək yerinə, “hava pısdı” yaxud “hava yaxşısı” deyirdi. Başqa söz bilmirdi. Və bunun nəticəsi olaraq Məftunun yanında ilin fəsilləri “yaxşı ay”, “pis ay”, “isti ay”, “soyuq ay” olaraq qalmışdı. Zaman keçdi və Məftun böyüdü. Böyüdükcə ağillanan Məftun artıq ilin fəsillərini bölə bilirdi. Ağıl hər şeyi artıq Məftuna başa salırdı.

– Dörd ay var, deyirdi, dörd fəsil var: yaz, yay, payız, qış. Yaz gedir, yay gəlir, payız gedir, qış gəlir. Keçmişdən qalma bir söz də var, hələ eşitməmişən?! [1, s.25]

Şair hekayənin sonunda balaca oxucularına maraqlı olsun deyə, şifahi xalq ədəbiyyatından tapmaca ilə nümunə gətirərək Ağılın Məftunla zarafatlaşmasını göstərir:

Üçü bizə yağdı,
Üçü cənnət bağdı,
Üçü yığıb gətirir,
Üçü vurub dağıdır [1, s.25].

Ədib “Kəşf” hekayəsində balaca və tərs, ərköyün Günəlin xarakterini canlandırır. Əvvəldən axıra özünü ərköyün göstərən Günəlin hekayənin sonundakı kəşfi ana və atasını təəccübləndirir.

– Ata.
– Nədi, qızım?
– Avtobusda bir şeyə fikir verdin?
– Nəyə?

– Hamı biletlə gedirdi, amma sürücü əmi biletsiz. Elə deyirdi, elə bil nəse böyük kəşf eləmişdi. Bir yana baxanda, bu da kəşfiydi elə, Günəlin kəşfi [1, s.27]

Tərslik və ərköşöylüyn bərabərində balaca Günəl eyni zamanda küçədə olarkən özünü çox ağıllı aparır və anasının:

– Axı, bu necə olub ki, sən o boyda şəhəri gəzib-dolanmısan, ancaq tərslik eləməmişən?

– Olub da...
– Axı, becə olub?

– Mən evin tərs uşağıyam, çölün tərs uşağı deyiləm ki – deyərək cavab verir [1, s.27].

“Bizim Eldəniz” hekayəsi şairin yaxşı tanıdığı qarıbir qonşusu haqqındadır. Bu hekayəni yazmaqla şair balaca Eldənizi oxucularına tanıtmək istəyir. Balaca Eldənizi şairə sevdirən xüsusiyyəti onun düzlüyüdür və iki yaşında olmağına baxmayaraq, dörd yaşında uşağın hərəkətlərini görməsidir.

“Eldəniz ayrı uşaqdı. İki yaşı var, ancaq dörd yaşında uşağın işini görür. Əl-üzünü yuyur. İçəri girəndə, çölə çıxanda dalınca qapını özü bağlayır. Özü yelləndikcə yellənir. Day, ayrı uşaqlar kimi, anasına-nənəsinə demir ki, gəl dur böyrümdə, mənə yellə. Hər işi özü görür, əlbəttə gücü düşən, əli yatan, hünəri çatan işləri” [1, s.28].

İki yaşlı Eldənizin uşaqlıqdan formalaşan müsbət xüsusiyyəti təkcə bununla kifayətlənmirdi: həyatda gözdən itməzdi, evindəki əşyaları, anasının, nənəsinin, qardaşının paltarlarını tanıyırdı. Balaca Eldəniz təkcə sözləri qarışıq deyirdi: “nənə” yerinə “ənə-ənə”, “qardaş” yerinə “aqa-aqa”, “alma” yerinə “amma”, “armud” yerinə “amud”. Hekayənin sonunda şair balaca Eldənizin böyüyərək bu sözlərin hamısını düzgün deyəcəyini əminliklə vurğulayırdı.

“Günlərin bir günü toxum cücərib sünbül olacaq, çiçək olacaq. Su çöllənib dəniz olacaq. Eldəniz böyüyəcək... Bu sözləri necə varsa eləcə deyəcək. Nənəyə “nənə” deyəcək, qardaşa “qardaş” deyəcək, “almaya “alma” deyəcək. Necə varsa, eləcə. İndi yaxşı oğlandı. Onda lap yaxşı oğlan olacaq” [1, s.29].

“Bizim Eldəniz” hekayəsində iki əsas xarakter yaradılmışdır. Bunlardan biri hekayəni öz dilindən danışan şair Eldar Baxış, digəri isə onun qarıbir qonşusu balaca qəhrəman Eldənizdir. Şair daha çox həyatda tanıdığı adamların surətlərini bədi əsərə gətirmişdir. Və bu obrazların əksəriyyəti ədibə uşaq yaşlarından tanış olmuşdur. Onun uşaq nəsrində tez-tez rastımıza çıxan obrazlar həyatı adamlardır.

“Bacı-qardaş” hekayəsində Eldar Baxış ailə münasibətlərindən yaranan doğmalığı ön plana çəkir: bacı-qardaş münasibəti, davası və sevgisi. Yeddi yaşlı Rüşfət və üç yaşlı Vəfa evdə dalaşsalar da, həmişə bağçada barışırlar. Dalaşmaqlarına səbəb isə Rüşfətin yeddi yaşa keçməsidir. Axı artıq o, məktəbə getməlidir. Vəfa isə istəmir, istəyir ki, Rüşfət onu gözləsin, bərabər getsinlər. Hekayədə elmlə, məktəblə bağlı bir sıra maraqlı hissələr vardır. Bu hissələr balaca oxucuların məktəbə, maarifə meyl etmələri üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

“Vəfa deyir:

– Gözlə məktəbə bir yerdə gedək. Üç il gözlə. Üç il nədi ki...

Ancaq Rüşfət nə təhər gözləsin. Üç ildən sonra Rüşfətin doqquz yaş olacaq. Doqquz yaşlılar da üçüncü sinifdə oxumalıdır [1, s.32].

Balaca Vəfa bunu indi başa düşmür, amma böyüyəndə anlayacaq.

“Şəhərli qız” hekayəsində şairin Məftun obrazına yenidən müraciəti bu obrazın balaca oxucularda inam yaratdığına şahidi olur. Bu hekayəni şairin “Ağıl” hekayəsinin davamı hesab etmək məqsədəuyğun olardı: obrazın təkrarlılığı Məftun və onun Surxay babası. Balaca Məftun bu dəfə digər hekayədən fərqli olaraq ağıllı ilə seçilirdi. O, anasını, nənəsinə, babasını, qardaş-bacısını tanıyırdı.

Eldar Baxışın yazdığı maraqlı hekayələrdən biri də “Kitabın dili” hekayəsidir. Bu hekayə ilə şair balaca oxucularına əməlli oxumaq həvəsi aşılamışdır. Hekayənin adından görüldüyü kimi, burada əsas üstünlük kitaba, oxumağa, hərflər öyrənməyə həvəsdən başlayır. Oğlu Turala didaktik, tərbiyələndirici üsulla vəziyyəti başa salan

atanın timsalında bütün valideynlərə üzünü tutan şair bunun öhdəsindən məharətlə gəlir. Tural balaca, ata və anasının sözünə çox da qulaq asmayan qəhrəmandır. O, bir gün otağında oturub topunu, maşınını, qələmini özünə tərəf gəlməsi üçün onları çağırır. Balaca olduğundan anlamır dünyada heç bir canlının dilinin olmadığını. Otağa girən və bu monoloqu görən ata əvvəlcə təəccüblənir, oğlu Turaldan nə üçün tək otaqda öz-özünə danışdığını xəbər alır. Tural isə cavabında:

- Ata, ata.
- Nədi?
- Topumu görürsən?
- Görürəm.
- Maşınımı görürsənmi?
- Görürəm.
- Qələmimi görürsənmi?
- Onu da görürəm. Nədi ki?

Səhərdən deyirəm ki, həmişə mən sizə sarı gəlmişəm, indi də siz mənə sarı gəlin, gəlmirlər. Yenə istəyirlər ki, mən onlara sarı gedim, mən onları götürüm, mən onları oynadım. [1, s.32]

Oğlunun sözləri ilə ata bu söhbəti daha maraqlı istiqamətə çevirir. Və balaca oğluna burada bir sirr olduğunu heyrətamiz şəkildə izah edir.

- “Aha, tapdım. Səhər-səhər durub əl-üzünü yumusanmı?
- Yox, yumamışam.
- Saçını daramısanmı?
- Yox, daramamışam.
- Çörəyini yemisənmi?
- Yox, yeməmişəm.

Elə buna görə də topun da, qələmin də, maşının da səninlə danışmaq istəmir. (Eldar Baxış. Atlı oğlanlar. “Kitabın dili” hekayəsi. Bakı, Gənclik, 1990, 192 s., s.36)

Və beləliklə, ata ilə balaca oğlu Tural arasında canlı və cansız əşyaların fərqi mövzusunda maraqlı dioloq baş verir. Və nəhayətində balaca Tural topun, qələmin, maşının dili olmadığını və onların heç vaxt danışa bilməyəcəklərini anlayır. Bunu dərk edəndən sonra atasına yenidən sual verən Tural:

- “Ata, cansızların içində danışanı varmı?
- Yoxdu. Bircə kitab, qəzet, jurnal bir balaca danışa bilir, onlara da dili biz vermişik. Bizim dildə də danışır. [1, s.38]

Ata cavabında Turala kitabın, qəzetin, jurnalın dili olduğunu bildirir və sübut etmək üçün Turalın nağıl kitablarını açıb oxuyur. Tural doğrudan da kitabın dili olduğunu anlayır.

Bu hekayələrdə qoyulan məsələlər də, qələmə alınan xarakterlər də kiçik yaşlı uşaqların mənəvi tələblərinə cavab verir. Adları sadələdiyimiz bu hekayələrdə ədəbin qələmə aldığı kiçik yaşlı insan surətlərinin hər birinin öz fərdi taleyi, öz düşüncəsi, öz bəxti və yaşantıları vardır. Bu hekayələrdəki sadəlik və aydınlıq balaca oxucuların bunları tez anlamasına kömək edir.

Ümumiyyətlə, şairin “Atlı oğlanlar” kitabında yer alan uşaq hekayələrini oxuduqca belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bu hekayələr şairin real həyatdan qaynaqlanaraq yazıya aldığı hadisələr öz əksini tapır.

Ədəbiyyat:

1. Baxış Eldar. Atlı oğlanlar. Bakı: Gənclik, 1990, 192 s.
2. İbrahimov M. Uşaq ədəbiyyatının xüsusiyyətləri // “Azərbaycan” jurnalı, 1970, № 3, 3 s.
3. Yusifoğlu R. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Şirvanəşr, 2005, 228 s.

Summary

**CHARACTER PROBLEM IN CHILDREN’S PROSE OF 1970-1980
(BASED ON ELДАР BAKHISH’S CREATIVE WORK)**

In the 1970-1990 very few articles were published about the poet Eldar Bakhish’s creative work, who had exceptional services in the development of Azerbaijani children’s and children’s poetry. The purpose of writing this article is to note the problem of character in children’s prose of the 1970s and 1980s with Eldar Bakhish’s creative pen help. The children’s prose of the poet differs from each other with interesting, colorful, unique and educationally important topics. The confirmation of this truth can be clearly seen in the stories mentioned in the article.

Резюме

**ПРОБЛЕМА ХАРАКТЕРА В ДЕТСКОЙ ПРОЗЕ 1970-1980-Х ГОДОВ
(ПО МОТИВАМ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ЭЛЬДАРА БАХИША)**

В 1970-1990-х годах было опубликовано очень мало статей о творчестве поэта Эльдара Бахиша, имевшего исключительные заслуги в развитии азербайджанской детской прозы и детской поэзии. Цель написания данной статьи – осветить проблему характера в детской прозе 1970-х и 1980-х годов с помощью эльдарского взгляда. Детская проза поэта отличается друг от друга интересными, красочными, уникальными и воспитательно важными темами. Подтверждение этой истины хорошо видно в рассказах, упомянутых в статье.

Rəyçi: dos. Rəya Mürşüдова

Suğra Ələkbərli
Azərbaycan Dillər Universiteti

RUS-SOVIET ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA PSIXOLOGİZM MƏSƏLƏSİ: METODOLOJİ İSTİQAMƏTLƏR VƏ MƏRHƏLƏLƏR

Açar sözlər: *psixozanaliz, ədəbiyyat, psixologizm, freydomarksizm, estetika*

Key words: *psychoanalysis, literature, psychologism, Freudo-Marxism, aesthetics*

Ключевые слова: *психозанализ, литература, психологизм, фрейдомарксизм, эстетика*

Giriş. Rus ədəbiyyatının psixoloji cəhətdən dərinləşməsi XIX əsrin əvvəllərində romantiklərin, ortalarında realistlərin, sonlarında isə simvolistlərin yaradıcılığında müşahidə olunurdu. Rus klassik ədəbiyyatında psixologizmin inkişafını ideoloji və əxlaqi məsələlərin aktivləşməsi ilə əlaqələndirirlər [1, s.7]. Lakin rus-sovet ədəbiyyatşünaslığı daha çox realist mətnlərin psixologizmini öyrənməyə çalışmış, Çernişevskidən başlayaraq, realist ədəbiyyatda sosial şərtlərlə var olan insan psixologizmini öyrənməyi öz hədəfi seçmişdir. Çernişevskinin materialist estetikası, ondan sonra inqilabi demokratik tənqidin, mədəni-tarixi məktəbin nümayəndələri, ardınca isə sovet sosialist ədəbiyyatşünaslığı psixologizmin realistsəsinə “konseptləşdirilməsinə” maraqlı olmuşdular.

Ədəbiyyat və psixologiya arasındakı əlaqənin öyrənilməsi problemi

Rus-sovet ədəbiyyatşünaslığında ədəbiyyat və psixologiya arasındakı əlaqələrin öyrənilməsini müxtəlif metodoloji mərhələlərə bölmək olar. Belə ki, XIX əsrin ikinci yarısından başlayan ilk mərhələ marksist materialist estetika, inqilabi demokratik tənqid, mədəni-tarixi məktəb ənənələrinin içində formalaşır, XX əsrin əvvəllərinə qədər davam edir. Sonralar sovet ədəbiyyatşünaslığı psixologizm konsepsiyasının köklərini məhz marksist tənqidin nümayəndələrinin – Q.Plexanov, V.Vorovski, M.Olminski, A.Lunaçarski və başqalarının görüşlərində axtarırdılar [2, s.10]. V.Belinskinin personajların daxili aləmini obrazın həyatını formalaşdıran şəraitlə əlaqələndirməsi bu prosesə təkan verir, onun Lermontovun “Zəmanəmizin qəhrəmanı” haqqında məqaləsində yazdığı “problemi praktikada inkişaf etdirmək lazımdır: taleyin qoyduğu şəraitdə təbiətin verdiyi bir xarakter necə formalaşmalıdır?” [3] tezisini əhəmiyyətli hesab olunurdu. N.Dobrolyubovun İ.Qonçarovun romanlarına və A.Ostrovskinin pyeslərinə həsr olunmuş məqalələrində psixoloji təhlil mexanizmini dərinlən açmasını psixologizmin ünsürləri kimi görülürdü. Bu mərhələdə N.G.Çernişevski (1828-1889) “Fəlsəfədə antropoloji prinsip” adlı əsərində irəli sürdüyü fəlsəfi mülahizələrini “Nə etməli?” (1863) adlı didaktik romanında bədii şəkildə ifadə etmişdir. Demək olar ki, rus ədəbiyyatında bədii psixologizmin tədqiqinin yaşı da bu dövrdən başlayır. Ümumi qənaətə görə, bədii psixologizmin tədqiqinin başlanğıcını Tolstoy yaradıcılığında psixologizmin mövzusu və müxtəlif formaları haqqında yazan N.G.Çernişevski qoymuşdur. Maraqlı

burasındadır ki, o, psixologizm deyil, məhz psixoloji təhlil sözünü işlətməmişdir. Çernişevski 1856-cı ildə qeyd edirdi ki, müşahidə, psixoloji təhlilin incəliyi, təbiət təsvirlərindəki poetiklik, sadəlik və zərafət – bütün bunları Puşkində də, Lermontovda da, Turgenevdə də tapa bilərsiniz, bu yazıçıların hər birinin istedadını yalnız bu epitetlərlə müəyyən etmək ədalətli ola bilər, lakin onları bir-birindən ayırmaq üçün kifayət deyil [4]. Psixoloji təhlilin müxtəlif istiqamətlərini – xarakterlərin konturlarını, ictimai münasibətlərin və dünyəvi ziddiyyətlərin personajlara təsirini, hisslərin davranışlarla əlaqəsini, ehtirasların təhlilini bir-birindən fərqləndirirdi, Tolstoyu isə psixoloji prosesin özünü, onun formaları, qanunları, ruhun dialektikasını yazdığına görə yüksək dəyərləndirirdi. Çernişevskinin nəzəriyyəsi sovet ədəbiyyatşünaslığında mühüm rol oynamışdır. N.Q.Çernişevskidən sonra D.N.Ovsyaniko-Kulikovski “psixoloji təhlil” termininə üstünlük verir [5], lakin onlardan heç biri bu anlayışa aydın təriflər verməmişlər. A.P.Skaftimov “L.Tolstoyun yaradıcılığında ideyalar və formalar” və “Stendal və L.Tolstoy yaradıcılığında psixologizm” adlı məqalələr yazmışdır, hətta onlardan birinin başlığında “psixologizm” termini yer almasına baxmayaraq o, “psixoloji təsvir” ifadəsinə üstünlük verir ki, bu da personajların psixikasının təsviri ilə bağlı konkret yazıçı bədii metodun xüsusiyyətlərinə istinad edir. Beləliklə, “psixoloji təsvir” termini Skaftimov tərəfindən də psixologizmin sinonimi kimi istifadə olunur [6; 7].

Qeyd etmək lazımdır ki, N.G.Çernişevskinin psixoloji təhlili “*yaradıcı istedad güc verən keyfiyyətlərdən bəlkə də ən vacibi*” [4] hesab etməsi öz aktuallığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Sovet ədəbiyyatında realist psixologizmin prioritetliyi də Çernişevskini bu məsələlərdə sabit qaynağa çevirmişdi.

Təbii ki, psixologizm rus bədii ədəbiyyatında tək-cə realizmlə məhdudlaşmırdı. Rus romantizmindəki psixoloji dərinliklə bağlı İ.V.Kozlik “*F.İ.Tyutçevin poetik dünyasında*” kitabında yazır ki, məhz Puşkin, Lermontov, Tyutçev, Nekrasov, Fet, Tolstoy, Dostoyevski kimi böyük romantiklərin yaradıcılığında psixologiya şüurlu estetik prinsipə – psixologizmə çevrilmişdir. Psixologizm insanın ruhi həyatının dinamikasını, ruhunda və şüurundakı psixi vəziyyətlərini modelləşdirir. O, ruhun daxili aləminin “*həqiqi, demək olar ki, anlaşılmaz*” gerçəkliyi ilə “mövcud reallıq”ı əlaqələndirmək üçün “*yol, kanal tapmağa*” imkan yaradır [8, s.28].

Rus ədəbiyyatında insanın mistik və qaranlıq tərəfinə maraq Gümüş dövrü şəirində də yüksək həddə çatmışdır. “*Gümüş dövrü ədəbiyyatının, xüsusilə rus simvolizminin dünyasında Dionis Freydin psixoanalizindəki Edip kimi əsas personaj idi. ... Vyacheslav İvanov üçün Dionis, Freyd üçün Edip kimi, insan təbiətinin şüursuz dərinliklərində yaşayan, yalnız təzahürlərinin şərh yolu ilə başa düşülən və insan haqqında ən vacib həqiqəti, ümumi ssenarini özündə ehtiva edən universal bir obraz idi. Ancaq bu təsvirlərin mərkəzi funksiyaları nə qədər oxşar olsa da, təbiətləri bir o qədər fərqli idi. Rus simvolistlərinin yaradıcılığında Dionis Freydin Edipinin əks qütbü kimi idi*” [9]. Bu da psixoanaliz və antroposofizmi (mistik dekadentçilik təlimi, teosofiyanın insan mərkəzli formalarından biri) müqayisə müstəvisinə gətirmək demək idi. Rus elitası isə Freyd psixoanalizi ilə yaxından və dərinləndən tanış idi.

Psixonalitik estetikə: freydomarksizm

XX əsrin ilk rübündə, xüsusilə 1910-20-ci illərdə rus sosial-mədəni mühitində Freyd psixonalizinin özünəməxsus rolu olmuşdur. Ümumiyyətlə, Freydvari psixoanalizin Rusiyada inkişafının erkən dövrünə (1930-cu illərə qədər) N.Osipov

(10), İ.Ermakov (11), A.Xaletski (12), İ.Qriqoryev (13), L.Vıqotski (14) kimi simalar aid idi. “Rusiyada psixozanaliz tarixinə təkcə həkimlər və psixoloqlar deyil, həm də dekadent şairlər, dini filosoflar və peşəkar inqilabçılar daxil idi” [9]. Etkindin araşdırmalarına görə, 1910-cu illərin əvvəllərindən 1930-cu illərə qədər psixozanaliz rus intellektual həyatının mühüm tərkib hissələrindən biri idi. Ziqmund Freyding qeyri-adi ideyaları Rusiyada sürətlə inkişaf edən mədəniyyətin çoxrəngli mozaikasında Qərbdəki kimi şiddətli müqavimətə rast gəlməmiş, hətta daha tez qəbul edilmişdi. Birinci Dünya Müharibəsinə qədər olan illərdə psixozanaliz Rusiyada Fransada və hətta bəzi məlumatlara görə Almaniyada olduğundan daha məşhur idi. Hətta, Freyding özü 1912-ci ildə yazırdı ki, “*deyəsan, Rusiyada əsl psixozanaliz epidemiyası yaşanır*” [9].

1917-ci ilin inqilabi hadisələrindən sonra Rusiyada psixozanalizə maraq artır, freydingizmlə marksizmin sintezinə nail olmağa çalışan psixozanalizin yeni və orijinal cərəyanı formalaşmağa başlayır. Bu dövəndə Freyding və Marks qeyri-mistik dünyəvi etikanın əkiz peyğəmbərləri [9, s.41] kimi şərh olunurdu, çünki, hər ikisinin dünyagörüşü materialist əsaslı idi. Rus mütəfəkkirləri Freydingin sosial cəhətdən cəlbədicisi şüuraltı nəzəriyyələri ilə maraqlanırdılar. Freydingin dini tənqid etməsi və qatı dünyəviliyi yeni, ateist dövlətə uyğun idi. Bu faydalı silah idi, çünki ruhani fəlsəfə və simvolist mif yaratmaq hələ də yaradıcı sənətkarlar arasında yüksək statusa və dəyəərə malik idi, cəmiyyəti bu düşüncədən arındırmaq lazım idi [15, s.81].

1922-30-cu illərdə sovet fəlsəfi düşüncəsinin ana xəttini bioloji və sosioloji amillərin insan həyatındaki rolunun öyrənilməsi təşkil edir. Qarşıya yeni, materialist insan yetişdirmək vəzifəsi qoyulmuşdu, “insanın yeganə materialist konsepsiyası” olmağa V.M.Bextərovun kollektiv refleksologiyası, İ.P.Pavlovun şərti reflekslər fiziologiyası, eləcə də sonradan sovet səhnəsində uzun müddət “mədəni-tarixi nəzəriyyə” adı altında hakim olmuş, pedologiya çərçivəsində formalaşmış L.S.Vıqotski, A.N.Leontiev və A.R.Lurianın görüşləri eyni zamanda fərqli nöqtələrdən iddialı idilər.

Rusiyada psixozanalizi dəstəkləyənlər və onu marksizmlə sintez etməyə çalışanlar iki mövqeyə ayrılırdılar. Birinci qrup psixozanalizi marksizmə zidd olmayan xüsusi hal kimi qəbul edirdilər. Məsələn, məşhur filosof Bernard Bıxovski “Marksizm bayrağı altında” jurnalının səhifələrində Freydingdən bol sitat gətirir, onun nəzəriyyəsinin monistik, materialist və dialektik olduğunu sübut etməyə çalışırdı [17, s.158-177]. Başqa bir mövqeyə görə, isə psixozanaliz marksizmi tamamlayırdı, eyni hadisəyə fərqli qütblərdən baxırdılar. Bu ideyanın əsas tərəfdarı və ilk təşəbbüskarı isə Lev Trotski idi. Trotski Pavlovun fiziologiyasını və freydingizmi dərinləndirirdi, onun fikrincə, həm Pavlov, həm də Freyding ruhun “dibi”nin insan fiziologiyası olduğuna inanırlar. Ancaq Pavlov, dalğic kimi, suyun dibinə cumur və quyunu dibdən yuxarı diqqətlə tədqiq edir. Freyding isə quyunun başında dayanır və dərin baxışları ilə daim dalğalanan bulanıq su örtüyünə rəğmən dibindəki konturlarını ayırd etməyə və ya açmağa çalışır [16, s.260]. Trotskinin Freyding sevgisi həm də Freydingin Rusiyadakı sərgüzəştinin sonu olmuşdu. Xüsusilə, 1920-ci illərin sonunda Stalin və Trotski arasındakı zidiyyətlər fonunda, Trotskinin sürgün edilməsi Freydingə olan heyranlığın da sonu oldu. Rus sovet ədəbi düşüncəsinin Freydingdən təcrid olunmasına zəmin hazırlayan, freydingo-marksist illuziyaların məhviniə təkən verən başqa yanaşmalar da olmuşdur.

Marksist estetikə və sosial insan axtarırları

Ümumiyyətlə, 1920-ci illərdə rus-sovet ədəbiyyatşünaslığında dörd istiqamət özünü göstərirdi. Bunlardan birincisi ədəbiyyatın avtonomiyasını hər şeydən üstün tutan formalistlər (V.Şklovski, Y.Tınyanov, B.Eyxenbaum, R.Yakobson və.b) idi. İkincisi materialist və ya sosial (yaxud “ictimai”) tənqid idi, proletar və marksist tənqidçiləri, eləcə də sosioloji məktəbin-sosial determinizmin hansısa formasına sadıqlıqları ilə bir-birinə sıx bağlı olan alimləri birləşdirən qarışıq qrupu təmsil edirdilər. Üçüncü istiqamət Mixail Baxtin və çevrəsi ilə tanınırdı, ilham qaynaqlarını alman romantizmi, Kantçılıq və fenomenologiya ilə bağlı Avropa fəlsəfi-estetik təcrübəsindən alırdılar. Dördüncüsü isə, psixoloji və ya psixoanalitik tənqidçilərin istiqamətidir, freydomarksizmə söykənən təhlil mexanizmini onlar əsaslandırmağa çalışırdılar [17, s.66-67].

Qeyd etmək lazımdır ki, sovet ədəbiyyatşünaslığında sonralar da davam edəcək psixoloji yönlü araşdırmaların rüşeymləri (nə qədər təkzib olunsalar da) məhz bu mərhələdə psixoloji tənqidçilərlə qoyulmuşdur, amma sosial (materialist) məktəbin nümayəndələrinin də bu sahədəki xidmətini unutmamaq olmaz. Çünki, 1920-ci illərin sosioloji məktəbi mətnin müstəqilliyi ilə bağlı formalist prinsiplərin bəzilərini, Marksist tənqidçilər tərəfindən irəli sürülən sosial meyarları, hətta o vaxtkı, sənətin psixoloji əsasları ilə bağlı araşdırmaların qalıntıların özündə cəmləyən hibrid ideoloji dünyagörüşə bənzəyirdi. Bu istiqamət sonralar sovet ideologiyasının “Voronşçilik”, “preverzevçilik”, “trotskiçilik” kimi damğaladığı filoloji-estetik konsepsiyalarla təmsil olunurdu.

Məsələn, Preverzevin sosioloji məktəbinə görə, bədii əsər sosial təcrübəni müşahidənin nəticəsi idi. Lakin sosial təcrübə iqtisadiyyatın və ya sinfin törəməsi olmayıb, kollektiv olanın hər bir fərdin daxilindəki şüurlu və ya şüursuz səsi hesab olunurdu. Pereverzev qatı marksistləri şüuraltının roluna kifayət qədər diqqət yetirmədiklərinə, eləcə də ədəbiyyat sosial mahiyyətini əsaslandırmaq üçün məqbul amillərin dar məhdud siyahısına görə qınayırdı. Onun fikrincə, ədəbiyyat oyun meydançasıdır və ona görə də o, həm də təxəyyül üçün sınaq meydançasıdır [15, s.86]. Bu oyun sahəsi ideyalarla deyil, obraz-təsvirlərlə doludur. Pereverzev üçün bu obrazlar həmişə sosial məzmun daşıyırdı.

Həmin dövrdə ədəbiyyatda insan fərdiliyini, psixoloji olanın labüdlüyünü tədricən aradan qaldıran hərəkətlərdən biri də Baxtin Dairəsinin marksist yönümlü üzvü Valentin Voloşinov tərəfindən gerçəkləşdirildi. 1927-ci ildə Freydin mənfə təsirinə dair kitab yazır [18]. Voloşinov təkcə, Freydin “psixozanalizini” tənqid etmirdi, Henri Berqsonun “həyat fəlsəfə”sini, Rudolf Şteynerin “antroposofiya”sını da qəbul etmirdi. Freydi “psixobiologizm” və “seksualizm”, Şteyneri kosmizmdə, Henri Berqsonu biologizminə görə qınayırdı. Bunların hamısını materializmin və marksist fəlsəfi antropologiyanın əsaslarına zidd olduğunu bildirirdi. Onları müasir burjuva “mədəni insanı”nın fizionomik triadası kimi ironikləşdirir, mədəni insanın inancının və ibadətinin üç səcdəgahını – sehr, instinkt, seksuallıq üzərində qurulduğunu irəli sürürdü. Bu isə marksizmlə heç bir halda üst-üstə düşmürdü [18, s.208]. Onun mövqeyi rus freydo-marksistlərinə (A.B.Zalkind, B.E.Bıxovski, K.D.Fridman, A.R.Luriya, M.A.Reisner) qarşı yönəlmişdi.

Freydomarksizmin tənqid edilənlərdən biri də L.S.Vıqotski idi. “Sənətin psixologiyası” (1925) traktatında “estetik reaksiya”, katarsis, əsərlərin emosional və

obrazlı məzmunu məsələlərinə maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdü. Qeyd edirdi ki, hər dövrün özünəməxsus psixoloji qamması var, sənət onu ayırd edir. Vıqotski Freydidin fikirləri ilə sovet tərəfdarları arasında köklü uyğunsuzluğa diqqət çəkdi. “Əlbəttə, heç bir psixoanalitik jurnal Luria və Fridmanın məqalələrini dərc etməzdi” [19, s.331], freydzizm bolşevik nəzəriyyəçilərinin ona aid etdiklərindən çox fərqlidir və alimin fikrincə, bu nəzəriyyəçilər iki sistemin, freydzizmin və marksizmin yaxınlığını bəyan edərkən oxucularını aldadırlar.

Beləcə, 1920-ci illərin sonu psixoloji analizdən və ümumiləşdirmədən qurtulmaq cəhdləri ilə yadda qaldı. Analitik psixologiyadan imtina yeni, sovet ədəbiyyatının yaradıcıları tərəfindən elan edildi. 1930-cu illərdən etibarən sovet ədəbiyyatşünaslığında psixologimin nəzəri konsepsiyası Maksim Qorkinin “ədəbiyyat insanşünaslıqdır” formuluna köklənir. Marksist estetikə ən saf halı ilə sosialist ədəbiyyatın ideologiyasına çevrilir. Klassik rus psixoloji ədəbiyyatı seçimə məruz qoyulur, belə bir qənaətə gəlinir ki, *psixoloji təhlilin ən uyğun mexanizmi klassik realizm dönməndə (Tolstoy, Dostoyevski, Çexov, Qorki və b.) hazırlanmış, insanşünaslığın böyük təcrübəsi toplanmış və bədii psixoloji təhlilin ən dəyərli istiqamətləri və cərəyanları məhz bu dönmədə kristallaşmışdır (2, s.3).*

Sovet ədəbiyyatşünasları inanırdılar ki, tədqiqat predmeti kimi psixoloji təhlilin vacibliyi və əhəmiyyəti konkret bədii yaradıcılıqda sintetik güclə, tipik və ümumi obrazların, müxtəlif sosial təbəqələrin və siniflərin psixologiyasını birləşdirmə qabiliyyəti ilə ölçülürdü və insan ruhunun fərdi dialektikasına dərinə diqqət özündə ehtiva edirdi. A.İezuitovun “*Estetika və ədəbiyyatda psixologizm problemi*”, A.Pavlovun “*Sovet ədəbiyyatında psixologizm haqqında*” məqalələrində dominant xətt realizmin inkişaf mərhələlərinə müvafiq şəkildə psixologizmi izləmək idi. Sovet estetik fikrində psixologizm daha çox şəxsiyyət amili ilə bağlı idi. 1920-30-cu illərdən 1960-cı illərə qədər psixologizm problemi sovet yazıçılarının və ədəbiyyatşünaslarının yaradıcılığında bədii metod çərçivəsində, ənənə və yenilik müstəvisində təhlil edilirdi. 1970-80-ci illərdə problemin nəzəri və tarixi dərinə keçid edilmiş, çox saylı tədqiqatlar yazılmış, amma yanaşmaların müxtəlifliyi və uyğunsuzluğu fonunda terminoloji çərçivələri qeyri-dəqiqləşmiş, psixologizmin vahid konsepsiyası formalaşma bilməmişdir. O.Zolatuxinin fikrincə, problemin konkret aspektlərinin (psixologizm və üslub/janr/metod/şəxsiyyət) təhlilə cəlb olunması onun konseptual həllini tapmağa imkan verməmişdi. Ədəbiyyatda psixologizmin nəzəri və praktiki məsələlərinin öyrənilməsi üçün material uzun müddət demək olar ki, yalnız realist sənətkarların irsi ilə məhdudlaşmış, psixologizm XIX əsrin kəşfi hesab edilmiş, ondan qabaqkı mətnlərlə diaxron əlaqələri nəzərə alınmamışdır.

Nəticə. Beləliklə, rus bədii-estetik və nəzəri fikrində marksist estetikə ilə başlayan, 1910-20-ci illərdə freydzizm və ya freydomarksizmlə müşahidə olunan, 1930-60-cı illərdə psixologizm və antipsixologizm konsepsiyaları daxilində formalaşan və 1960-cı illərdən sonrakı dönmədə psixologizmin nəzəri və tarixi kateqoriya kimi öyrənilməsi çərçivəsində öz tam olaraq tapmayan bir problem kimi görünür. Ən son period isə postsovet humanitar məkanında psixologizmlə bağlı araşdırmaların ideoloji senzura və qəliblərdən kənarında yenidən təyinatına əsaslanır. Bugün psixopoetika, psixoestetika kimi qavramlar formalaşmış, bədii mətnin forma və məzmun qatlarında psixoloji olanın üz çixmasının fərqli üsul və yönələri

olduğu aşkarlanmağa davam edir. Bugün ədəbiyyatın tək cərəyanı realizm deyil, hətta realizm passiv mövqeyə keçmiş düşüncə tərzidir. Müasir dünyada modernizm, postmodernizm, lap metamodernizm paradıqmaları çərçivəsində ədəbiyyatın insana münasibəti dəyişmiş, insan öz sosialogiyası və psixologiyası ilə çox fərqli aspektlərdən ədəbiyyatın mövzusunə çevrilmişdir. Demək olar ki, XX əsrin böyük bir hissəsini ideoloji təzyiq və senzura altında yaşamağa məhkum olmuş bugünkü postsovet ədəbiyyatları, və onlardan biri kimi Azərbaycan ədəbiyyatında psixologizmin yeri də, mövqeyi də, məzmunu da, forması da çox fərqlidir. Bu fərqi göstərmədən ədəbiyyatda psixoloji olanı göstərmək, psixologizmin izahını vermək çətindir, həm də metodoloji yanlışlığa səbəb ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Есин А.Б. Психологизм русской классической литературы. – Москва: Просвещение, 1988.
2. Проблемы психологизма в советской литературе. – Л.: Наука, 1970
3. Белинский Виссарион Григорьевич. Герой нашего времени/ В.Г. Белинский. Взгляд на русскую литературу. Москва: Современник, 1988.
http://az.lib.ru/b/belinskij_w_g/text_0360.shtml
4. Чернышевский, Н.Г. Детство и отрочество. Военные рассказы графа Л.Н. Толстого / Н.Г. Чернышевский. [Электронный ресурс]. – Режим доступа http://az.lib.ru/c/cliemysliewskij_n_g/text_0240.slitml
5. Овсяннико-Куликовский Д.Н. Вопросы психологии творчества / Д.Н. Овсяннико-Куликовский. – СПб.: Издание Д.Е. Жуковского. 1902. – 301 с. <https://avidreaders.ru/read-book/voprosy-psihologii-tvorchestva-pushkin-geyne-gete.html>
6. Скафтымов А.П. Идеи и формы в творчестве Л. Толстого / Александр Павлович Скафтымов // Нравственные искания русских писателей: статьи и исследования о русских классиках; сост. Е.И. Покусаева. – Москва: Художественная литература, 1972. – с. 134-164.
7. Скафтымов А.П. О психологизме в творчестве Стендаля и Л. – Толстого / Александр Павлович Скафтымов // Нравственные искания русских писателей: статьи и исследования о русских классиках. – Москва: Художественная литература, 1972. – с. 165-181.
8. Козлик И.В. В поэтическом мире Ф.И. Тютчева. Ивано-Франковск: Плай; Коломыя: Вік, 1997.
9. Эткин Александр. Эрос невозможного (История психоанализа в России), Москва: «Гнозис-Прогресс-Комплекс», 1994. https://rozamira.nl/lib/ski/rus-kul/etkind_eros.htm
10. Осипов Николай Евграфович. «Записки сумасшедшего», незаконченное произведение Л.Н. Толстого (к вопросу об эмоции боязни) Статья впервые была опубликована в журнале «Психотерапия» (1913). Текст дан по изданию: Психоаналитические и философские этюды. – Москва: 2000. – С. 317-334.
11. Ермаков Иван. Психоанализ у Достоевского. Глава из работы «Ф. М. Достоевский. Он и его произведения», написанной, вероятно, в 1925 г. Текст дан по изданию: Российский психоаналитический вестник. 1993-1994. № 3-4. – с. 145-154.
12. Халецкий А. М. Психоанализ личности и творчества Шевченко. Статья была впервые опубликована в журнале «Современная неврология», 1926, № 3.

- Текст дан по изданию: Овчаренко В.И., Лейбип В.М. Антология российского психоанализа. В 2 т. Т. 1. – Москва, 1991. – с. 634-640.
13. Григорьев И. Психоанализ как метод исследования художественной литературы. Статья впервые была опубликована в журнале «Красная новь» (1925). Текст дан по изданию: Зигмунд Фрейд, психоанализ и русская мысль. – Москва, 1994. – с. 221-236.
 14. Выготский Лев. Искусство и психоанализ. Глава IV работы Л. С. Выготского «Психология искусства» (1925). Текст дан по изданию: Выготский Л. С. Психология искусства. – Москва, 1968. – с. 95-113.
 15. A history of Russian literary theory and criticism: the soviet age and beyond / edited by Evgeny Dobrenko and Galin Tihanov. University of Pittsburgh Press, 2011.
 16. Быховский Б.Э. О методологических обоснованиях психоаналитического учения Фрейда // Под знаменем марксизма. 1923, № 11-12. – с. 158-177.
 17. Троцкий Л. Письмо акад. И.П. Павлову. Сочинения, т. XXI, 1927, с. 260. <https://www.marxists.org/ruskskj/trotsky/works/trotl959.html>
 18. Волошинов В.Н. По ту сторону социального. О фрейдизме // Звезда. 1925. № 5 (11). С. 213. См. о нем: Parrington J. In perspective: Valentin Voloshinov // International Socialism. July 1997. Issue 75. [Электрон. ресурс]. URL: <http://pubs.socialistreviewindex.org.uk/isj75/parring.htm>
 19. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т. 1. Вопросы теории и истории психологии/Под ред. А.Р. Лурия, М.Г. Ярошевского. – М.: Педагогика, 1982

Summary

THE ISSUE OF PSYCHOLOGISM IN RUSSIAN-SOVIET LITERARY STUDIES: METHODOLOGICAL DIRECTIONS AND STAGES

The creation of psychologism in literature (or the psychological as a whole) in the environment where the boundaries of fields such as philosophy, psychology, sociology, aesthetics, literary studies, and even linguistics intersect with each other causes semantic confusion. Psychologism in Russian-Soviet literary studies began with Marxist aesthetics, observed with Freudism or Freudo-Marxism in the 1910-20s, formed within the concepts of psychologism and antipsychologism in the 1930-60s, and within the framework of the study of psychologism as a theoretical and historical category in the period after the 1960s. seems like a problem that doesn't quite find itself. The most recent period is based on the redefinition of research on psychologism in the post-Soviet humanitarian space beyond ideological censorship and stereotypes. The presented article clarifies these issues, interprets the methodological directions of the study of the relationship between literature and psychology.

Резюме

ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГИЗМА В РУССКО-СОВЕТСКОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ: МЕТОДИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ЭТАПЫ

Создание психологизма в литературе (или психологии в целом) в среде, где пересекаются границы таких областей, как философия, психология, социология, эстетика, литературоведение и даже языкознание, вызывает смысловую путаницу. Психологизм в русско-советском литературоведении начинался с марксистской эстетики, наблюдался с фрейдизма или фрейдомарксизма в 1910-20-е годы, формировался в рамках концепций психологизма и антипсихологизма в 1930-60-е годы и в рамках изучения психологизма как теоретико-историческая категория в период

после 1960-х годов представляется проблемой, которая не совсем находит себя. Новейший период основан на переосмыслении исследований психологизма на постсоветском гуманитарном пространстве вне идеологической цензуры и стереотипов. Представленная статья вносит ясность в эти вопросы, интерпретирует методологические направления изучения взаимосвязи литературы и психологии.

Rəyçi: *dos. Aytən Hacıyeva*

METODİKA

Aynur Həsənova
Azərbaycan Dillər Universiteti

KOMMUNİKASIYA – XARİCİ DİLİN TƏDRİS ÜSULU KİMİ

Açar sözlər: *kommunikasiya, debat, monoloq, yazılı kommunikasiya, jest, intonasiya, şifahi nitq*

Key words: *communication, debate, monologue, written communication, gesture, intonation, oral speech*

Ключевые слова: *коммуникация, дебаты, монолог, письменная коммуникация, жест, интонация, устная речь*

İnsan həyatının əsasını Ana dili təşkil edir və onun gələcək inkişafını şərtləndirir. Bununla belə Ulu öndərimiz həmişə tövsiyə etmişdir ki, Ana dili ilə yanaşı gənclər dünyanın inkişaf etmiş dillərini yüksək səviyyədə öyrənməlidirlər ki, elm və təhsil sahəsində uğur qazansınlar. Ali və orta məktəblər arasında ingilis dili sözsüz ki, öyrənilmə səviyyəsinə görə liderdir.

Dilin ən vacib xüsusiyyəti onun kommunikativ xarakter daşmasıdır. Kommunikasiya məlumat və ideyaların mübadiləsi prosesidir. Kommunikasiya prosesində ötürülən məlumatlar müxtəlif formalarda ola bilər. Məsələn, simvollar, işarələr, davranış, yazılı, şifahi və ya siqnallar. Bütün kommunikasiya növlərində eyni komponentlər olur. Bunlara məlumatı ötürən, qəbul edən, məlumat və vasitə (məlumat hansı yolla ötürülür) aiddir. Bu komponentləri özündə birləşdirən kommunikasiyanı uğurlu hesab etmək olar.

Kommunikasiyanın iki əsas forması vardır:

1. *Şifahi kommunikasiya*

2. *Yazılı kommunikasiya*

Şifahi nitq kommunikasiyanın ən geniş yayılan forması hesab edilir. Şifahi nitq zamanı məlumatlar verbal şəkildə ötürülür. Bu zaman danışan şəxs məlumatları özündə ehtiva edən sözlərdən, ifadələrdən, cümlələrdən istifadə edir. Şifahi kommunikasiyanın ən vacib xüsusiyyəti tələffüz aydınlığı, məzmunun dəqiqliyi, əlçatanlığı, fikir təqdimatıdır. Şifahi kommunikasiya zamanı ötürülən məlumatlar real faktlara əsaslanmalı və konkret olmalıdır. Şifahi kommunikasiyadan həmçinin hiss və emosiyaları, arzuları, düşüncə və fikirləri, ideyaları da sözlərlə ifadə etmək üçün istifadə edilir.

Bu gün ingilis dilinin tədrisində əsas diqqət məhz şifahi nitqin inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənmişdir. Qeyd etməliyik ki, şifahi nitq deyərəkən yalnız danış-

maq deyil, həm də eşitmə qavrayışı və eşidilənləri anlama prosesi və yazıları oxumaq (anlamaq) prosesi başa düşülür. Əvəllər xarici dillərin tədrisində bir qayda olaraq, fonetika və qrammatikanın tədrisi ön plana çəkilirdi. Əslində həmin dövrdə xarici dillərin tədrisində əsas çatışmazlıq tədris prosesində fonetik və qrammatik qaydaların öyrənilməsinə bir növ asılılıq olmuşdur. Hal-hazırda ölkəmizdə xarici dillərin tədrisində əsas diqqət şifahi nitqin inkişafına yönəldilmişdir. Əgər öyrənilən dildən kommunikativ məqsəd (ünsiyyət vasitəsi) üçün istifadə edilmirsə, onda bu dilin öyrənilməsi öz əhəmiyyətini getdikcə itirir. Xarici dillərin tədrisinin səmərəliliyini artırmaq üçün əməli danışıq vərdisləri yaratmaq, şagirdləri kollektiv danışıq prosesinə cəlb etmək müəllimdən yüksək bacarıq və təcrübə tələb edir. Mövcud proqramlara əsasən şagirdlər kommunikativ vərdiş və bacarıqlara yiyələnməlidirlər. Kommunikativ bacarıqlar isə dil mühiti olmadan ancaq tədris prosesində həyata keçirilir. Dil mühitinin olmaması qarşıya qoyulan məqsədə çatmaqda çətinliklər yaradır. Aydınır ki, şifahi nitq zəngin söz ehtiyatı, qrammatik materialdan əməli surətdə istifadə etmək, eləcə də düzgün tələffüz normaları tələb edir. Bunları nəzərə alan müəllimlər ilk dərslərdən başlayaraq dilə böyük maraq oymaq, lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək məqsədilə bir sıra üsullardan istifadə etməyə başlayırlar.

Şifahi kommunikasiyanın bir neçə üsulu vardır:

1. Diskussiya – diskussiyanın əsas cəhəti danışanların hər hansısa bir mövzunu müzakirə etmələri, təkliflər irəli sürmələri və sonda müəyyən bir qərar qəbul etmələridir. Diskussiya müddətində tərəflər bir-birilərinin fikirlərini dinləməli və bir-birilərinin fikirlərini qəbul etməyə hazır olmalıdırlar. Diskussiya müddətində hər kəsin öz fərdi fikirləri olduğu üçün tərəflər bu fikirlərə hörmət etməli və çalışmalıdırlar ki, hər bir fikri dəyərləndirsinlər. Diskussiyadan xarici dil dərslərində şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək üçün istifadə edilir. Bu zaman şagirdlər müzakirə olunan bu və ya digər bir məsələ barədə öz fikirlərini söyləməklə, öz baxışlarını əsaslandırmağı, faktları təhlil etməyi öyrənirlər. Diskussiyanın nəticəsində şagirdlərdə dinləmək və növbə ilə danışmaq bacarıqları, başqa baxışlara dözümlülük, diskussiya mədəniyyəti kimi keyfiyyətlər inkişaf edir.

2. Debat – konstruktiv ünsiyyət məhsulu olan dialoqlara əsaslanan, yeni fikirlərin və məlumatların verilməsi və qəbul edilməsi ilə nəticələnən bacarıqlı müzakirələr hesab edilir. Debatda hər hansısa bir vəziyyətin həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri təsvir edilir. Diskussiyadan fərqli olaraq, debat daha çox rəqabət xarakterli olmağa meyillidir. Bu səbəbə görə də debatin rəqabət xarakterli olmağından hər zaman faydalanmaq lazımdır. Bu üsul xarici dilin tədrisi zamanı müəllimlər tərəfindən istifadə edilir. Debatı müəllim fəal interaktiv dərslərin ikinci mərhələsi olan tədqiqatın aparılması mərhələsində tətbiq edir. Debatı tətbiq edərkən müəllim düzgün iş formasını seçməlidir. Debat üsulunda müəllimlər daha çox qruplarla iş aparırlar.

3. Dialoq – fikir mübadiləsi aparmağın ən effektiv yolu hesab edilir. Dialoqların məqsədi müxtəlif perspektivlərin və məlumatların paylaşılmasıdır. Biz başqaları ilə yeni fikirlərdən və anlayışlardan xəbərdar olmaq üçün və eyni zamanda da öz fikir və ideyalarımızı inkişaf etdirmək üçün dialoqa giririk.

Kommunikasiyanın ikinci növü yazılı kommunikasiyadır. Yazılı kommunikasiya zamanı biz öz fikirlərimizi, ideyalarımızı və hisslərimizi yazılı şəkildə di-

gər insanlara çatdırırıq. Yazılı nitq intonasiasız, ekspressivlikdən kənar, ümumiyyətlə səssiz nitqdir. Bu, fikirlərdə, təsəvvürlərdə olan nitqdir, şifahi nitqin mahiyyət xarakterli əhəmiyyət daşıyan səslənməsindən məhrumdur. Yazılı kommunikasiya vasitələri müxtəlif formalarda ola bilər. Bunlara məktub, məruzə, e-mail, hesabat və b. misal göstərmək olar.

Şifahi nitq kimi yazılı nitq də xarici nitqin bir növü kimi verbal ünsiyyətə aiddir. Yazılı nitq vasitəsilə ünsiyyət yazılı mətnlərin köməyi ilə həyata keçirilir, görmə vasitəsilə qavranılır. Mütəxəssislər yazılı nitqi şifahi monoloji nitqə nisbətən daha müfəssəl nitq hesab edirlər. Adətən, yazılı nitqdə həmsöhbətlə əks əlaqə mövcud olmur. Ona görə də biz hər şeyi əvvəlcədən yazdığımız mətnə ona izah etməliyik. Yazılı nitqin əsas xüsusiyyəti budur ki, biz öz fikrimizi, istək və arzularımızı müəyyən məsafədən istədiyimiz adamlara çatdırma bilirik. Yazılı nitq informasiyaları müəyyən məsafədən ötürməklə yanaşı mühafizə edib saxlamağa da imkan verir. Yazılı nitqin özünəməxsus qrafik, stilistik, orfoqrafik və qrammatik xüsusiyyətləri vardır.

Yazılı kommunikasiya yaxşı yazı bacarığının olmasını tələb edir. Əgər şagirdlərdə sürətli yazı vərdişləri formalaşmayıbsa, bu zaman onlar yazının daha mürəkkəb mərhələlərində, məsələn, yaradıcı yazı, sərbəst yazı və b. öhdəsindən gəlməkdə çətinliklərlə rəstlaşacaqlar. Əgər şagirdlər öz yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək istəyirlərsə, onlara məktəb qəzetlərinin və ya illik kitabçaların hazırlanması işlərinə qoşulmalarını tövsiyə edə bilərik. Jurnal yazmaq, gündəlik tutmaq kimi fəaliyyət növləri heç bir konkret fənnin tədrisi ilə məhdudlaşdırıla bilməz, hər bir fənnin – istər nəzəri, istərsə də praktiki, istər dil, istər dəqiq elmlərlə əlaqəli olan fənnlərin tədrisində şagirdlər yazılı nitq fəaliyyəti ilə məşğul olmaqla bir tərəfdən həmin fənnlərin məzmununu mənimsəyə bilər, digər tərəfdən isə, öz düşüncə qabiliyyətini, öz fikirlərini müxtəlif fənnlərin məzmunu əsasında yazılı şəkildə ifadə etmək bacarığına sahiblənə bilər.

Toby Fulvilerin (1980) fikrincə jurnallar bütün fənnlərin tədrisində istifadə edilə bilər, məsələn, sinifdə diskussiyaların təşkili zamanı, kiçik qruplarda fəaliyyətlərin təşkili zamanı, çətin problemlərin aydınlaşdırılmasında və mənimsənilməsində, öyrənmə təcrübəsinin səmərəsinin artırılmasında və b. hallarda jurnallar şagirdlərin təlim-idrak və öyrənmə fəaliyyətlərinin tərkib hissələrinə çevrilə bilər və uğurlu təlim nəticələrinin əldə edilməsinə köməkçi ola bilər. Jurnalardan istifadə keçirilən fənnlərdən, müəllimlərdən, onların professional hazırlığından, təlim məqsədlərindən və s. asılı olaraq müxtəlif forma və məzmun kəsb edə bilər. Jurnalarda şagirdlərə öyrəndikləri materiallar üzərində fikirləşmək, mənimsədiklərini ardıcıl bir şəkildə qeyd etmək, öyrəndiklərinin məntiqini diqqət mərkəzində saxlamaq, ümumiyyətlə fənnin məzmununu öyrənməkdə onlara yardımçı olur.

Şagirdlərin yazı qabiliyyətlərini formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün dərslərə yaxşı yazı bacarıqları olan müəllimləri cəlb etmək lazımdır. Yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün həmçinin qəzet, jurnallar, kitablar və internet saytlarından oxunan materiallar da yardımçı ola bilər. Çünki yaxşı yazılı kommunikasiyanın səmərəsi ilk növbədə şagirdin söz ehtiyatının, leksik bazasının olmasından asılıdır. Şagirdin orta məktəbdə əldə etdiyi yazı bacarıqları və vərdişləri onun növbəti həyatında hər hansısa bir yazı işini nə dərəcədə yerinə yetirməsinə təsir göstərəcəkdir. Əgər şagirdlərdə öz fikirlərini yazılı şəkildə ifadə etmək sahəsində

müəyyən vərdiş və bacarıqlar formalaşmışdırsa, onda o bunu gələcək həyatında da uğurla həyata keçirəcəkdir.

Yazı ilk növbədə sözlərdə hərflərin düzgün düzülüşü ilə də əlaqədardır. Ona görə də, yazılı nitq zamanı, şagirdlər hər hansısa bir ideya üzərində düşünərkən onlar sözlər haqqında, onların düzgün yazılışı haqqında deyil, mətnin məzmunu, verilmiş mövzunun şərhü üzərində daha çox düşünməli, öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün faktlara istinad etməli, dəlillər gətirməlidirlər.

Yazılı nitq xarici dil tədrisinin aşağı mərhələsindən etibarən tədris prosesinə daxil edilməli, zaman keçdikcə isə şagirdlər öz fikirlərini yazılı formada ifadə etmək bacarıqlarını qazanmalıdırlar. Lakin, araşdırmalar onu göstərir ki, çoxlu sayda xarici dil müəllimləri tədrisin ilkin mərhələsində yazılı nitqə çox da əhəmiyyət vermir, öz fəaliyyətlərini daha çox ayrı-ayrı hərflərin, hərf birləşmələrinin, sadə və mürəkkəb sözlərin yazılışı ilə məhdudlaşdırırlar.

Maraqlıdır ki, xarici dil müəllimləri də çox vaxt yazı ilə yazılı nitqi bir-birindən fərqləndirə bilmirlər, onlar şagirdlərin hər cür fəaliyyətini, məsələn, sözlərin, cümlələrin, ifadələrin, yazılışını, qrammatik tapşırıqların yerinə yetirilməsini də məhz yazılı nitqə aid edirlər. Müəllimlərlə olan söhbətlər də bunu sübut edir, belə ki, “Siz şagirdləri yazılı nitqin hansı növləri ilə məşğul olmağa cəlb edirsiniz?” sualına onların çoxu məhz sözlərin, ifadələrin yazılışı üzrə yerinə yetirilən işlər, qrammatik tapşırıqlar icrasını aid edirlər. Bəzi müəllimlər isə öz hərəkətlərinə haqq qazandıraraq şagirdlərin yazılı nitq üçün hazır olmadıqlarını, qrammatik zamanlardan hamısını deyil, yalnız müəyyən bir qismini keçdiklərini iddia edirlər və beləliklə, tədrisin aşağı pilləsində yazılı nitq fəaliyyətinin təşkil edilməsinin və şagirdlərin öz fikirlərinin yazılı şəkildə sərbəst ifadə etməklərinin mümkün olmadığını “əsaslandırmağa” cəhd edirlər. Bu mərhələdə elementar yazılı nitq vərdişləri əldə etməyən şagirdlər tədrisin sonrakı mərhələlərində - orta və yuxarı mərhələlərində də lazımı dərəcədə yazı vərdişlərinə yiyələnə bilmirlər.

Düzdür, praktikanın təhlili göstərir ki, xarici dil tədrisinin orta və yuxarı mərhələlərində müəyyən qədər yazılı nitq fəaliyyəti ilə məşğul olunur, şagirdlərin sinif-dərs və müstəqil fəaliyyətlərində sərbəst tapşırıqların yerinə yetirilməsi müəyyən qədər yer tutur. Ən geniş istifadə edilən yazılı nitq fəaliyyətləri imla və inşa yazılarıdır. Tədris ilinin müəyyən vaxtlarında (hər rübün sonunda) şagirdlər müəllimin müəyyənləşdirdiyi mövzu üzrə inşa yazırlar. Yazı fəaliyyətinin təşkilində çatışmazlığı nəzərə almasaq da belə, iki ayda bir dəfə yazı yazmaq təcrübəsinin nə dərəcədə səmərəli olması, həmin fəaliyyət nəticəsində hansı vərdişlərin formalaşma biləcəyi şübhə doğurur. Heç bir vərdiş bu interval daxilində həyata keçirilməklə səmərəli nəticə verməz.

Şifahi və yazılı kommunikasiya arasında bir çox fərqli xüsusiyyətlər vardır:

1. Şifahi nitq zamanı intonasiyadan, səs tonu istifadə olunur. Lakin yazılı nitqdə belə xüsusiyyətlər yoxdur.
2. Şifahi kommunikasiya dialog formasında, yazılı kommunikasiya isə monoloq formasında olur.
3. Şifahi nitqdə paralingvistik vasitələrdən, məsələn, üz ifadələri – jest və mimikalar və s.-in köməyi ilə danışanın istifadə etdiyi sözlərin təsvirini artırma bilər. Amma yazıda bu cür paralingvistik vasitələrdən istifadə olunmur.
4. Şifahi nitq ani olur və daha tez olur. Yazılı nitq isə müəyyən qədər vaxt tələb edir. Yazılı nitq bir növ yaradıcılıq məhsulu hesab edilir.

5. Şifahi kommunikasiya əsas hesab edilir. Yazılı kommunikasiya isə ikinci yerdə gəlir.

6. Şifahi kommunikasiya zamanı nitqə müəyyən düzəlişlər etmək olmur. Lakin yazılı nitqə isə düzəlişlər etmək və yazını təkmilləşdirmək olur.

7. Yazılı nitq zamanı qarşı tərəfin fikirlərini, münasibətini öyrənmək müəyyən qədər vaxt alır. Şifahi nitq isə interaktivdir.

8. Yazılı nitqdə daha çox mürəkkəb cümlələrdən istifadə olunur. Lakin şifahi nitqdə isə sadə, yığcam cümlələrdən istifadə olunur.

9. Yazılı nitqdə punktuasiya, cümlə quruluşuna diqqət edildiyi halda şifahi nitqdə isə belə olmur. Şifahi nitqdə yarımçıq cümlələrdən, təkrarlardan istifadə edilir.

Qeyd edilən xüsusiyyət qeyri-formal şifahi nitqə aiddir. Həmçinin yazılı nitqin də qeyri-formal növü vardır, hansında ki, punktuasiya, cümlə quruluşu və digər xüsusiyyətlərə diqqət edilmir, məsələn, dostlara yazılan e-mail, məktub və s.

Şagirdlərdə kommunikativ bacarıqların inkişaf etdirilməsi işinin düzgün təşkil müəllimin şifahi və yazılı nitqin xüsusiyyətlərini nə dərəcədə bilməsi, nitqin bu formalarının hər birinin özünəməxsus normalarını fərqləndirməyi şagirdlərə öyrətməyi çox vacibdir. Təcrübə göstərir ki, nəinki ibtidai, hətta yuxarı siniflərdə də nitqin bu iki cəhətini uşaqlarda eyni səviyyədə inkişafına nail olmaq qeyri-mümkündür. Belə ki, uşaqların bir qrupu çox yaxşı şifahi nitqə malik olduqları halda fikrini yazılı şəkildə ifadə etməkdə çətinlik çəkir. Digər qrup isə əksinə ifadə və inşa yazarkən müvəfəqiyyət qazandığı halda, şifahi nitqləri anlaşılmaz olur. Az da olsa nitqin hər iki cəhətinə eyni səviyyədə yiyələnən uşaqlara rast gəlmək mümkündür.

Ədəbiyyat:

1. Annie Leah Sommers. "Everything You Need to Know about Effective Communication at School and at Work", The Rosen publishing group, inc. First edition, 2000, p.15-20.
2. Aytan Hajiyeva. "English stylistics", Elm və Təhsil, 2005.
3. Fulwiler Toby. "Journals across the Disciplines", English Journal, 1980, p.14-19.
4. Jeremy Harmer. "The Practice of English Language Teaching", Pearson Longman, 4th Edition.
5. Sadhana Gupta. "Communication Skills and Functional Grammar", University Science Print, First Edition,-2008, p.94-107.
6. Yadigar F. "Xarici dilin tədrisinin bəzi problemləri", Khazar University Press, 1995.

Summary **COMMUNICATION AS A METHOD** **IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES**

This article based on the types of communication and differences between them. There are two types of communication: oral and written communication. These types of communication are very important in the training of English language in the classroom. Writing and speaking are closely connected with each other. That is why they must be taught together. Teacher must pay special attention to them. They must develop students' oral and written speech.

Резюме
КОММУНИКАЦИЯ КАК МЕТОД
В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫК

Эта статья основана на типах общения и различиях между ними. Существует два вида общения: устное и письменное общение. Эти виды общения очень важны при обучении английскому языку в классе. Письмо и говорение тесно связаны друг с другом. Вот почему их нужно учить вместе. Учитель должен уделять им особое внимание. Они должны развивать устную и письменную речь студентов.

***Рецензент:** д-р. Э.Н. Йусифов*

Dürrə Həşimova
Azərbaycan Dillər Universiteti

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ MULTİKULTURAL TƏHSİLİN TƏŞKİLİNƏ VERİLƏN TƏLƏBLƏR

Açar sözlər: *material seçimi, birgə öyrənmə, müəllimin rolu, öyrətmə strategiyaları, multikultural dəyərlər*

Key words: *material selection, collaborative learning, teacher's role, learning strategies, multicultural values*

Ключевые слова: *выделение материала, совместное обучение, роль учителя, стратегии обучения, поликультурные ценности*

Multikulturalizm fərqli mədəniyyətlərə məxsus adamların cəmiyyətdə birlikdə yaşamasını müəyyən edən ifadədir. Bu termin özlüyündə müxtəlif məzmunları birləşdirir. Həm siyasi, həm etnik və həm də mədəni fərqliliklərin müşahidə olunduğu sosial mühitdə insanların səmimi münasibət qurması və deyilənlərin anlaşılıqlı olması multikulturalizmin əsas hədəflərindəndir.

Mədəni müxtəliflik özündə müxtəlif etnik-siyasi ünsürləri əks etdirir. Multikulturalizm isə mədəni fərqliliklərin müşahidə olunduğu sosial mühitdə müəyyən olunan problemlərin həlli istiqamətində müəyyən işlərin görülməsini təmin edir.

Xarici dillərin tədrisi zamanı tələbələrin hədəf dilin mədəniyyəti ilə yerli mədəni xüsusiyyətlər arasında oxşarlıqları və fərqlilikləri müşahidə etməsi onların dilöyrənmə prosesinə bu və ya digər şəkildə təsir edir. Burada başlıca fəaliyyət mədəni dəyişiklikləri nəzərə almaqla tələbələrə onların qəbul edə biləcəkləri materialları təqdim etməkdir. Bu materiallar dilöyrənmələrə yaşadığı cəmiyyətin qoyduğu multikultural tələblərə uyğun olmazsa, bu zaman təlim prosesinin keyfiyyətindən söhbət gedə bilməz. Bu isə tələbələrin dil bilikləri üzrə uğurlu təlim nailiyyətləri əldə etməsinə mane olur.

Professor D.İsmayılova xarici dillərin tədrisi ilə mədəniyyətin inteqrasiyasının vacibliyini araşdırır və qeyd edir ki, burada mədəniyyətin tədrisinin müxtəlif məqsədləri vardır. O, bu məqsədlərin aşağıdakılardan ibarət olduğunu qeyd edir:

- bütün tələbələrə hər ölkənin insanların özünəməxsus dəyərləri və davranış nümunələri olduğunu qəbul etdirmək;
- tələbələrin hər birinin yaş, cins, sosial mühit və ya məskunlaşdığı yerdən asılı olaraq müxtəlif danışıq tərzləri və davranış normalarını olduğunu anlamasını təmin etmək;
- hədəf mədəniyyətlərdə ümumi situasiyalarda qarışıq davranış normaları olduğundan xəbərdar olmaq;
- hədəf mədəniyyətdə sözlərin konnotasiyası və birləşmələrin əlaqələndirilməsi məsələsini anlamaq;
- dəlilləri dəstəkləmək üçün fərqli mədəniyyətlərdə dəyərləndirmək və ümumiləşdirmək bacarıqlarını formalaşdırmaq;

- hədəf mədəniyyətdə məskunlaşmaq və məlumatları təşkil etməyə aid mühüm bacarıqları inkişaf etdirmək;
- hədəf mədəniyyətə intellektual maraq yaratmaq və həmin xalqın insanlarına qarşı empatiya oyatmaq [5, s.124].

Yuxarıda sadaladıqlarımızdan da aydın olduğu kimi mədəniyyətin dilə təsiri böyükdür. Tələbələrdə tolerant mövqeyin formalaşdırılması bu mədəniyyətlə dilin inteqrasiyasında mühüm rola malikdir. Onların istənilən ölkədə yaşayan insanlarla mədəni çərçivədə ünsiyyət qurması və əlavə faktorları nəzərə almadan fikirlərini sərbəst şəkildə çatdırması üçün mədəniyyət nümunələrinin dərstdə dərk edilməsi lazımdır. Burada xüsusilə xarici dillərin və ən əsası ingilis dilinin təsiri yüksək səviyyədədir. Belə ki, ingilis dili bir neçə ölkədə birinci və ya ikinci dil kimi tədris olunur. Bu səbəbdən də, o ölkələrin hər birinin mədəniyyət nümunələrini təhlil etmək və bu sahədə bilikləri təkmilləşdirmək dillərin tədrisi üçün vacib element hesab edilir.

Multikultural dəyərlərin formalaşdırılmasında mühüm elementlərdən biri isə birgə öyrənmə prosesinin təşkil edilməsidir. D.Stroining birgə öyrənmə prosesinin icmalını belə müəyyənləşdirir:

- qeyri-formal salamlama və özünü təqdim etmə;
- müəllim tərəfindən məqsəd və vəzifələrin açıqlanması;
- müzakirə prosesinin təşkili:
 - a) dairə şəklində oturaraq hər kəs bir-birilə göz kontaktı qurur,
 - b) tələbələr birinci dildə məlumatı paylaşır,
 - c) təlimatçı tələbələrin arxasında dayanaraq həmin sözlərin yaxın mənasını öyrənilən dildə onlara çatdırır,
 - d) digər tələbə cavabı təkrarlayır,
 - e) hər bir tələbəyə imkan yaradılır ki, fikri təkrarlasın,
 - f) səslər qeydiyyata alınır və hər bir səs müəyyən intervallarla bir neçə dəfə təkrar dinlənilir,
 - g) hər tələbə yoldaşlarının yaddaşlarını təzələmək üçün bu fikirləri təkrarlayırlar.
- ümumi səmimiyyətə əsaslanaraq tələbələrin əvvəlki fəaliyyət barədə emosiyalarının müəyyənləşdirilməsi;
- qeyd edilən səsyzmalarda vacib olan fikirləri- qrammatika, leksika və ya dil qaydaları ilə bağlı qeydlərin lövhədə qeyd edilməsi və yenidən tələbələrə çatdırılması;
- tələbələrin yuxarıda göstərilən istənilən nümunələrlə bağlı suallar soruşmağa həvəsləndirilməsi;
- lövhədə qeyd edilənlərin dəftərdə qeyd edilməsi [6, s.97].

Birgə öyrənmə mühitinin qurulması təlim prosesinin səmərəli təşkil edilməsində mühüm elementlərdən hesab edilir. Burada əsas hədəf tək-cə dilin qrammatik, leksik və fonetik minimuma malik olması deyil, eyni zamanda onun psixoloji xüsusiyyətlərinin də dərk edilməsi, tələbələrin və digərlərinin fikirlərinə hörmətlə yanaşılmasının aşılmasıdır.

Məlumdur ki, xarici dillərin tədrisi zamanı problemlərin olmasının qarşısını almaq qeyri mümkünür. Burada problemlərin həll edilməsinin vacib əhəmiyyəti-

ni vurğulamaq lazımdır. Bu zaman müəllimin rolunu aşağıdakı qaydalarla izah etmək mümkündür:

- dərhal reaksiya vermək;
- sakitçiliyi qorumaq;
- yaxın münasibətdə olmaq;
- təkliddə söhbət etmək;
- tələbəyə deyil, davranışa fokuslanmaq;
- problemlərin mənfi tərəflərini deyil, müsbət tərəflərini görməyə və deməyə cəhd etmək;
- aydın qaydalar müəyyənləşdirmək;
- sinifi problem həll etmək üçün istifadə etmək;
- yoldaşları və rəhbərliyi cəlb etmək [3, s.175].

Bu zaman tələbələr problemlərin həllində daha məhsuldar olmağa çalışacaq. Çünki, onlar fikirlərinin nə dərəcədə önəmli olduğunu və bu barədə faktların vacibliyini anlayacaqlar.

Xüsusi olaraq qeyd etmək istədiyimiz məsələ bundan ibarətdir ki, tələbələrin öyrənmə prosesi dedikdə bu sahədə tək cə nəzəri biliklərin deyil, həmçinin tərbiyəvi aspektlərin də aşılması lazımdır. Multikultural dəyərlər aşılmasından tələbələrə heç bir dilin effektiv tədrisini həyata keçirmək olmaz. Burada həmin ölkənin gündəlik rejimindən başlayaraq adət-ənənələrini, bayramlarını, vərdiş etdikləri davranış qaydalarını, yaşayış tərzini izah etmək, hər zaman münasibətləri tənzimləyə bilməsi üçün fərqli mədəniyyətlərə aid nümunələri təqdim etmək lazımdır. Həmçinin, material seçiminə də diqqət edilməsi vacibdir. Müxtəlif alimlərin tədqiqatlarında mədəniyyətin tədrisi zamanı tələbələrdə multikultural dəyərlərin formalaşdırılmasına xidmət edən materialların seçilməsi məsələləri təhlil edilir. Bu sahədə araşdırma aparən mütəxəssislər ilk olaraq ədəbiyyatın tədrisinin vacibliyini qeyd edir.

Ədəbiyyatın tədrisinin müxtəlif müsbət və mənfi tərəfləri vardır. P.Ur bu sahədə apardığı araşdırmalarda ədəbiyyatın tədrisinin müsbət tərəflərini aşağıdakı kimi şərh edir:

- əyləncəli və motivasiyaedici olur;
- mətnin arxasındakı mənanı nəzərə alaraq tələbələrin mədəniyyət barədə təsəvvürlərini genişləndirir;
- empatiya, tənqidi və yaradıcı düşüncəyə sövq edir;
- müxtəlif situativ təsvirləri və konfliktləri əks etdirir;
- ədəbiyyatın tədrisi müxtəlif yazı növləri, dildən autentik istifadə formaları barədə məlumatlandırır;
- lüğətin zənginləşməsinə təsir edir;
- oxu bacarıqlarını formalaşdırır;
- müzakirə və yazı üçün mükəmməl başlanğıc hesab edilir.

Bunlarla yanaşı ədəbiyyatın tədrisinin mənfi tərəfləri də diqqətdən kənar saxlanmamalıdır:

- bəzi mənbələr tələbələr üçün çətin ola bilər. Bu zaman yaxşı olar ki, müəllimlər onları asanlaşdırıb anlaşılıq şəkildə təqdim etsinlər;
- bir çox ədəbi mətnlər çox uzundur və onların tədrisi uzun müddət vaxt tələb edir;

- ədəbiyyatın əlaqəli olduğu mədəniyyət nümunələri tələbələrin dünyagörüşünə uyğun olmaya bilər;
- dil öyrətmək üçün seçilən ədəbiyyat tələbələr üçün maraqsız və darıxdırıcı ola bilər;
- bəzən tələbələr bu materialların onlar üçün faydalı olmadığını, onların maraqlarına uyğun olmadığını düşünə bilər [8, s.224].

Bu materialların seçimi müəllimdən yüksək peşəkarlıq tələb edir. Belə ki, müəllim əldə edilən məlumatları təhlil edir, düzgün strategiyalar müəyyənləşdirərək təlim prosesini planlaşdırır və dərslərin effektivliyini artıran psixoloji davranış nümunələri seçir. Bu zaman tələbələr dərslərdə daha həvəsli və diqqətli dinləyicilərə çevrilirlər.

Hazırda, texnologiyanın sürətlə inkişaf etdiyi müasir dövrdə tələbələrin müxtəlif mənbələrə onlayn çıxışları vardır. Onlar müxtəlif mədəniyyətlərə aid video, bloklar və s. mədəniyyətlə bağlı məlumatları internet vasitəsilə əldə edə bilərlər. Mütəxəssislər bu materiallarda tələbələrə müxtəlif sorğular təqdim edərək özləri ilə bağlı xüsusi informasiyalar yerləşdirməsini təklif edir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- Ölkə barədə məlumatlar:
 - a) qoşma adı (nickname);
 - b) əhaləsinin sayı.
- Adət-ənənələr:
 - a) Rodeo nədir? Onlara məxsus rodeoda olan 3 ədəd adət-ənənəni qeyd edin.
 - b) serial nədir? Amerikada nümayiş olunan 2 məşhur serialın adını qeyd edin [2, s.418].

Burada mühüm məsələlərdən biri tələbələrə mədəniyyəti başa düşmək üçün imkan yaratmaqdır. İnternet vasitəsilə tələbələrə ünvanlanan sorğularda onlar faktları toplayır, fikirlərdən ayırır və öz müdaxiləsini müəyyənləşdirmək imkanı əldə edirlər. Bu zaman tələbələr hədəf dil mühitinin birbaşa içərisinə daxil olaraq məsələləri tam aydınlaşdırırlar.

Ümumiyyətlə, mədəniyyətlə bağlı araşdırmalarda tələbələrin məsələlərə daha geniş diapozonda baxmaq imkanı olur. Onlar özlərini digərlərinin yerinə qoyaraq hərtərəfli təhlil aparır, təkcə öz düşüncələri və hissləri ilə deyil, başqalarının da düşüncə tərzinə yiyələnmiş olurlar. Məsələni müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən təhlil etməklə məntiqi mühakimə yürütməyə başlayan tələbələr artıq hər kəsə hüquqı dəyər verərək onların dünyagörüşünə qarşı tolerant münasibət göstərir. Baxmayaraq ki, bəzi qəbul edilmiş mədəni normaların bizim mədəniyyətə inteqrasiyasını qəbul etməzlər, digərlərində bu məsələyə dözümlü davranır və onların fikirlərinə hörmətlə yanaşırlar. Multikultural dəyərlər təkcə bir sahədə deyil, müxtəlif sahələrdə özünü biruzə verərək onların inkişafını təmin etməyə fokuslanır. Nəticədə, tələbələr daha çox uğur qazanırlar.

Burada tələbələrə video materialların verilməsi daha effektiv hesab edilir. Çünki, onlar ətraflı tədqiqat apararaq birbaşa dil mühitinə daxil olurlar. Bunları müxtəlif yanaşmalar vasitəsilə həyata keçirmək olar. Yanaşmalar içərisində əhəmiyyətli olanlardan biri də proyekt, yəni layihə əsaslı yanaşmadır. Layihə əsaslı yanaşmada əsas məqamlardan biri onun açar məqamlarını nəzərə alaraq təlim pro-

sesini planlaşdırmaqdır. Bu təlim yanaşmasının təşkili zamanı bəzi xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır:

✓ mövzu uşaqların yaş, bilik və bacarıqlarına uyğun seçilməli, onların maraqlarını cəlb etməlidir;

✓ materialları dərin və mənalı araşdırmalıdır. Onlar müxtəlif müzakirələrə qoşulur, yeni mənbələr müəyyənləşdirir və bir-birləri ilə fikirlərini paylaşır;

✓ layihələrin mövzusu real həyatla əlaqəli olur, real kontekstə uyğun müəyyənləşdirilir;

✓ tələbələr görəcəkləri işin yekununda özlərini qiymətləndirir və refleksiya edirlər;

✓ görülən işin effektivliyini artırmaq üçün tələbələr bir-birinə suallar ünvanlayırlar;

✓ layihə iştirakçılarında müzakirədə müəllim və yoldaşları tərəfindən konstruktiv rəy verilir;

✓ burada yaranan problemlərin həlli istiqamətində müzakirələr aparılır, tövsiyələr qeyd edilir;

✓ layihə işinin yekununda tələbələr müxtəlif qrafiklər vasitəsilə araşdırmanın yekunu barədə məlumat verirlər. Təqdimatların qrafik şəkildə əks etdirilməsi açar məqamlardan hesab edilir;

✓ tələbələrin aparılan tədqiqatla bağlı öz fikirlərinin olması və mövzuya dair yeni ideyaların təqdim edilməsi tələb edilir;

✓ araşdırma zamanı rəqəmsal texnologiyadan istifadə edilməsinə üstünlük verilir [4, s.69].

Belə fəaliyyətlərin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, tələbələr birbaşa mövzuya müdaxilə etmək imkanı əldə edir və fikirlərini aydın şəkildə çatdırırlar. Məhz bu sahədə aparılan tədqiqatlar onu deməyə əsas verir ki, layihə işi birbaşa dilə daxil olmağa imkan verdiyindən onun cəmiyyətinə, sosio-etnik dəyərlərinə də nüfuz etməyə kömək edir.

Layihələrin təşkil edilməsi mədəniyyətlərarası ünsiyyətin də formalaşmasına təsir edir. Bu sahədə geniş tədqiqatlar aparan dilçi M. Bayron özünün mədəniyyətlərarası ünsiyyət modelini yaradaraq orada xarici dil müəllimlərinin fəaliyyətlərini qeyd edir. O, tələbələrdə mədəniyyətlərarası ünsiyyətin formalaşmasında müəllimin rolunu aşağıdakı xüsusiyyətlərə əsasən müəyyənləşdirir:

✓ xarici dillərin tədrisi zamanı tələbələrə dilin leksik və qrammatik strukturlarını əzbərlətməkdənsə onlara dil biliklərini müxtəlif situativ şəraitdə tətbiq etmələrinə imkan yaradılır;

✓ ingilis dili dərslərində zərurət olmadıqca ana dilinə tərcümə prosesindən çəkinmək lazımdır;

✓ xarici dil dərslərində daha çox xalqın mədəniyyəti ilə bağlı xüsusiyyətlərə diqqət edərək materiallar seçilir, onları mədəni fərqləri üzə çıxarmaq və həmin fərqlərə qarşı səbirli olmaq məqsədilə interaktiv metodlarla tədris etmək lazımdır ki, tələbələrin bu barədəki bilikləri nəticəyönümlülük prinsipinin tələblərinə uyğun olaraq daha da dərinləşdirilsin [1].

Məlumdur ki, müəllimlərin yanaşması tələbələrin də öyrənmə prosesinə təsir edir. Tələbələrdə mədəniyyətlərarası ünsiyyətin tədrisinin əsas komponentlərinin biri də hədəf dil ilə onun xalqının mədəniyyətinin inteqrasiyasının nəzəri təhlilini apar-

maq və bu istiqamətdə müəyyən fəaliyyətlər tətbiq etməklə onların düşüncə tərzini sosial mühitə adaptasiya etməklə formalaşdırmağa çalışmaqdir. Burada təlimin planlaşdırılması zamanı tələbələrin dil mühitinə daxil olmasına imkan yaradan materialların seçilməsinə üstünlük verilməsi arzuolunan məsələlərdən hesab edilir.

Multikultural dəyərlərin formalaşdırılması mədəniyyətin təsiri ilə baş verir. Dünya standartları əsasında müəyyən edilən xarici dillərin tədrisinə dair tələblər təkcə dil biliklərinin təkmilləşdirilməsini özlüyündə yetərli hesab etmir. Burada tələbələrin nailiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün qəbul edilən meyarlar məqsəduyğun hesab edilmir. Bu standartlar xarici dillərin tədrisi zamanı aşağıdakı məsələləri özündə ehtiva edir:

- tələbələrdə kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması;
- mədəniyyətlə bağlı biliklərin tədris proqramına əlavə edilməsi;
- qarşılıqlı ünsiyyət və bir-birləri ilə əlaqənin yaradılması;
- dillərarası və mədəniyyətlərarası müqayisələrin aparılması və tələbələrin fəal iştirakının təmin edilməsi;

- cəmiyyət daxilində münasibətlərin təhlil edilməsi – insanların bir-birilərinin düşüncə tərzinə təsiri [7].

Bundan əlavə qeyd edilir ki, multikultural dəyərlərin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri dili öyrənilən ölkənin sosial mühitini təhlil etməklə bu barədə fikirlərə sahib olmaq və burada yerli mədəniyyətlərlə əlaqəli ümumi və xüsusi dəyərləri araşdırmağa çalışmaq lazımdır. Bu baxımdan, hal-hazırda xarici dillərin mədəniyyətinin öyrənilməsi 3 əsas komponentdən ibarətdir:

- öyrənilən dilin mədəniyyəti ilə bağlı biliklərə sahib olmaq;
- bu və ya digər ölkənin mədəniyyəti ilə bağlı bilikləri ana dilində düzgün qavramaq imkanına malik olmaq;
- yerli və hədəf dil daşıyıcısı olan xalqın mədəniyyətlərinin müqayisəli təhlilini aparmaq [9].

Mədəniyyətlərin tədrisi multikultural dəyərlərin formalaşması baxımından vacib amil hesab edilir. Unutmaq olmaz ki, fərqli mədəniyyətlərə məxsus insanların ünsiyyət prosesinin uğurlu alınması və qarşılıqlı anlama prosesinin olması üçün tələbələrdə multikultural dəyərlərin formalaşdırılması mühüm hesab olunur.

Ədəbiyyat:

1. Byram M., Sarries V.E. Investigating Cultural Studies in Foreign Language Teaching. Clevedon: Multilingual Matters, 1989
2. Celce-Murcia M., and etc. Teaching English as a Second or Foreign Language. – USA: National Geographic of Learning, 2014, – 706 p.
3. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. – England: Pearson Education Limited, 2015, – 446 p.
4. Həsənov İ. Metodika. – Bakı: Təhsil, 2022, – 203 s.
5. İsmailova A.D. Teaching English as a Foreign Language. – Bakı: Mutarjim, 2011, – 319 p.
6. Richards J., Rodgers S.T. Approaches and Methods in Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2013, – 273 p.
7. Standards of Foreign Language Learning. New York, 2006

8. Ur P. A Course in English Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012, – 325 p.
9. Сафонова В.В., Изучение языков международного общения в контексте диалога культур и цивилизаций. – Воронеж: Истоки, 1996

Summary

REQUIREMENTS FOR THE ORGANIZATION OF MULTICULTURAL EDUCATION IN HIGHER SCHOOLS

To get the maximum benefit from their language learning process, students need to be involved in multicultural education. This article is designed to integrate the nature of language and its culture. The article not only deals with the problem of improving language skills, but also it focuses on the communicative strategies for helping students to have an experiences in the cultures of its usage. The ways of improving students tolerance of other nationalities culture in the English language learning process are reflected in the article, as well.

Резюме

ТРЕБОВАНИЯ К ОРГАНИЗАЦИИ МУЛЬТИКУЛЬТУРНЫЙ ОБРАЗОВАНИЯ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

Чтобы получить максимальную пользу от процесса изучения языка, учащиеся должны быть вовлечены в поликультурное образование. Эта статья предназначена для интеграции природы языка и его культуры. В статье рассматривается не только проблема совершенствования языковых навыков, но и коммуникативные стратегии, помогающие учащимся получить опыт в культурах его использования. В статье также отражены пути повышения толерантности студентов к культуре других национальностей в процессе обучения английскому языку.

***Rayçi:** dos. Vidadi Bəşirov*

İnarə Mütəllimova
Azərbaycan Dillər Universiteti

XARİCİ DİLDƏ İŞGÜZAR VƏ AKADEMİK KOMMUNİKASIYA

Açar sözlər: *işgüzar ünsiyyət, texniki kommunikasiya, effektiv ünsiyyət*

Key words: *business communication, technical communication, effective communication*

Ключевые слова: *деловое общение, техническое общение, эффективное общение*

İşgüzar kommunikasiya problemi dil və nitq prolemindən kənar baxıla bilməz. Dilə və nitqə verilən tələblər qədimdən bu günümüzə qədər düşündürücü olmuş və onun kommunikativ keyfiyyətləri ilə qeyri-kommunikativ elementləri arasında vəhdət nəzərdən yayınmamışdır. Təəsüf ki, dil və nitq haqqındakı təsəvvürlər nitqin dəqiqliyi, saflığı, münasibliyi anlayışlarına işıq salınması ilə tamamlanmışdır.

Kommunikasiya latın dilindəki – “kommunikato” (rabitə, əlaqə) sözündəndir. Buna baxmayaraq məşhur amerikalı psixoloq Yurgen Ryuş (Jurgen Ruesch) onun qırxdan artıq mənası olduğunu yazır. Ən sadə formada cavab isə belədir:

“...kommunikasiya informasiya ötürülməsi, fikir bölüşməsi (ünsiyyət) prosesidir.” Müasir dünyada baş verən qlobal transformasiyaların nəticəsi olaraq sənaye cəmiyyətinin informativ-kommunikativ cəmiyyətlə əvəz olunması baş tutdu və informasiya məfhumu həyatın bütün sferalarına nüfuz etdikcə sosial gerçəkliyin keyfiyyətcə yeni kommunikativ proseslərlə əks olunması qacılmaz hadisəyə çevrildi.

Müasir şəraitdə “kommunikasiya faktoru”nun nəzərə alınması ilə dil sisteminin real funksionallığının təhlilə cəlb edildiyi bir zamanda elə tədqiqatlar aktual sayılır ki, onlarda dil hadisələri, o cümlədən mətnlər funksional və pragmatik parametrlərin hesabına alınması ilə öyrənilir.

İşgüzar ünsiyyət etikasını məzmunca daha zəngindir. İşgüzar ünsiyyətin əhəmiyyətli hissəsini xidməti ünsiyyət, yəni insanların təşkilat daxilində, iş vaxtında həyata keçirilən qarşılıqlı fəaliyyəti tutur. Eyni sahədə çalışanların ünsiyyəti geniş mənada ünsiyyətdən onunla fərqlənir ki, belə ünsiyyət prosesində məqsəd və öz həllini tələb edən konkret vəzifələr qoyulur. İşgüzar ünsiyyətdə tərəf müqabili ilə qarşılıqlı əlaqələri kəsmək mümkün deyil. Lakin işgüzar ünsiyyət xidməti ünsiyyətə nisbətən daha geniş anlayışdır, çünki həm də fərdi iş götürənlərin qarşılıqlı fəaliyyətini əhatə edir və təkcə təşkilatlarda yox, ən müxtəlif səviyyəli işgüzar qəbullarda, seminarlarda, sərəgilərdə və s. baş verir.

İngilis dilinin funksional üslubları sistemli şəkildə XX əsrin II yarısından öyrənilməyə başlanılmışdır. Bu baxımdan ingilis dilinin rəsmi-ışgüzar üslubunun formalaşması tarixi xüsusi maraq doğurur. Rəsmi-ışgüzar üslubun tətbiq dairəsi sənədlər olduğundan, sənədləşmənin tarixini araşdırmaq məqsədəuyğundur.

İngilis dilinin funksional üslubları sistemli şəkildə XX əsrin II yarısından öyrənilməyə başlanılmışdır. Bu baxımdan ingilis dilinin rəsmi-ışgüzar üslubunun formalaşması tarixi xüsusi maraq doğurur. Rəsmi-ışgüzar üslubun tətbiq dairəsi sənədlər olduğundan, sənədləşmənin tarixini araşdırmaq məqsədəuyğundur.

Akademik yazı qaydalarına əməl etmək savadlılıq, mədəniyyət və məsuliyyət göstəricisidir. İnformasiya-Kommunikasiya texnologiyalarının yaratdığı imkanlar sayəsində yazmaq meylləri çoxalıb. Bu prosesdə ixtisas terminlərindən xeyli işlətmək elmlilikdən xəbər vermir. Daha az terminlərdən istifadə etmək hamıya anlaşılıqlı dillə informasiya ötürülürsə, bu, elmi-kütəvi üslubu təyin edir. Ümumilikdə, üslub sözlərin məqsədə uyğun işlədilməsini öyrədir.

Üslub – ərəb sözü olub, “tərz, stil” – deməkdir. Qədim dövrdə Yunanıstan və Romada üslubiyyət fənn kimi tədris olunurdu. Şərq ədəbiyyatında üslubiyyətlə məşğul olan alimlər olmuşdur. Bunlardan Bəhriyyə, Xalxalı, Həqiri və başqalarını qeydetmək olar. Elmi və elmi-kütəvi üslublarla yanaşı, nitq, qrammatik, xüsusi və ümumi, tərcümə və.s üslublar işlənir. Hər üslubun işlənmə yeri var. Məsələn fonetik üslubda orfoqrafik, orfoepik üslublar öyrənilir.

Leksik üslubda dilin lüğət tərkibi, qrammatik üslubda nitq hissələri, şəkilçilər öyrənilir. Elmi, elmi kütəvi üslubiyyətdə eyni sözlərin çox işlədilməsi uyğunsuzluq yaradır. Məqsəd və intonasiyaya görə sadə cümlələrin üslubi imkanları daha genişdir. Burada fikir konkret, anlayışlı olur.

Ümumilikdə üslubiyyət nitq mədəniyyəti ilə sıx bağlıdır. Hər bir üslubun (elmi, rəsmi, fərdi, məişət, siyasi, hüquqi və.s) predmeti sözdür. Bu üslublarda doğru, düzgün sözü düzgün yerində işlətmək lazımdır.

Kommunikasiya- rabitə, əlaqə deməkdir. Onun 3 cəhəti var:

1. Effektiv ünsiyyət
2. İşgüzar yazışma
3. Kommunikasiya prosesi

Kommunikasiya– informasiyanın məzmununun qəbuledici tərəfindən başadüşülməsi şərti ilə verilməsi və qəbul edilməsidir. Kommunikasiya sisteminə hazırlıq, informasiya toplamaq, informasiyanı bölüşdürmək, bilavasitə kontaktyaratmaq, iştirakçıların kompleks fəaliyyəti daxildir.

Kommunikasiyanın əsas prosesi var:

1. Texniki kommunikasiya – yəni bir şəxsdən digərinə rabitə vasitəsilə məlumat ötürmək.

2. Sematik kommunikasiya – informasiyanın qəbuledici tərəfindən başadüşülməsi.

3. Proqramik kommunikasiya – verilən informasiyanın qəbuledicinin fəaliyyətinə təsiri və səmərəli istifadə edilməsi Qloballaşmanın, informasiya-kommunikasiyanın özü ilə gətirdiyi yeniliklərdən biri də elm və təhsil sahəsində yanaşmaların vahid bir forma alması və bunun tez bir zamanda yayılaraq dünya içtimai elm tərəfindən qəbul edilib, istifadə olunmasıdır.

Nitq davranışına və ünsiyyətin nəzakətliyinə xüsusi diqqət verilirdi. Lakin bu cür ifadələr qanunvericilik mətnlərinə xas olmadığından bu üslubda möhkəmlənmədilər. İstisna hal kimi tarixizmlər və diplomatik nəzakətliyi bildirən rəsmi formulaları qeyd edə bilərik: his Majesty, his highness, mistress, master, witness,

the assurances of reverence, present compliments to; in deepest respect, feel much obliged; beg to thank və s.

Kommunikasiya texnologiyaların sayəsində elmi tədbirlər, konfrans, simpozium, konqres və.s haqqında dünya elm içtimayyətini operativ məlumatlandırmaqdır. Eyni zamanda müasir dövrdə bu prosesi təmin və təşkil etmək asanlaşıb.

Bələliklə, beynəlxalq və təhsil məkanına inteqrasiya etmək, “eynidildə” ümumi məsələlər haqqında danışmaq zərurəti yaranır. Bu ümumi dilə nələr daxildir. Tərəflərin bir-birini anlaması əsas şərtədir. Eyni zamanda dünya üzrəqabaqçıl universitet və təhsil mərkəzlərində qəbul olunmuş standartlara bələdolmaq lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. Barsuk, R.Y. Xarici dilin təlimi metodikasının bəzi məsələləri. // Azərbaycan məktəbi, 1965. No 8, – s. 29-33
2. Castro, S. (2006). Understanding representations of English as a foreign language teachers' and students' roles in different contexts in the light of transitivity analysis. Proceedings. 33rd International Systemic Functional Congress 2006, 861-878.
3. Hüseynzadə, G.C. Communicative (Universitetlərin xarici dil fakültələrinin III və IV kurs tələbələri üçün dərslik). /G.C.Hüseynzadə. – Bakı: “Elm və təhsil”, 2012. – 2
4. <https://filologiya.az/images/XDM/Xarici%20dil%20m%C9%99rk%C9%99zi%20proqramlar%202022%202023/XDIAK%20-%20ci%20forma%202023.pd>
5. https://www.google.com/search?q=Business+and+academic+communication+in+a+foreign+language&rlz=1C1IXYC_ruAZ1000AZ1000&oq=Business+and+academic+communication+in+a+foreign+language&aqs=chrome..69i57.1992j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8

Summary

BUSINESS AND ACADEMIC COMMUNICATION IN A FOREIGN LANGUAGE

Good communication in foreign language becomes crucial in today's world owing to the impact of globalization. For global competitors, the most important factor is the ability to communicate on a wider, quicker and clearer basis. The purpose of this research is to investigate the roles of foreign language in business communication and importance of foreign language skill. The results indicated that there is a demand for foreign language competencies in business communication.

Резюме

ДЕЛОВОЕ И АКАДЕМИЧЕСКОЕ ОБЩЕНИЕ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ

Хорошее общение на иностранном языке становится решающим в современном мире из-за влияния глобализации. Для глобальных конкурентов наиболее важным фактором является возможность общаться на более широкой, быстрой и четкой основе. Целью данного исследования является изучение роли иностранного языка в деловом общении и важности владения иностранным языком. Результаты показали, что востребованность иноязычных компетенций в деловом общении существует.

Rəyçi: f.f.d. V.S.Əliyeva

Земфира Зейналова
Арзу Раджабли
Бакинский славянский университет

О РАЗВИТИЕ СЛУХОВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У ОБУЧАЮЩИХСЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Ключевые слова: *слушание, стратегия, иностранный язык, восприятие, компетенция, навыки*

Açar sözlər: *dinləmə, strategiya, xarici dil, qavrayış, səriştə, bacarıqlar*

Key Words: *listening, strategy, foreign language, perception, competence, skills*

Давно известно из литературы и практики, что при изучении иностранных языков большинство обучающихся чаще всего сталкиваются с трудностями восприятия аутентичной иностранной речи на слух. Слушание – это рецептивный вид речевой деятельности. Для обучающихся это сложный, многогранный процесс приёма и обработки информации. Слушание требует от слушателя активного внимания, так как обучающийся должен не просто услышать информацию, но воспринять, осмыслить её, понять слова и выражения, выявить смысловые связи между частями высказывания, перевести на родной язык, при необходимости вычленить нужную часть информации из большого материала, оценить информацию, запомнить её. Без хороших навыков и умений восприятия на слух звучащей речи невозможно как непосредственно языковая коммуникация с носителем языка, так и обычное слуховое восприятие иноязычной информации из других источников коммуникации.

Как достичь хорошей языковой компетенции в слушании материала на иностранном языке, какие обще-когнитивные и лингвистические стратегии нужно знать и использовать, какие навыки и знания необходимо иметь и развивать, когда и как их развивать, какие материалы использовать для развития навыков слушания и многие другие проблемы и вопросы, связанные с аудированием, интересуют обучающихся.

Соответственно, задача преподавателя предоставить обучающимся по возможности широкий спектр стратегий и знаний по развитию навыков слушания.

Преподаватели иностранных языков из личного опыта знают, что словарный запас обучающегося, его объём, разнообразие семантического содержания – важные факторы, влияющие на восприятие иноязычной речи как при чтении, так и при слушании. И при чтении, и при слушании обучающийся определяет значение незнакомого слова в аутентичном материале по его морфологическим и грамматическим признакам, по контексту, использует свои общие знания по теме или содержанию сообщения, логику и многие другие стратегии и навыки.

Однако исследования и практика показывают, что не только при чтении, но и при слушании иностранного материала для быстрого восприятия информации гораздо важнее и полезнее знание не просто отдельных слов иностранного языка, а ключевых, частотных выражений с этими словами.

Кроме того, даже для аудиалов, которые легко воспринимают и запоминают слова иностранного языка при слушании и находятся в своей комфортной зоне восприятия информации, важным инструментом для усиления восприятия аудио текста является знание и быстрое слуховое распознавание выражений. И для визуалов, и для аудиалов – чем больше и глубже знание выражений в иностранном языке, тем лучше слуховое восприятие содержания аутентичного иноязычного материала.

Развитие навыков и умений аудирования должно начинаться с первых дней обучения иностранному языку, а именно с момента заучивания новых слов и выражений в иностранном языке. Обучающиеся должны не только читать новые слова и выражения, которые им необходимо выучить и запомнить, но с первого дня слушать их в аудиозаписях, что поможет им развивать навык создания слухового образа слов и выражений. Далее целесообразно обучающимся читать и слушать эти слова и выражения внутри небольшого контекста, который может быть представлен одним или двумя предложениями, которые могут быть аутентичными или даже учебными, записанными преподавателями или носителями языка. Таким образом обучающийся начинает развивать навык распознавания этих слов в окружении других слов. На следующем этапе обучения эти слова и выражения прослушиваются в большом аутентичном материале, например, в сообщении или в видео эпизодах фильма. Соответственно сам звуковой материал, его содержание, качество, источник из которого он взят тоже играют немаловажную роль в развитии хороших навыков слушания. Если на начальном этапе изучения языка он может быть просто обучающим и созданным преподавателем для конкретных целей урока и уровня обучающихся, то по мере развития навыков слушания аудиоматериал должен быть полностью взят из аутентичных источников. Причём, следует отметить, что видеозапись может служить для визуалов дополнительной визуальной поддержкой для понимания звучащей речи, поэтому целесообразно её использование, при возможности, и на начальных этапах развития навыка аудирования.

Для развития хороших навыков слушания также важно, чтобы обучающийся слушал разнообразные аудио материалы. Они должны включать как диалогическую, так и монологическую речь, различаться по тематике, уровню сложности грамматической и лексической загруженности текста, длине и скорости речи, интонации, акценту и т.д.

Причём, чем чаще обучающийся слышит слова и выражения в различных по сложности и величине контекстах, тем легче ему воспринимать и распознавать эти слова и выражения на слух. Поэтому для развития навыка восприятия информации на иностранном языке на слух, для снятия напряжения, нервозности, раздражения при слушании на уроке необходимо стимулировать обучающихся уже в начале курса к ежедневному просмотру каких-то новостей, программ, шоу и фильмов на изучаемом языке с титрами на

языке обучающегося, что стало возможным благодаря большому развитию информационных технологий за последние десятилетия.

Безусловно, очень важно, чтобы аудио материал по своим различным качествам соответствовал уровню или был немного выше уровня знаний и компетентности обучающихся на данном этапе. Аудиоматериал прежде всего должен соответствовать целям и задачам урока или курса. Он должен быть полностью рассчитан на развитие навыков слушания, то есть не быть текстом для чтения, просто записанным для прослушивания, так как материалы для чтения и слушания отличаются по своим качествам, несмотря на то что развитие навыков чтения и слушания связаны между собой. Если при чтении мы можем акцентироваться на словах, то при слушании чаще всего задания больше направлены на выявление содержания информации. Цель заданий к аудиоматериалам для слушания – развитие навыков и умений восприятия речи на слух, и в частности, на развитие навыков угадывания значения слов из контекста, по их морфологическим и грамматическим признакам, умения предвидения, прогнозирования последующих событий или последствий в тексте, выведения умозаключений и т. д.

Из практики преподавания иностранного языка преподаватели знают, что одной из самых часто встречающихся проблем в слушании является застревание обучающегося на незнакомом слове или словах, что приводит к пропуску дальнейшей информации, которая, возможно, и не представляет для них трудностей в понимании и которая могла бы помочь им в распознавании или в угадывании значения того незнакомого или просто неузнанного в контексте слова.

Поэтому, во-первых, с первых дней изучения иностранного языка надо развивать у обучающихся навык сосредотачиваться больше на понятном и известном в услышанном материале.

Во-вторых, необходимо научить обучающихся схватывать звучание, комбинацию звуков трудного для восприятия слова, которое затем должно быть переведено в буквенный образ слова. Причём, первичный буквенный образ может быть на родном языке, а затем переведён в буквенный образ на иностранный язык. На следующем этапе обучающийся должен попытаться выявить значение этого слова, опираясь на различные морфологические, грамматические признаки слова, контекст в котором оно использовалось, на свою логику, на свои общеобразовательные знания по теме и т.д.

Исследования показывают, что успешные обучающиеся обычно знают и понимают, что в развитии и усовершенствовании аудио навыков и умений в иностранном языке важную роль играет использование различных лингвистических и обще-когнитивных стратегий. Они часто комбинируют различные известные им мета-когнитивные, когнитивные, социально-аффективные и непосредственно лингвистические типы стратегий, не боятся разнообразить их, ищут новые, более продуктивные стратегии для себя. Они могут легко сказать, какие стратегии, когда и зачем они используют, они редко нервничают или раздражаются, когда не воспринимают слово или информацию с первого раза.

Практика показывает, что навыки слушания можно и нужно развивать у обучающихся именно путём преподавания с первого дня обучения иностранному языку разнообразных имеющихся когнитивных и лингвистических стратегий.

Существуют разнообразные стратегии, которые успешно могут использоваться во время слушания. Но одни очень продуктивны на самом начальном этапе обучения иностранному языку, а именно, на уровне слов, выражений и коротких предложений, другие стратегии особенно эффективны при слушании больших или сложных аутентичных аудиоматериалов, третьи – при слушании диалогов и т.д. Так, например, во время слушания проектирование смысла «сверху-вниз» подразумевает использование когнитивных, социально-аффективных стратегий – логики, общих знаний по теме, контекста и т. д. Проектирование смысла «снизу-вверх» подразумевает использование лингвистических стратегий – выявление фонологических, морфологических, грамматических, семантических, синтаксических признаков слов и т. д.

Стратегии развития навыков слушания также различаются в зависимости от того, используются ли они до процесса слушания, во время слушания или после слушания аудиоматериала.

Кроме того, стратегии слушания различаются в зависимости от целей заданий к тексту, которые могут быть направлены на выявление главной идеи, деталей текста, передачи краткого содержания текста, на нахождение ответов на конкретные вопросы, на выведение подтекста, умозаключений, интонации автора и говорящих, причём последние типы являются заданиями высоко уровня языковой компетентности и направлены на развитие критического мышления обучающихся.

Возможно введение одной или двух стратегий одновременно, если они взаимодополняют друг друга. После введения конкретной стратегии, необходимо её обсуждение с обучающимися, за которой следует практика её применения на конкретном материале, предложенном преподавателем. После использования стратегий обучающиеся должны опять обсудить и оценить не только эффективность использованных стратегий, но и продуктивность использования стратегий при слушании. Затем необходимо повторное использование этой стратегии и закрепление её на новых аудиоматериалах. Обучающиеся сами должны на деле увидеть и понять эффективность использования данной стратегии при слушании, а также поверить в свои собственные возможности и способности улучшить свои навыки слушания. На следующем уроке возможно введение новых стратегий, которые должны пройти те же стадии. Безусловно, немаловажную роль также играет обмен опытом в использовании стратегий между самими обучающимися.

Итак, многие трудности, возникающие при слушании аудиоматериала на иностранном языке, могут быть преодолены благодаря использованию разнообразных стратегий, направленных на развитие и улучшение навыков слушания и восприятия иностранной речи на слух.

Библиография:

1. Bang, S., & Hiver, P. (2016). Investigating the structural relationships of cognitive and affective domains for L2 listening. *Asian-Pacific Journal of Second and Foreign Language Education*, 1(7), 2–19.
2. Cohen, A. D. (1999). Language learning strategies instruction and research. In S.Cotterall & D. Crabbe (Eds.), *Learner autonomy in language learning: Defining the field and effecting change* (pp. 61-68). Frankfurt am Main: Lang.
3. Graham, S. (2017). Research into practice: Listening strategies in an instructed classroom setting. *Language Teaching*, 50 (1), 107–119.
4. O'Malley, J., & Chamot, A. (1990). *Learning strategies in second language acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Oxford, R., & Nyikos, M. (1989). Variables affecting choice of language learning strategies by university students. *Modern Language Journal*, 73, 291-300.
6. Renukadevi, D. (2014). The role of listening in language acquisition: The challenges and strategies in teaching listening. *International Journal of Education and Information Studies*, 4(1), 59-63.
7. Siegel, J. (2012) Second Language learners' perceptions of listening strategy instruction. *Innovation in language learning and Teaching*, 7(1), 1-18.

Summary

**DEVELOPING LISTENING COMPETENCE
IN FOREIGN LANGUAGES**

The article deals with some challenges that students face while listening to foreign authentic materials and effective methods and approaches that can be used to cope with them. Various meta-cognitive, cognitive, affective, and linguistic strategies can be used to develop and improve students' listening skills.

Listening strategy training should be integrated in foreign language teaching process from the first day of studies, which will contribute to developing students' listening proficiency.

Xülasə

**XARİCİ DİL ÖYRƏNƏNLƏRDƏ EŞİTMƏ BACARIQLARININ
İNKİŞAFI HAQQINDA**

Məqalə xarici dil öyrənərkən orijinal xarici nitqə qulaq asmağın çətinliklərinə və onların aradan qaldırılması üçün effektiv metod və strategiyalara həsr olunub. Şagirdlərin dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək üçün müxtəlif koqnitiv, meta-koqnitiv, sosial-mədəni və xüsusilə linqvistik strategiyalardan məhsuldar şəkildə istifadə oluna bilər.

İlk günlərdən dinləmə strategiyalarının öyrədilməsi tələbələrin eşitmə səriştəsinin inkişafına kömək edəcək bütün xarici dilin tədrisi prosesinin tərkib hissəsi olmalıdır.

Rəyçi: p.f.d., dos. Q.V.Axundova

PEDAQOGİKA

Gülnarə Arıxova
Gəncə Dövlət Universiteti

MƏKTƏBƏ HAZIRLIQ QRUPLARINDA VARİSLİK

Açar sözlər: məktəbəqədər təhsil, məktəbə hazırlıq, məşğələlər, məktəb, varisli

Key words: preschool education, preparation for school, classes, pedagogical, psychological, sociological training

Ключевые слова: дошкольное образование, подготовка к школе, занятия, школа, наследование

Məktəbəqədər tərbiyə və təhsil təhsil sisteminin ilk mərhələsi hesab olunur. Məktəbəqədər təhsil müəssisələri uşaqların tərbiyəsində, onların hərtərəfli inkişafında təməl rol oynayır və uşaqları məktəb təliminə pedaqoji, psixoloji, fiziki və intellektual cəhətdən hazırlayır.

“Azərbaycan Respublikasında Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” – 24 oktyabr 2013-cü il möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin sərəncamı təhsilimizin inkişafında, o cümlədən məktəbəqədər təhsilin inkişafı üçün geniş perspektivlər açmış, təhsilin bu ilk pilləsinin yeniləşdirilməsi və modernləşdirilməsi və məktəbə hazırlıq qruplarında əlverişli imkan və şəraitin yaradılması xüsusi olaraq göstərilmişdir. Bu mühüm dövlət sənədində deyilir: “Təməl bacarıqlar uşaqlıq dövrünün ilk illərindən əldə edildiyinə görə uşaqların zehninin erkən yaş dövründən inkişaf etdirilməsi vacibdir. Bu səbəbdən məktəbəqədər təhsilin inkişafı dövlət siyasətində əhəmiyyətli yer tutur” [1].

Göründüyü kimi Məktəbəqədər təhsil dövlət siyasətinin mühüm bir sahəsidir. Gələcək nəslin təməl bilik və bacarıqları təhsilin bu pilləsində qoyulur. Bu cəhətdən məktəbəqədər təhsilin bütün pillələrində, xüsusilə məktəbə hazırlıq qruplarında təhsilin məzmununun yeniləşdirilməsi, təkmilləşdirilməsi və yeni kurikulumların hazırlanması prioritet məsələ kimi təhsil işçilərinin, pedaqoqların, tədqiqatçıların qarşısına bir vəzifə olaraq qoyulmuşdur.

Təsədüfi deyildir ki, “Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda məktəbəqədər təhsilin qarşısında ciddi vəzifələr qoyulmuş və orada deyilir: “Məktəbəqədər təhsil təhsilin ilk pilləsi olmaqla ailənin və cəmiyyətin maraqlarına uyğun olaraq, uşaqların erkən yaş dövründən intellektual, fiziki və psixi inkişafını, sadə əmək vərdişlərinə yiyələnməsini, istedad və qabiliyyətinin üzə çıxarılmasını, sağlamlığının qorunmasını, estetik tərbiyəsini, təbiətə və insanlara həssas

münasibətinin formalaşmasını təmin edir... Beş yaşlı uşaqlar üçün məktəbə hazırlıq zəruridir”. [2]

Məktəbəqədər təhsilin inkilaşfi və burada təlim tərbiyə keyfiyyətinin yüksəldilməsi bir çox amil və şərtlərə bağlı olduğu kimi, həmçinin varislik prinsipinin tətbiq edilməsi ilə sıx bağlıdır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən “Uşaqların məktəbə hazırlığının təşkili məsələləri haqqında” 2016-cı il 11 iyul tarixli 271 nömrəli sərəncamında bu barədə xüsusi olaraq qeyd edilir ki, məktəbə hazırlıq qruplarında aparılan pedaqoji, psixoloji iş varislik prinsipi əsasında qurulmalıdır. [3]

Bu cəhətdən tərbiyəçi və müəllimlər pedaqoji fəaliyyəti prosesində uşaqlarla aparılan işlərdə pedaqoji tələbləri yaxşı bilməli və buna müvafiq olaraq onları pedaqoji və psixoloji, fizioloji və sosioloji, intellektual cəhətdən məktəb təliminə hərtərəfli hazırlamalıdır.

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsi ilə məktəb arasındakı əlaqə və ardıcılıq tərbiyə prosesində varislik prinsipinə əsaslanmalıdır. Bu prinsip tələb edir ki, təhsilin keyfiyyətli və səmərəliliyi, təhsilin davamlı və məntiqi ardıcılığı təmin edilsin, təhsil və əldə olunmuş təcrübə növbəti nəsə dövr edilsin.

Varislik o deməkdir ki, uşaqlara verilən bilik və təcrübələr əvvəlki bilik və təcrübəyə əsaslanmalı, əvvəl keçilən, öyrədilən biliklər, bu gün onun məntiqi davamı olmalı, sabah isə yeni biliklər növbətiyə dövr edilməlidir. Bu pedaqoji proses cəmiyyətin tələbatına görə, dövlət təhsil standartlarına, təris plan və proqramlara uyğun qurulur.

Əlbəttə, bütün bu amillər olduqda belə, təhsil pillələri və səviyyələri arasında məntiqi ardıcılıq qurulmasa varislik prinsipi pozular. Eyni zamanda varislik prinsipinə yalnız fakt və hadisələrin ardıcılığı, bilik nəticələrinin bir-birini məntiqi izləməsi və tamamlaması prosesi kimi də baxmaq olmaz.

Varislik, həmçinin inkişafa xidmət etməli, hər hansı bir bilik, məlumat və ya nəticə özündən əvvəlkinin mahiyyətə zənginləşməsinə, inkişaf etməsinə və əhatə dairəsinin genişlənməsinə istiqamətlənməlidir. Bu mənada təsadüfi deyil ki, varislik “Təhsil haqqında” Qanununda təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərindən biri kimi təsbit olunaraq belə yazılmışdır: “Varislik – təhsil sahəsində əldə olunmuş bilik və təcrübənin ardıcıl olaraq növbəti nəsə (dövrə) ötürülməsi” deməkdir [2, s.11].

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsi ilə məktəb arasında sıx qarşılıqlı əlaqə olmalı və bu varislik prinsipinə əsaslanmalıdır.

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsi və məktəbin işindəki ardıcılığın həyata keçirilməsi bir tərəfdən müəssisədə uşaqların məktəb təliminə hazırlanması, digər tərəfdən məktəbin öz vəzifələrini həll etməsi üçün uşaq bağçası məzunlarının nailiyyətlərindən, onların bilik və bacarığından optimal şəkildə istifadə edilməsi deməkdir. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin uşaqlarda formalaşdırdığı mənəvi keyfiyyətləri ümumtəhsil məktəb yaşadır, təkmilləşdirir və inkişaf etdirir. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində illərlə qazanılmış bilik, bacarıq və vərdislər məktəb illəri üçün təməl biliklər hesab edilir və hərtərəfli inkişaf üçün özüylə yararlıdır.

Uşağın məktəbə hazırlanması mürəkkəb pedaqoji, psixoloji problemdir. Yaxşı məlumdur ki, məktəbəqədər təhsil müəssisəsində məktəbə keçid uşaqların bütün şəxsiyyətinə ciddi təsir göstərir və onun qarşısına xeyli yeni vəzifələr qoyur.

Bu cəhətdən uşaqların məktəbə hazırlığı varisliyin bir nümunəsi olaraq pedaqoji, psixoloji, sosial, intellektual hazırlıq və hərtərəfli inkişaf tələb edir. Ona görə də məktəbəqədər təhsil müəssisəsi ilə ümumtəhsil məktəbi arasında varislik, qarşılıqlı əlaqə və uyğunluq pedaqoji prosesin varislik prinsipinə əsaslanmalıdır.

Uşaq bağçası ilə məktəb arasında varislik müxtəlif cəhətlərdə özünü göstərir: Varislik metod və priyomların tətbiqində, proqram materiallarının məzmununda, məşğələ və dərslərin təşkilində, dərslərin və dərslər vəsaitlərinin tərtibində, müəllim və tərbiyəçilərin şərhində özünü göstərir. Əlbəttə, uşaq bağçasının metodları, təlim üsulu və vasitələri, dərslər kitabları, məşğələlər məktəbdəkindən fərqli olacaqdır.

Hazırlıq qruplarında keçirilən məşğələlər uşaqların zehni hazırlığına yaxşı şərait yaradır, intellektual bacarıq və qabiliyyətlərini xeyli dərəcədə inkişaf etdirir. Uşağın məktəbə zehni hazırlıq və müəyyən intellektual bacarıq və qabiliyyətlərlə gətməsi o deməkdir ki, uşaq onu əhatə edən təlim – tərbiyə mühitinə hazırdır və ona müvafiq aparılan pedaqoji, psixoloji prosesi qəbul etmək imkanına malikdir.

Məktəbdə dərslər və uşaq bağçalarında məşğələ bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olsa da, onların bəzi ümumi və fərqli cəhətləri də vardır. Başlıcası budur ki, onların hər ikisi təlim mahiyyəti daşıyır. Belə ümumi cəhət dərslər və məşğələlərdə, proqramın məzmununda, vaxt bölgüsündə, müəllim və tərbiyəçinin rəhbər rol oynamasında, müxtəlif ümumi metodlardan istifadə olunmasında özünü göstərir. Sübut olunur ki, hər bir məşğələ ardıcıl bir prosesdir. Uşaq bağçasında məşğələ təlim prosesinin elementləri üzərində qurulur və əqli fəaliyyətin inkişafı üçün şərait yaradır.

Uşaqların məktəbə hazırlığında fiziki tərbiyənin müstəsna əhəmiyyəti vardır ki, burada da varislik özünü göstərir. Belə ki, məktəb həyatı uşağın həyat tərzində artıq yeni mərhələdir. Rejimin dəyişməsi, ciddi tədris əməyi, dərslər vaxtının artması, mürəkkəb ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi uşaqlardan xeyli gərginlik, ilk növbədə fiziki hazırlıq tələb edir. Ona görə də fiziki hazırlıq uşağın məktəbə daxil olması ərafəsində mühüm şərtlərdən biridir. Fiziki hazırlıq sağlamlığın yaxşı vəziyyətdə olması, görmə, eşitmə, əzələ – toxuma orqanlarının normal fəaliyyəti, dərslər müddətində dözümlülük və iradi keyfiyyətlərin inkişafı deməkdir ki, bu keyfiyyətlər məktəbə hazırlıq qruplarında həyata keçirilir.

Uşaqların məktəbə hazırlığı bağçanın kiçik qrupundan başlayaraq, ardıcıl həyata keçirilən tərbiyə və təlim işinin məqsədyönlü nəticəsidir. Uşaq bağçasının böyük qrupuna məktəbə hazırlığın əsas pilləsi kimi baxılır, çünki məktəb bu yaşlı uşaqlar üçün ən yaxın gələcəkdir. Ona görə də məktəbin təlim, tərbiyə işinə hazırlığı məqsədyönlü xarakter daşıyır. Tərbiyəçi aydın bilməlidir ki, uşaq məktəbə gələn gündən onun həyatı ciddi vaxt çərçivəsində keçir. Bu rejim çərçivəsində uşaq pedaqoji və psixoloji cəhətdən lazımi səviyyədə fəaliyyət göstərməyə hazır olmalıdır. Belə vərdişlərin formalaşdırılması, əsasən məktəbin üzərinə düşsə də, əslində onun təməli ailədə və uşaq bağçasında qoyulur. Uşaq bağçasının məktəbə hazırlıq qrupunda uşaqlar tapşırığı dinləmək, başa düşmək, müəyyən vaxt içərisində icra etmək anlayışları ilə yaxından tanış olur və rejim əsasında fəaliyyət göstərməyə alışırlar. Əks təqdirdə, məktəbin I sinfində uşaqların adaptasiya mərhələsi çox çətin keçə bilər.

Uşağın gələcək inkişafı məktəbdə müəllimdən, xüsusilə uşaqların bağçada qazandıqları keyfiyyətlərin necə inkişaf etdirilməsindən çox asılıdır. Varisliyin

həyata keçirilməsi I sinif müəllimlərindən 6 yaşlı uşaqların yaş və psixoloji xüsusiyyətlərini, habelə uşaqların bağça illərində əldə etdikləri bacarıqların səviyyəsini hərtərəfli öyrənməyi tələb edir. Bu məqsədlə, I sinif müəllimi uşaq bağçasının məktəbə hazırlıq qrupunun uşaqları ilə müntəzəm əlaqə saxlamalıdır.

Uşağın məktəbə gəlməsi ilə onun həyatında mühüm dövr başlanır. O, yeni uşaq kollektivinə düşür, sabit cədvəl üzrə təlim fəaliyyətinə qoşulur, uşaq bağçasından fərqli münasibətlər şəraitinə düşür. Ona görə də ibtidai sinif müəllimləri uşaqlar məktəbə gələnədək məktəbhazırlıq qruplarında olmalı, onların təlim – tərbiyə işi ilə yaxından maraqlanmalı, uşaqlarla fərdi söhbətlər aparmalı və uşaqların psixoloji, sosial inkişafı ilə ciddi məşğul olmalıdırlar.

Tərbiyəçilər böyük qrupun uşaqlarını il ərzində bir neçə dəfə məktəbə aparır, onları məktəblə tanış edir, məktəb haqqında məlumat verir, sentyabrın 15-ində məktəbə gedəcəklərini başa salır. Onlara bildirir ki, siz məktəbdə oxumağı, yazmağı daha mükəmməl öyrənəcəksiniz, sərbəst kitab oxuya biləcəksiniz. Tərbiyəçinin bu sözləri uşaqlarda məktəbə marağı daha da artırır, onlar məktəbə getməyi səbirsizliklə gözləyirlər.

Əlbəttə, tərbiyəçi bu müddət ərzində məktəblə sıx əlaqə saxlayır. Məktəb müəllimləri uşaqları qarşılamağa hazır olurlar. Onlar uşaqların hazırladıqları şeirləri, mahnıları dinləyir, təbiət guşəsi, əl işləri ilə tanış olurlar. Uşaq müəllimlərlə, sinif otaqları, kitabxana, idman zalı, yeməxana, məktəbin içi və həyəti ilə tanış olurlar.

Belə ki, ekskursiya zamanı balacalar məktəbyanı sahədə məktəblilərin işini müşahidə edir, idman meydançasında məşğul olanlara maraqla tamaşa edirlər. Bəzi hallarda məktəbin direktoru və sinif müəllimi ilə razılaşıaraq balacaları I sinfin dərəcə keçdiyi sinif otağına aparmaq olar. Müəllim balaca uşaqlara birincilərin nəyi və necə öyrəndikləri barədə qısa məlumat verə bilər. Uşaqlar emalatxanada şagirdlərin əməyi ilə də tanış olurlar.

Yekun olaraq deyə bilərik ki, dövlətimizin ən böyük və ən qiymətli sərvəti gələcəyimiz olan uşaqlardır. Onları sağlam, cəmiyyətə faydalı vətəndaşlar kimi böyütmək həm çətin, həm şərəfli, həm də qürurverici bir işdir.

“Gənc nəslin vətənpərvərlik, tariximizə, milli köklərə bağlılıq, böyüklərə yüksək ehtiram və mənəvi zənginlik, əxlaqi saflıq duyğuları ilə tərbiyə olunması, onların bir şəxsiyyət və layiqli vətəndaş kimi formalaşması dövlətin daim diqqət mərkəzində və aparıcı strateji siyasəti olaraq, varislik prinsipinə əməl edilir və bu prosesdə öncə ailənin, sonra məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin, daha sonra ümumtəhsil məktəblərinin və digər sosial institutların öhdəsinə düşən böyük və məsuliyyətli vəzifələr ardıcılıqla davam edir [4, s.125].

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası” 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı. “Xalq” qəzeti, 25 oktyabr 2013-cü il.
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Haqqında Qanunu. – Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2009.

3. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən “Uşaqların məktəbə hazırlığının təşkili məsələləri haqqında” 2016-cı il 11 iyul tarixli 271 nömrəli sərəncamı/ Xalq, 13 iyul, 2016.
4. Hüseynzadə R.L., Allahverdiyeva L.Z. Ailə pedaqogikası. Dərslük. – Bakı: ADPU, 2016, – 340 s.

Summary

PEDAGOGICAL, PSYCHOLOGICAL METHODOLOGICAL BASIS OF PREPARATORY GROUPS FOR SCHOOL

The article shows that preschool education is an important area of public policy. At this stage of learning, the basic knowledge and skills of the next generation are laid. In this regard, updating, improving the content of education and developing new curricula at all levels of preschool education, especially in preparation for school, is a priority for teachers and teachers. The organization of teaching and educational work in preparatory groups organized in general education schools, conducting classes requires special skills and professionalism of primary school teachers. The pedagogical process carried out here is considered the first level of primary education, and the educational work carried out should be based on pedagogical, psychological and methodological foundations.

Резюме

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ, ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОДГОТОВИТЕЛЬНЫХ ГРУПП К ШКОЛЕ

В статье показано, что дошкольное образование является важным направлением государственной политики. На этом этапе обучения закладываются базовые знания и навыки следующего поколения. В связи с этим обновление, улучшение содержания образования и разработка новых учебных программ на всех уровнях дошкольного образования, особенно в подготовке к школе является приоритетом для педагогов и учителей. Организация учебно-воспитательной работы в подготовительных группах, организованных в общеобразовательных школах, проведение занятий требует особых навыков и профессионализма учителей начальных классов. Проводимый здесь педагогический процесс считается первым уровнем начального образования, а проводимая учебно-воспитательная работа должна базироваться на педагогических, психолого-методических основах.

Rəyçi: prof. L.Qasımova

Şahin Mehrəliyev
Lənkəran Dövlət Universiteti

MƏKTƏBYAŞLI UŞAQLARIN SOSİALLAŞMASINDA DİNİ MÜHİTİN TƏSİRLƏRİNİN SOSİAL PEDAQOJİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *Dini mühit, dini rituallar, sosiallaşma, məktəbyaşlı uşaqlar, sosial faktorlar*

Key words: *Religious environment, religious rituals, socialization, school-age children, social factors*

Ключевые слова: *Религиозная среда, религиозные обряды, социализация, дети школьного возраста, социальные факторы*

Bildiyimiz kimi, uşaqların sosiallaşmasının təməli ailədə qoyulur. Uşaq ailəsində gördüyü hər bir davranışı öz hərəkətlərində əks etdirməyə çalışır. İlk dövrlərdə uşaqlarda təqlidi xarakter daşıyan davranışlar sonradan yönəlişliklərə çevrilir. Uşağın ailə mühitindən başlayaraq sonradan cəmiyyətin tələb etdiyi bir şəxsiyyətə çevrilməsində bir çox sosial faktorlar iştirak edir. Belə faktorlardan biri də dini mühitdir. Bəzi dindar ailələrdə dini ritualların icrasının gündəlik həyat tərzinə çevrilməsini təbii bir hal kimi qəbul etmək lazımdır. Dini ritualların həyata keçirilməsi dindarlar tərəfindən onlar üçün çox vacib olan davranış norması kimi qəbul olunur. Uşaqlar isə dini davranışları şüurlu şəkildə yox, sadəcə böyükləri yamsılamaqla həyata keçirirlər. Qeyd etdiyimiz kimi, uşaqlarda dinə maraq ilk növbədə ailədə yaranır. Onun tərbiyə aldığı dini mühit şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Eyni zamanda dini ehkamlar uşaqlarda müsbət əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərin tərəqqisinə də səbəb olur. “Dindarların dini maarifləndirilməsi prosesində ayrı-ayrı şəxslərə və qruplara məqsədyönlü və sistemli şəkildə müəyyən dinin təlim prinsiplərinə uyğun gələn dünyagörüşü, münasibət və davranış normaları aşılır” [9, s.59].

Araşdırmalar göstərir ki, dini təsirlərə ən çox məruz qalan məktəbyaşlı uşaqlar hesab olunur. Çünki bu dövrdə onların dünyaya baxışlarının təlim çərçivəsində bünövrəsinin ilk cücərtilərini müşahidə etmək olar. Bununla yanaşı dini mühitin məktəbyaşlı uşaqların sosiallaşmasında nə qədər müsbət təsirləri olsa belə, mənfi təsirlərinin olması da danılmaz bir fakt olaraq qalır. Misal olaraq alimlərin elmi araşdırmaları göstərir ki, dini sektalara, destruktiv dini təşkilatlar və dini terrorçu cəmiyyətlərə qoşulan insanların əksəriyyəti keçmişdə dini mühiti güclü olan ailələrdə tərbiyə almışlar. Dini mühitdə formalaşan bir məktəbli uşaq Allaha inanmaqla özündə bir rahatlıq, bir inam, sakitlik tapır. Burada dinin terapevtik təsirini danmaq qeyri-mümkündür. “Dinin sosial pedaqoji konfensial baxımdan cəmiyyətdə mənəvi, ruhi, qnoseoloji, siyasi, iqtisadi, tarixi, sosializasiya, pedaqoji və psixoterapevtik funksiyaları mövcuddur [10, s.145].

Dinin cəmiyyətə, ailəyə, uşaqlara və gənclərə təsirini elmi cəhətdən öyrənən qərb və Avropa alimləri arasında Y.A.Komenski, U.Ceyms, E.Dürkgeym, M.Eliade,

S.Kramer, S.Geddom, E. Giddens, G.Tard, T.Parsons, K.Kuli, U.Tomas, A.Morgan, M. Singer, J.J.Calhoun, J.Moody, R.M.King, A.Bandura və b. misal göstərmək olar. Eyni zamanda, mövzu ilə bağlı türk alimlərindən C.Abuzar, M.Akgül, N.Akyuz, A.Demirçi, Y.Günay, A.Cerseylid, O.Öztürk, K.Yavuz, M.Öcal, N.Tarxan, H. Peker, R.Şahinkaya, R.Şemin, D.Orhan, K.Mustafa, E.Adulkadir, G.Turqay, G.Orhan, K.Aysel, O.Filiz, Ş.Habil və b. adlarını çəkmək yerinə düşərdi. Bununla yanaşı rus alimlərindən A.V.Mudrik, N.A.Romanov, O.V.Vereykina, T.İ.Vlasova, G.M.Razdikova, L.A.Kudayeva və b. adlarını çəkmək mümkündür. Bu istiqamətdə analoji tədqiqatlar apararı Azərbaycanlı alimlərimizdən Q.Abbasova, Ş.Baxışova Ş, K.Qəhrəmanova, R.Vəliyev və b. misal olaraq göstərmək olar.

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, dini anlayışların müəyyən hissəsi mücərrəd məfhumlarla bağlıdır. Mücərrəd anlayışların dərk olunmasının yaş dövrü alimlərin araşdırmalarına görə 12-14 yaş hesab olunur. Bu da məktəbli yaşı dönməsinə düşür. Məktəbli yaşı dövrünə qədər dini ritualların icra edilməsi uşaqlar üçün dərk olunmaz olaraq qalır. Dindar ailələrdə dini ənənələr ailə münasibətlərinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Uşaq valideynləri ilə bir yerdə konkret dini ayinləri icra edir, ibadət edir, dini bayramları qeyd edirlər. Mütəmadi təkrar olunan dini davranışlar uşaqlarda dini dünyagörüşün bünövrəsini qoyur. Tədqiqatlar göstərir ki, dindar ailələrdə boşanmaların sayı da az olur. Çünki dini ehkamlara görə övladın layiqli şəkildə tərbiyəsi böyük məsuliyyətdir. İslam dininə görə ailə qurmaq imanının yarısını qorumaq kimidir. Ona görə də hər bir imkanı olan müsəlman evlənməlidir. Söhbət burada imkandan gedirsə, halal və düzgün əxlaqa sahib şəxsiyyət yetişdirmək islamın təməl prinsipinə daxildir. Uşaqları düzgün tərbiyə edə bilməməyin axirət cəzası isə islama görə daha böyükdür. Bu baxımdan islamda ailə qurmaq və dünyaya uşaq gətirmək böyük ilahi məsluyyət hesab olunur. Ona görə də hər bir dindar ailədə uşaqların əxlaqlı və imanlı tərbiyəsinə xüsusi diqqət göstərilir. Müşahidələr göstərir ki, dindar ailələrdə mübahisələr və konfliktlər də az baş verir. Belə ailələrdə yeniyetmə və gənclər daha yaxşı böyüyür və öz davranışlarını idarə etməkdə çətinlik çəkmirlər. Eyni zamanda dindar ailələrdə suisid (intihar) hallarına da çox az rast gəlmək olur. Dindar ailələrdə uşaqlara dözümlü, səbirli olmaq daha çox aşılır. Bununla islam dini digər insanlara qarşı da səmimiyyəti, xeyirxahlığı, təvazökarlığı, düzgünlüyü aşılayır. Dini mühitin əhatəsində olan ailələrdə uşaqlar digər ailə üzvləri ilə daha səmərəli şəkildə dil tapa, ümumi rəyə gələ bilirlər. Eyni zamanda çətin anlarda bir-birilərinə dəstək olmaqda səmimi ünsiyyət yarada bilirlər. "Journal Family Relations" jurnalına istinadən 20 müxtəlif dinə mənsub olan 200 evli kişi və qadını araşdırarkən müəyyən olunmuşdur ki, dini icmalar arasında daha möhkəm əlaqələr mövcuddur.

Amma din, dini mühitin uşaqlara təsirini araşdıran digər tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, dini mühitin təsiri altında formalaşan uşaqlar digər həmyaşlılarına nisbətən daha aqressiv, passiv və fərqli düşüncə sahiblərinə qarşı dözümsüzlük nümayiş etdirirlər. Böyüyəndən sonra da belə uşaqlar eyni mental xarakterə sahib olurlar.

Dindar ailələr övladlarını dini ruhda tərbiyələndirir. 3 yaşdan 7 yaşa qədər uşaqlar dünyaya böyüklərin gözü ilə baxırlar. Mütəxəssislərin ümumi rəyinə görə dini baxışların düzgün formalaşması üçün ən optimal yaş dövrü gənclik yaşıdır. Çünki gənclik yaşı dövründə özünüdərk və dünyaya öz nəzərlərilə yanaşma tərzini

formalaşır. Amma asılı olmayan səbəblərdən gənclik yaşına qədər əksər hallarda uşaqlar artıq böyüklərin dünyaya baxışları ilə yetişirlər. Sonrakı dövənlərdə böyüklərin təsirinin izləri yeniyetmə və gənclərin davranışlarında və həyata baxışlarında hiss olunur. Bu üzdən dini tərbiyənin uşaqıq dövənmində onlara aşılmasının müsbət tərəfləri çox olsa da mənfi, ziyanlı yönleri də az deyil. Nəticədə dini mühitdə böyüyən uşağın sosiallaşması da çətinləşir. Özünütərbiyəyə çevrilən nümunəvi tərbiyə gənclik dövənmində özünüdərək mərhələsində daha da möhkəmlənir. Din valideynlərə öz övladlarını mərhəmətli, xeyirxah, səbrli olmaq kimi cəmiyyətin normal inkişafına uyğun olan bir dəyərlərlə tərbiyə etmək üçün gözəl imkanlar yaradır. Böyüyə, valideynə sayqını təlqin edən dini, gələcəkdə uşaq və yeniyetmələrin səhv addım atmalarının qarşısını almaq üçün effektiv bir profilaktik tədbir hesab etmək olar. Amma bu zaman qarşımızda dünyəvi baxımdan sosiallaşan şəxsiyyəti deyil, dini cəhətdən sosiallaşan birini görə bilərik. “Hal-hazırda uşaqların dini tərbiyəsində əsas rolu ailə oynayır. Dinə münasibət baxımından ailələrin özlərinin də tiplərini fərqləndirmək olar. Onların arasında dindar ailələləri xüsusi yer tuturlar. Elə bu ailələrdə də uşaqların dini tərbiyəsi ilə ardıcıl məşğul olurlar” [2, s.163]. Amma bəzi hallarda dini tərbiyə almış məktəb yaşlı uşaqlar radikalizmə meyilli olurlar. Eyni zamanda dini fanatizmin güclənməsi digər dini əqidə nümayəndələrinə, təriqət və məzhəblərə qarşı dözümsüzlüyün nümayiş etdirilməsi ilə nəticələnmə bilən mənfi yönleri ilə də göstərilə bilər. Yəni bir tərəfdən dini mühit ailə, uşaq və cəmiyyət münasibətlərində progressiv rola malik olsa da, digər tərəfdən fanatizm dərəcəsinə yüksəldikdə dağıdıcılıq, destruktiv mövqedən də çıxış etmə ehtimalı yarana bilər. Bu üzdən dövlətimizin dünyəvilik siyasəti və vətəndaşlara əqidə azadlığının verilməsi dini fanatizmin ifrata qalxmasını əngəlləmiş olur. Ailələrdə dini tərbiyə sayəsində digər dini əqidəyə malik insanlara qarşı dözümsüzlük mentalitetinin formalaşdırılması və tərbiyə edilməsi gələcəkdə uşaqların dini terror qruplaşmalarına daxil olmalarına şərait yarada bilər. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, dini mühiti güclü olan ailələrdəki tərbiyə aspekti xarici mühitin sosial dəyərləri ilə üst-üstə düşmürsə, mütləq mənada qarşılıqlı konfliktlərin yaranmasına səbəb olur. Bunun da əsasında dini fanaizmlə yüklənmiş ailələr yalnız öz icma üzvləri ilə daha çox əlaqə və ünsiyyətdə olur, cəmiyyətin digər üzvləri ilə ictimai münasibətlərdən çəkinirlər. Ən həssas tərəfi isə bəzi hallarda belə ailələr öz övladlarını dünyəvi məktəblərə göndərməkdən belə imtina etmək ruhunda ola bilirlər. Bu baxımdan dini fanatizmin ziyanları ön plana keçir. Din ailə ortamında ifrat bir vəziyyətə gəlib çıxdıqda burada böyüyüb boya başa çatan uşaqlarda mütilik formalaşır. Onların heç bir şəxsi fikirləri və azad düşüncələri olmur. Valideynlərinin dediklərinə kor-koranə itaət etmək xüsusiyyəti onların gələcəkdə iradəsi zəif bir şəxsiyyətə çevrilmələrinə şərait yaradır. Buna görə də biz dinin sosiallaşmaya zərərli ola bilən cəhətlərini müəyyən edib buna qarşı önləyici profilaktik tədbirləri görməyə səy etməliyik. Ən doğru olanı isə odur ki, uşağa bütün dinlərin eyni kökə sahib olduqlarını məktəbyaşlı dövründə bildirmək lazımdır. Əsasən də məktəbyaşlı dövənmə uşağı dini ruhda tərbiyələndirməyə tələsməməli, müəyyən bir zamana qədər gözləmək lazımdır. Əqidə azadlığını nəzər alaraq seçim etməyi gənclik yaşından sonrakı dövəmə saxlamaq lazımdır.

İstənilən halda uşaqlara məcburi şəkildə dini rituallar aşılammalıdır. Beynəlxalq paktın 18-ci bəndin siyasi və vətəndaş hüquqlarında göstərilir ki, valideyn

və uşaqların dini seçmək azadlıqları mövcuddur. Burada göstərilir ki, hər bir valideyn öz uşaqlarını dini ruhda tərbiyə edə bilər. Amma uşaqların dini seçməkdə və dini ayinləri icra etməkdə məcburiyyət öhdəlikləri olmamalıdır. Amma dünyanın bir çox ölkələrində, əsasən də dini dövlətlərdə bu qanun və imtiyazlar pozulur. Bu üzdən dünyəvilik prinsipi daha sivil xarakter daşıyır. Bəzi ölkələrdə isə qəti şəkildə din təhsilə yaxın buraxılmır. Misal olaraq Qazaxıstan respublikasında Qazax qanunlarına görə məktəbə məktəbli formasından başqa (dini geyimlər də daxil olmaqla) bir forma ilə gəlmək qadağandır. Amma çox təəsüflər olsun ki, bəzən insanlar onlara verilən əqidə azadlığından istifadə etməklə uşaqların mənəvi dünyasına zorla dini aşılamaqla mənəvi terrora məruz qoyurlar [4]. Belə halları daha çox biz məktəbyaşlı uşaqlarda müşahidə edə bilərik. Bəzi hallarda dindar valideynlər uşaqlarını məcburi şəkildə dini geyimlər geyindirib məktəbə yola salırlar. Bu da nəticədə haqlı narazılıqlara gətirib çıxarır. Azərbaycan dünyəvi dövlət olsa da, dini təhsil almaq üçün orta məktəbi bitirən məzunlara və digər şəxslərə imtahan verib bölgələrdə dövlət tərəfindən nəzarət olunan dini məktəblərdə təhsil almaq şansı verilir. Dini məktəbləri bitirən tələbələr təyinatla din xadimi kimi qanuni fəaliyyət göstərmək izni alırlar. Həmçinin dövlətdən maddi dəstəyə sahib olurlar.

Neda Armaner qeyd edir ki, uşaqlarda 5-6 yaşda təxəyyülün formalaşması ilə xəyal qüvvəsinin formalaşması ilə dini dünyagörüşün də yaranmasının əsası qoyulur. Beləliklə, bu dövrdə uşaq Allahla bağlı suallar verir və ilahi qüvvəni anlamağa cəhd göstərir. Amma bu dövrdə Allaha inam və ilahi təsəvvürlər antropofik xarakter daşıyır. Daha doğrusu uşaq Allahı daha çox insan şəxsiyyətinə bənzədir. Əgər fikir versək, hətta valideynlər belə uşağa Allahı “Allah baba” kimi adlandırmaqla izah etməyə çalışırlar. Belə olan halda uşağın Allahı insana bənzətməsi, xəyalında canlandırması baş verir. N.Armanerə görə 6 yaşdan başlayaraq uşaq daha Allahı bir şəxs kimi deyil, mücərrəd varlıq kimi qavramağa səy edir. 11 yaşında isə uşaq Allahı mücərrəd varlıq kimi dərk edir [1, s.120]. Əgər fikir versək görərik ki, uşaq hələ məktəbli yaşı dövründə dini düşüncələri olduğu kimi qavraya bilmir.

Əgər məktəbyaşlı uşaqlar yeniyetmə yaşı dövründə ailə mühitində dini tərbiyənin təsiri altında olmuşlarsa, bu zaman o həll edə bilmədiyi problemlərinin həllini, daxili sıxıntılarının aradan qalxmasını Allaha sığınmaqda görə bilər. Dinə və Allaha sığınaraq təsəlli tapmaq sosial və psixoloji bir ehtiyacdən yaranır. Dində özünə təsəlli tapan və müşküllərinin həllində rahatlıq tapan uşaqda dini hisslər inkişaf edərək daha da möhkəmlənir. Məktəbli uşağın bu zaman özünə inamının əsasında dini inanclar durur. Uşaqların dünyaya böyüklərin baxış prizması ilə baxmaları sonralar məktəbyaşlı dönmədə dini stereotiplərin formalaşmasına yol açır. Dini stereotip və yönəlişliklərin məktəbyaşlı uşaqlarda formalaşmasında ata və anadan başqa digər qohumların rolu da əvəzsizdir. Uşaqların bu dövrdə valideynlərinə din barədə verdikləri sualları xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu suallara verilən düzgün cavablar isə daha önəmlidir. Dini biliklərin düzgün dərk olunması istiqamətində uşaqların verdikləri suallara onlar dərk etməsələr belə, həqiqətə yaxın cavablar vermək lazımdır. Çünki gələcəkdə onların aldıkları cavabların dürüstlüyü, doğru cavablar düzgün dini dünyagörüşün formalaşmasına səbəb olur. Amma təəsüflər olsun ki, dində çox sayda qarışıq, yanlış və hələ də açılmamış məsələlər mövcuddur. Din barədə yanlış məlumatların uşaq tərəfindən əldə edilməsi gələcək-

də onlarda düzgün olmayan dini təsəvvürlərin təşəkkül tapmasına yol açır. Əslində bütün inancların əsasında özünə inam hissi durur. Eyni zamanda özünə inam hissi başlanğıcını dini inamdan götürür. Yetkin insan Allaha inanaraq çətin anlarda təskinlik tapır. Səbr etsəm əgər səbrin sonu salamatçılıqla bitər deyib, təskinlik tapar. İnsan həyatı çətinliklərin daxilində, ilahi inamın sayəsində maneələri dəf etdikcə daha mübariz olur, iradəsi daha da möhkəmlənir. Amma bəzən bu maneələr inam sayəsində aradan qalxmırsa səbr ön plana keçir. Cəmiyyətə daima xeyir bəxş etmək istəyində olan bir insanın varlığı ilahiləşirsə, burada pis heç nə yoxdur. Əsas odur ki, dini təfəkkür tədricən radikalizmə çevrilməsin. Uşaqlarda dini təsəvvürlər dualar və dini rituallarla formalaşır. Hər bir xalqın isə öz növbəsində özünəməxsus mədəniyyətlərində fərqli dini təsəvvürlər mövcud ola bilər. Uşaq ailədə, ailə mühitində, yaşlıların əhatəsində gördüyü, eşitdiyi hər bir hərəkəti təkrar edir, vərdişləri adətləri formalaşır. Bu adət və vərdişlərlə bərabər sosiallaşan uşaq cəmiyyətlə qaynayıb qarışır. Öncə öz baxış prizması ilə dünyaya baxmağa cəhd edən uşaq burada anlamadığı şeylərə çox rast gəlir. Köməyinə yardımına gələn böyükələrin göstərişləri və məsələhələri uşaqlarda bundan sonra böyükələrin nəzəri ilə həyata baxışları formalaşdırır. Prof. dr. C.Tosun qeyd edirdi ki: “Din duyğusu insanda anadangəlmədir, həyat tərzinə uyğun olaraq formalaşarsa bir qabiliyyət bir ehtiyaca çevrilir. Din və inam insanda insan olmaq xüsusiyyətlərinəndir” [6].

Bəzi bölgələrdə dinin güclü olması dini təcrübələrin daha çox mənimsənilməsinə yol açmaqla uşaqların dini baxımdan sosiallaşmasına gətirib çıxarır. Nəticədə dinin təsiri ilə uşaqlar desosiallaşmağa doğru gedirlər. Desosiallaşma prosesi də öz növbəsində dini radikalizmə yol açması ehtimalı yarada bilər. Çünki desosiallaşmanın əsas səbəbləri şəxsiyyət, mühit və tərbiyə amilləridir. Ailədə və ətraf mühitdə dini həyat insan şəxsiyyətində və onun tərbiyə sistemində ciddi izlər buraxır. Resosiallaşma prosesində sosiallaşmanı bərpa etmək üçün dini mühitdə sosiallaşan uşağı dindən müxtəlif yollarla ayıraraq qoparmaq problemin həlli yolu deyil. Həmçinin məktəblinin sosiallaşma prosesində mərhələli şəkildə yaş dövrlərini nəzər almaq lazımdır. Sosial inkişafın sivil cəmiyyətlərdə normal axarını nəzər almaqla yanaşı pedaqoji baxımdan 6-7 yaş artıq təlim dövrü hesab olunur. Daha doğrusu, bu dövrdə insanın daha çox məktəb həyatına pedaqoji prosesə marağı artır.

Dini tamamilə insanların şüurundan silmək mümkün olmadığı kimi, dünyəvilikdən imtina etmək də tərəqqidən çox, tənəzzülə yol açır. Buna görə də normal cəmiyyətlərdə bu iki amili tarazlıqda saxlamaq üçün dini qurumlara ehtiyac duyulur. Nəzərə almaq lazımdır ki, dini təsir ən çox məktəb yaşlı uşaqlarda özünü göstərir. Yuxarıda göstərilən tədqiqatları yekunlaşdıraraq, dinin məktəb yaşlı uşaqların sosiallaşmasına təsirinin kifayət qədər öyrənilmədiyi qənaətinə gəldik. Araşdırmalarımız zamanı dini mühitin güclü olan bölgələrdə məktəbyaşlı uşaqların sosiallaşma prosesinin çox zəif olduğunu gördük. Əsasən uşaqların dünyagörüşünün dindar ailələrdə dini yönümlü olması səbəbindən onlar sosiallaşmaqda çətinlik çəkirlər. Bu da cəmiyyətin gələcəkdə ehtiyac duyduğu şəxsiyyətin hazırlanmasına mane olur. Uşağın şəxsiyyətinin normal formalaşması üçün tərbiyəsi prosesində xarici zərərli təsirlərdən qorunması sosial pedaqogikanın aktual problemidir. Bu baxımdan çox sayda sosial işlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac duyulur. Ən əsası sosial pedaqoqların fəaliyyət planlarına dini mühitin güclü oldu-

ğu bölgələrdə dindar ailələrlə və orada böyüyən uşaqlarla sosial pedaqoji işlərin təşkili ilə əlaqədar mövzuları əlavə olunmalıdır. Bununla yanaşı məktəblərdə müəllim, şagird və pedaqoji kollektivlə mütəmadi şəkildə sosial pedaqoji aspektdə maarifləndirici və profilaktik işlər həyata keçirilməlidir. Belə olan halda biz kifayət qədər dini mühitin təsiri nəticəsində sosiallaşması zəifləyən uşaqların sosiallaşma səviyyələrini yüksəldə bilərik.

Ədəbiyyat:

1. Armaner N. Din psixologiyasına giriş. – Ankara, 1980.
2. Əlizadə H.Ə., Mahmudova R.M. Sosial pedaqogika. – Bakı: Bakı Universiteti, 2013.
3. Öcal M. Din Eğitimi ve Öğretiminde Yöntemler. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.
4. Religion and children. How does the law protect children from the beliefs of destructive cults?// Available from: <https://inforburo.kz/special/religiya-i-detikak-zashchishchaet-zakon-detey-ot-verovaniy-destruktivnyh-kultov-.html>
5. Tarhan N. Ruh, Beyin ve zihin üçgeninde insanın inanç psixolojisi. – İstanbul: Times Yayınları, 2012.
6. Tosun C. Din eğitimi bilmine giriş. – Ankara, 2016.
7. Updated with retraction: religious upbringing associated with less altruism, study finds // Available from: <https://news.uchicago.edu/story/religious-upbringing-associated-less-altruism-study-finds> 2015
8. Yavuz K. Çocukta Dini duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 yaş). – Ankara: “Atatürk Üniversitesi”, 1983.
9. Мудрик А.В. Социальная педагогика. Москва, 2000.
10. Титов В.А. Социальная педагогика. Москва, 2003

Summary

SOCIO-PEDAGOGICAL PROBLEMS OF THE INFLUENCE OF THE RELIGIOUS ENVIRONMENT ON THE SOCIALIZATION OF SCHOOL-AGE CHILDREN

Scientific research shows that in many societies religion and the religious environment play an important role in the socialization of people. Basically, in regions with a strong religious environment, the influence of religion on socialization can be more clearly observed. In social pedagogy, religion is considered as one of the socio-pedagogical factors influencing socialization. The religious environment affects the process of socialization in different ways at different age periods. It is established that it is the period of school age that is the age period when the religious environment has the greatest impact on human socialization. Because during school age, children become more susceptible to the influence of social factors on them. However, one cannot deny the positive influence of religious education on the spiritual and moral development of children at school age. But in the development of school-age children who grew up in a religious environment, one can observe the harmful aspects of religion. Therefore, the issues of studying the influence of religion on the socialization of school-age children in various directions have become one of the important problems solved in social pedagogy. Given the urgency of the problem, in the future there is also a need for broader scientific research in this direction.

Резюме
СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ВЛИЯНИЯ
РЕЛИГИОЗНОЙ СРЕДЫ НА СОЦИАЛИЗАЦИЮ ДЕТЕЙ
ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Научные исследования показывают, что во многих обществах религия и религиозная среда играют важную роль в социализации людей. В основном, в регионах с сильной религиозной средой можно более отчетливо наблюдать влияние религии на социализацию. В социальной педагогике религия рассматривается как один из социально-педагогических факторов, влияющих на социализацию. Религиозная среда по-разному влияет на процесс социализации в разные возрастные периоды. Установлено, что именно период школьного возраста является возрастным периодом, когда религиозная среда оказывает наибольшее влияние на социализацию человека. Потому что в период школьного возраста дети становятся более восприимчивыми к влиянию на них социальных факторов. Однако нельзя отрицать положительное влияние религиозного воспитания на духовно-нравственное развитие детей в школьном возрасте. Но в развитии детей школьного возраста, выросших в религиозной среде, можно наблюдать и вредные стороны религии. Поэтому вопросы изучения влияния религии на социализацию детей школьного возраста в различных направлениях стали одной из важных проблем, решаемых в социальной педагогике. Учитывая актуальность проблемы, в дальнейшем также возникает необходимость проведения более широких научных исследований в этом направлении.

***Рәүҗи:** ped.ü.f.d.,dos. Afaq Qasımova*

PSIXOLOGİYA

Arzu Bağırzadə
Gəncə Dövlət Universiteti

ŞAGİRD LƏR ARASI ƏMƏKDAŞLIĞIN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ DEMOQRAFİK AMİLLƏRİN NEQATİV TƏSİRLƏRİNİN ARADAN QALDIRILMASI YOLU KİMİ

Açar sözlər: *demoqrafik amillər, sosiallaşma, sosial inkişaf şəraiti, əməkdaşlıq, təlim fəaliyyəti, sinifdən xaric tədbirlər*

Key words: *demographic factors, socialization, social development conditions, cooperative, learning activities, extracurricular activities*

Ключевые слова: *демографические факторы, социализация, условия социального развития, сотрудничество, учебная деятельность, внеучебная деятельность*

Giriş. Müasir dövrdə aparılan tədqiqatlar şəxsiyyətin sosiallaşması prosesinin mühitdən asılılığını təsdiq edir. N.Nyukombun qənaətinə görə hər bir yaş dövründə bu prosesə təsir göstərən amillərin reytingi dəyişir. Əgər məsələyə onun nöqtəyi-nəzərindən yanaşsaq, yeniyetmələrin sosiallaşmasını iki aspektdə təhlil etmək lazım gəlir:

Birinci aspekt – ailədə sosiallaşma. Burada sosiallaşmanın gedişi mədəniyyət baxımından nəzərdən keçirilir. Ailə bu mədəniyyətin daşıyıcısı olduğundan hər şey buradan başlanır. Uşaq mənsub olduğu mədəniyyətə xas olan davranış, ünsiyyət, münasibət normalarına, vərdislərə, inam və gözləmələrə yiyələnir.

İkinci aspekt - ailədən kənar sosiallaşma. Sosial mühitin müxtəlif qrupları ilə bağlı olan bu sosiallaşma insanları və mətbuatı əhatə edir. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- yaşlılarla münasibət;
- təhsil qrupları (bağça, məktəb və s.);
- mətbuat (televiziya, radio, sosial şəbəkələr, qəzet, jurnal və s.);
- siyasi-iqtisadi faktorlar [1, s.320].

Demoqrafik proseslər və ailədə uşağın sosiallaşması

Ailə mühiti sosiallaşmanın ilkin mənbəyi kimi dəyərləndirilir. Uşaqlar ailədən kənar mühitə daxil olmazdan əvvəl burada “böyüyür”, yəni ilk şəxsi təcrübəni burada əldə edirlər, digər insanlarla əlaqələr qurmaq bacarığına burada yiyələnirlər, sosial normaları burada mənimsəyirlər və s. Bu onun sosiallaşmasının başlan-

ğıcıdır, obrazlı desək, sosiallaşmanın özülünün qoyulmasıdır. Təsadüfi deyil ki, hər bir uşağın həyatında valideyn – uşaq münasibətləri əvəz edilməzdir. Uşaqların ilkin sosial davranış normalarını mənimsəməsi məhz onların istiqamətləndirməsi ilə baş verir. Uşaqlar onların hərəkətlərini müşahidə, təqlid və dərk edə-edə dünyanı dərk etməyə başlayırlar. Bu meyl uşağın valideynləri ilə pozitiv emosional əlaqələri olduğu halda, daha dəqiq desək, uşaq pozitiv xarakter daşıyan ailədaxili münasibətlər əhatəsində yaşayanda baş verir.

Valideynlərin hamısı övladları dünyaya gələndə sevinirlər. Lakin onların hamısı gözlərinin qarşısında şəxsiyyətin formalaşdığını heç də həmişə vaxtında anlaya bilmirlər. Məsələn, sadə bir fakta diqqəti cəlb etmək istərdik: – ərnlər arvad arasında yaranan konfliktlər ailədə uşağın sosiallaşması üçün neqativ mühitin əmələ gəlməsi üçün şərait yaradır. Bu gerçəkliyi valideynlər görə bilməyəndə uşağın sosiallaşmasında neqativ meyllər yaranır. Təsadüfi deyil ki, C.Miller (2), K.R.Rocers (3), Ə.Ə.Əlizadə (4) və başqaları şəxsiyyətin sosiallaşmasında uşaq yaşlarından başlayaraq ontogenezin aşağı dövrlərini diqqətdə saxlamağın lazım olduğunu zəruri hesab edirlər.

Ailədaxili münasibətlər öz – özünə gərginləşmir. Əslində valideynlərin heç biri ailədə gərginliyin yaranmasını istəmir. Lakin müxtəlif amillər gözəgörünməz tellərlə ailə həyatına daxil olaraq, ailədə sabitliyi poza bilir, ailədaxili münasibətləri gərginləşdirə bilir. Aparılan tədqiqatlarda demoqrafik proseslər belə amillərdən biri kimi dəyərləndirilir. Məlum olmuşdur ki, demoqrafik proseslər ailədaxili münasibətlərə, valideynlərin tərbiyə üslubuna və bu müstəvidə ailədə uşaqlara yaradılmış sosial inkişaf şəraitinə nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir etmə imkanına malikdir [5, s.53-70]. Bu təsirlər uşaq və yeniyetmələrin sosiallaşması prosesinin gedişinin intensivliyini, dinamikasını, hətta istiqamətini belə dəyişə bilir.

Ailə özünün fəaliyyət və inkişaf qanunauyğunluqları olan sosial instituttur. Tədqiqatlarda da ailəyə çoxaspektli sosial qrup kimi baxılır. İnkişafıla bağlı olan bütün sahələrdə onun təsirlərini öyrənməyə ehtiyac olduğu vurğulanır. Uşağın yaşın tələbləri müstəvisində sosiallaşması və ya sosiallaşa bilməməsi ailədə uşaqlar üçün yaradılmış sosial inkişaf şəraiti ilə bağlıdır. Uşaq onun üçün yaradılmış sosial inkişaf şəraitində sosial normaları mənimsəyərək sosiallaşır. “Sosial inkişaf şəraiti” anlayışı ilk dəfə L.S.Viqotski tərəfindən işlədilib. Onun fikrincə, hər bir yaş dövründə sosial təcrübədə qazanılmış yeniliklər orqanizmin yaşadığı və inkişaf etdiyi mühitlə müəyyən olunur. O, bu kontekstdə tərbiyə prosesinin vəzifəsini – uşağın inkişafı prosesində onun fəaliyyətinin məqsədyönlü və planlı təşkili yollarının müəyyən edilməsində görürdü. Bu prosesin mərkəzində uşağın şəxsi fəaliyyəti, sosiallaşaraq özünüinkişafı durmalıdır [6, s.6-10]. Uşağın şəxsi fəallığı onun ailədə yaranmış mühitdə digər insanlarla qarşılıqlı əlaqədə sosial normaları mənimsəməsi prosesində özünü təzahür etdirir. Sosial normaların məzmunu ailədaxili münasibətlərin xarakteri ilə ölçülür.

Bu reallıqdan çıxış edərək, H.Ə.Əlizadə ailədə baş verən demoqrafik proseslərin neqativ təsirlərinin aradan qaldırılmasını uşağın sosial inkişaf şəraitinin yaxşılaşdırılması yollarından biri kimi qiymətləndirir. Onun fikrincə, ailədə sosial-demoqrafik axarda yeni tərbiyə şəraiti yaranmışdır. Doğum, ölüm, boşanma, nigah, miqrasiya proseslərinin pedaqoji nəticələri məhz ailə kəsimində özünü tam aydınlığı ilə göstərir. Onlar min bir tellə ailə həyatının bütün sahələrinə nüfuz edir, sosial pedaqoji əhəmiyyət kəsb edərək başlıca tərbiyə amilinə çevrilirlər [5, s.10].

Demoqrafik proseslər heç də bütün hallarda neqativ xarakter daşımır. Onların neqativ xarakter daşması özünü, ilk növbədə, ailədaxili münasibətlərdə təzahür etdirir. Valideynlər bir sıra hallarda uşağın bu münasibətlərin mərkəzində durduğunu görmürlər və valideyn – uşaq münasibətlərində yaranan dəyişiklikləri hiss etmirlər.

Demoqrafik proseslərin neqativ xarakter daşdığı hallarda, ailədaxili münasibətlər çərçivəsində valideyn – uşaq münasibətlərində gərginliklər son həddə çatır. Bu xüsusən boşanma ilə nəticələnən hallarda özünü daha qabarıq şəkildə təzahür etdirir. Valideyn – uşaq münasibətlərində yaranan gərginliklər nəinki uşağın sosiallaşmasına mənfi təsir göstərir, hətta bir sıra hallarda onlarda davranış və şəxsiyyət pozuntularının yaranmasına gətirib çıxara bilər.

Münaqişəli vəziyyətlərin nəinki uşağın, hətta bütün insanların psixoloji xüsusiyyətlərinə neqativ təsir göstərdiyi aydındır. Lakin münaqişələrin yeniyetmələrə təsiri daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. B.H.Əliyev, R.K.Əliyeva, R.V.Cabbarov münaqişələrin dərinləşməsinə ətrafdakı insanların yersiz, qeyri-etik davranışı, fərdi yanaşmaya riayət etməməsində görürlər. Bütün bunlar kifayət qədər ciddi konfliktlərə və neqativ yaşantılara səbəb ola bilər [7, s.206]. Bu münaqişələr vaxtında aradan qaldırılmayanda uşaqların sosiallaşmasında daha ciddi fəsadlar meydana gəlir.

Təəssüf ki, ailə daxilində yaranan münaqişələr əksər hallarda valideynlərin özləri tərəfindən aradan qaldırıla bilmir. Mürəkkəb ailə şəraitində baba və nənə bu münaqişələrin yaranmasının qarşısını vaxtında ala bilirdi. Nüklear ailə şəraitində isə onlar bir çox hallarda bu münaqişələrdən əksər hallarda vaxtında xəbər tuta bilmirlər. Ata və ana yaranan münaqişələr haqqında qohum ailələrinə onları narahat etməmək üçün xəbər etmirlər. Əslində onlar bu gərginliyin müvəqqəti xarakter daşdığını, tezliklə sovuşub gedəcəyini düşündükləri üçün münaqişələrin sovuşması üçün lazımı tədbirlər görə bilmirlər. Münaqişə ocağı daha da intensivləşəndə isə heç də həmişə onu söndürmək olmur.

Münaqişələrin qarşısının vaxtında alınmaması valideynlərin boşanmasına, ailənin dağılmasına aparır. Tədqiqatlar göstərir ki, ailənin natamamlığı xüsusən yeniyetmələrin sosiallaşmasını çətinləşdirən amillərdən biridir. Belə ailələrdə tərbiyə mühitinin harmoniyası pozulur. Bunun nəticəsi olaraq, yeniyetmədə psixoloji-fizioloji problemlər yaranır, onun tələbatları, meylləri, maraqları, davranışı dəyişə bilər. Nəticədə yeniyetmə özünü tənha hiss etməyə başlayır, onda özünə qapama yaranır. Bu hadisələri təhlil edən H.Ə.Əlizadə bildirir ki, əgər demoqrafik amillərin uşaq və yeniyetmə şəxsiyyətinə təsiri məktəb və ailə tərəfindən vaxtında səmərəli yollarla tənzimlənmirsə, onları tərbiyə baxımından ağır pedaqoji nəticələrə gətirib çıxarır [5, s.12].

Ailənin üzləşdiyi demoqrafik amillərin yeniyetmələrə neqativ təsirləri davamlı olduqda, bu bəzən yeniyetmələrin ailədən “uzaqlaşmasına” gətirib çıxarır. O gününün çox hissəsini küçə (həyət) dostları ilə keçirməyə üstünlük verir, məktəb yoldaşlarından fərqli həyat tərzini sürməyə meyl edirlər. Təbii ki, onun belə fəaliyyəti valideynlər üçün çətinliklər yaradır. Bu çətinliklər yeniyetmələrin davranışı pozulmuş uşaqlarla əlaqələri olduğu hallarda daha da çoxalır. Yeniyetmənin belə fəaliyyəti çox zaman ailəyə yeni “fəciələr” gətirir. Yeniyetmə xuliqanlıq edir, cinayət törədir, dini sektaların təsiri altına düşür, alkoqollu içkilərə qurşanır, siqa-

ret çəkir, narkomaniya aludəçisinə çevrilir və s. Hətta bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların nəticələri bunun daha ağır fəsadlar törətdiyini təsdiq edir. Məsələn, İ.S.Kon tədqiqatlarında bu kimi halların qarşısının alınmaması nəticəsində yeniyetmələrdə aşağıdakı davranış pozuntuları yarandığını müəyyənləşdirmişdi: erkən alkoqolizm, yeniyetməlik narkomaniyası, aqressiv davranış, suicidal davranış, psixi pozuntular, əksmövqeli davranış [8, 238]. Bu pozuntular psixologiyada deviant davranış, aqressiv davranış, assosial davranış və digər anlayışlarla mənalandırılır.

Təbii ki, bu hadisələr təkcə natamam ailədə baş vermir. Müxtəlif demoqrafik çətinliklərlə (valideynlərdən birini müxtəlif səbəbdən müvəqqəti ayrı yaşaması, evsizlik, valideyn işsizliyi, kirayədə yaşama, yaşayış yerinin dəyişmə, xəstəlik, şikəstlik və s.) üzləşən çoxlu sayda yeniyetmələr var. Demoqrafik amillərin neqativ təsiri nəticəsində onların müxtəlif mənəvi, sosial, psixoloji problemləri meydana gəlir. Bunun nəticəsi olaraq, yeniyetmələrin özünüqiymətləndirmə səviyyəsi aşağı düşür, onlar özlərini eyniləşdirəcək yaxşı ideallar tapmırlar. Onların davranışında, psixikasında, qarşılıqlı münasibətlərində hiss olunacaq dəyişikliklər baş verir. Cəmiyyətin onlara verdiyi dəyər yeniyetmənin özünüqiymətləndirməsini müəyyən edir. Bu fonda o özünü ətrafındakı sosial subyektlərlə müqayisə edir, uyğunlaşdırır, eyniləşdirir, öz imkanlarını müəyyənləşdirir, müqayisəli qaydada qiymətləndirir, nəhayət, özünü sosial mühitin üzvü, hissəsi kimi qəbul edir. Belə bir mürəkkəbliklər zəminində özünüidentifikasiyanın və sosial mühitə adaptasiyanın köməyi ilə sosiallaşma gedir.

F.Q.Vahidov və T.V.Ağayev şəxsiyyətin sosiallaşmasında iki mühüm məsələni – sosial adaptasiyanı və interiorizasiyanı (identifikasiya) ayırd edirlər [9, s.32]. Yeniyetməlikdə yaş böhranları fonunda yarana bilən psixoloji gərginliklər onun adaptasiya və identifikasiya prosesini çətinləşdirir. Gözlənilməyən hadisələr fonunda ailənin sosial statusunun, sosial mövqeyinin dəyişməsi, sosial münasibətlərlə bağlı yeni tələblərin və vəziyyətin yaranması əlavə çətinliklər ortaya çıxarır. Bununla yanaşı qızlarda qadınlıq, oğlanlarda kişilik hissənin güclənməsi, hissələrinin yeni məzmun kəsb etməsi adaptasiya və identifikasiya çətinliklərini daha da artırır. Beləliklə, ailədə baş verən demoqrafik hadisələr zəmində yeniyetmənin sosiallaşmasının ahəngi pozulur. Bir tərəfdən onlar valideynlərinin davranışlarında özlərinə müsbət nümunə tapmırlar, ikinci tərəfdən ailədaxili münasibətlərdə gərginliklərin yaranması şəraitin uşaqların fəaliyyəti üzərində valideyn nəzarəti azalır və valideynlə uşaqlar arasında yeni münasibətlər yaranır. Hər bir valideyn uşağı öz mövqeyinə uyğunlaşdırmaq üçün onunla münasibətdə daha çox güzəştlərə yol verir, tələbləri azaldırlar. Həm ailədə olan münaqişələr, həm nəzarətin azalması, həm də valideyn uşaq münasibətlərində yaranan yeni çətinliklər uşağın evdən uzaqlaşmasını şərtləndirən amilə çevrilir. Bu amil hətta bir sıra hallarda onun məktəbdən yayınmasına belə şərait yaradır. Valideyn nəzarətinin azalması, onun təlim fəaliyyəti ilə maraqlanmaması uşağa bu istiqamətdə öz bildiklərini həyata keçirməyə imkan verir. Valideynlərin hər ikisinin işləməsi halında isə, uşağa nəzarət imkanları daha da məhdudlaşır.

Nə qədər qəribə səslənsə də, evdən “uzaqlaşmağa” çalışan eyni taleli uşaqlar küçədə birləşə bilirlər. Belə vəziyyətdə onların dəyərlərinin identifikasiyasında mənfi meyillər daha böyük sürətlə formalaşır. Onlar bir-birlərinin dəyərlərini əxz edir, bu zaman özlərini haqlı sayır, anti-sosial hərəkətlərə yol verməklə özlərini

təsdiq etməyə çalışırlar. Qeyd edilənlər demoqrafik proseslərin yeniyetmələrin sosiallaşmasında nə qədər mürəkkəblik yaratdığını açıq-aydın görünür. Bu dövrdə neqativ xarakter daşıyan təsirlər vaxtında aradan qaldırılmadıqda yeniyetmələr arasında intihar, deviant davranış, ünsiyyətə, fəaliyyətə, eləcə də təlimə maraqsızlıq, özünəqapanma, tənhalığa meyl, virtual ünsiyyətə, sosial şəbəkələrə bağlılıq halları artır.

Tədqiqatlar göstərir ki, ailənin demoqrafik amillərin neqativ təsirini aradan qaldırmaq imkanı məhdud olur. Belə vəziyyətlərdə məktəb sosial institut kimi ailənin köməyinə gələ bilər və psixoloji və pedaqoji yollarla demoqrafik amillərin neqativ təsirini aradan qaldıra bilər (5, 105-187).

Məktəbdə şagirdlərarası əməkdaşlığın səmərəli təşkili yolları

Şagirdlərin ictimai həyata hazırlanması məktəbin qarşısında duran məqsədlərdən biridir. Pedaqoji ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, “sosiallaşma uşağın ictimai həyata hazırlanmasıdır” [10, s.37]. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün məktəbdən təlim-tərbiyə işlərini səmərəli təşkil etmək tələb olunur. Başqa sözlə desək, məktəb şagirdlərin sosiallaşması baxımından geniş imkanlara malikdir. Təcrübə göstərir ki, məktəbdə həyata keçirilən təlim-tərbiyə işləri səmərəli təşkil edildikdə, şagirdlərin sosiallaşma səviyyəsi yüksək olur. Şagirdin sosiallaşması üçün zəruri sosial inkişaf şəraitinin məktəb mühitində yaradılması demoqrafik amillərin neqativ təsirinin aradan qaldırılmasında da mühüm rol oynayır.

Təhsilin sosiologiyasında insanlar arası sosial əlaqə və münasibətlər sosial qrup kimi araşdırılır. Sınıfdə də şagirdlərarası əlaqə və münasibətlər sosial qrup anlayışı ilə xarakterizə edə bilərik. Hər bir sinif kollektivi mürəkkəb struktura malik olub, kiçik qrupların məcmuundan ibarətdir. Uzun illər müəllimlər sinfin bu özünəməxsusluğundan lazımi dərəcədə faydalanmamışlar. Məktəb təcrübəsini araşdıranda məlum olar ki, uzun illər müəllimlər təlim prosesində uğur qazanmaq üçün idrak motivlərinin formalaşmasına önəm vermişlər. Lakin bununla yanaşı bu və ya digər dərəcədə sosial motivlərdən də yararlanmağa çalışıblar. İnteraktiv təlimin tətbiqi zamanı sosial əməkdaşlıq motivləri daha çox aktualıq kəsb edir. Bu müəllimlərə dərsdə yeni biliyin dərk edilməsində şagirdlərarası əlaqə və münasibətlərdən yararlanmaq imkanlarını artırır. Bu sahədə son illərdə aparılan araşdırmalar həmin məsələni ətraflı araşdırmaq imkanı verir [11, s.282].

İzahedici təlim prosesində şagirdlərin fəaliyyəti bilikləri mənimsəməkdən ibarət idi. Bu prosesdə sınıfdə müəyyən sayda şagird olsa da, onların hamısının təlim fəaliyyəti, ən ümumi şəkildə götürsək, fərdi xarakter daşıyırdı. Yalnız bəzi vaxtlarda müəllim kollektiv tapşırıq verəndə şagirdlər birgəfəaliyyətə daxil olurdular. Hazırda məktəblərdə həyata keçirilən interaktiv dərslərin üstünlüyü onun təşkilinin əməkdaşlıq strategiyası üzərində qurulmasından ibarətdir. Şagirdlər ya cütlər, ya qruplar, ya da kollektiv formada əməkdaşlıq edərək, yeni biliyi “kəşf” edirlər. Bu zaman tədris onların birgə fəaliyyəti üzərində qurulur. Şagirdlərdə birgə fəaliyyət sərəştələrinin yaranması ünsiyyət prosesində onların sosial təcrübəni bir-birindən öyrənməsi baxımından mühüm rol oynayır. Şagirdlər yoldaşları ilə birgə işləməyi öyrənir, maraqlarını digər şagirdlərin maraqları ilə uyğunlaşdırır, onlarda bir-birinə hörmət etmək vərdişləri yaranır.

Demoqrafik amillərin neqativ təsiri nəticəsində şagirdin təlim fəaliyyəti zəifləyir. O yaşadığı psixoloji gərginliklər fonunda özünə qapanır, digər şagirdlər-

lə ünsiyyətdən qaçır, onlarla asanlıqla münaqişəyə daxil olur. Bu hadisələrin fonunda onların idrak maraqları zəifləyir.

Ailədaxili münasibətlərdə gərginlik olduqda valideyn-uşaq münasibətlərində yaranan çatışmazlıqlar məhz belə hallarda sinifdə, şagirdlərarası münasibətlər fonunda öz kompensasiyasını tapa bilir. İnteraktiv dərslər demoqrafik amillərin neqativ təsirinə məruz qalmış şagirdin digər şagirdlərlə əməkdaşlıq etməsinə şərait yaradır. Bu zaman müəllimin pedaqoji ustalığı ondan ibarət olmalıdır ki, o həmin şagirdin digər şagirdlərlə ünsiyyətini, əməkdaşlığını düzgün təşkil etməyin yolunu tapa bilsin. Təbii ki, hər bir müəllim müxtəlif yollarla sinifdaxili münasibətlər sisteminin strukturu haqqında məlumatla malik olur, hər bir şagirdin kiminlə dostluq etmək istədiyini bilir. Demoqrafik amillərin neqativ təsirinə məruz qalmış şagirdi bu meyar əsasında digər şagirdlərlə birgə fəaliyyətə cəlb edərək, müəllim onların təlim fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi, yoldaşları ilə ünsiyyətə daxil olması və əməkdaşlıq etməsi üçün məqsədəuyğun şərait yarada bilir. Məktəbdə apardığımız tədqiqatların nəticələrinin təhlilindən aydın olur ki, sinif yoldaşları ilə əməkdaşlıq şagirdin yeni bilik əldə etməsinə xidmət etməsi, başqa sözlə desək, əməkdaşlıq prosesində yaranan ünsiyyətin şagirdlərin informasiya mübadiləsinə çevrilməsi, onların bir-birlərində yeni biliklər öyrənməsi təlimin onlar üçün idrakı mənasını artırır.

Demoqrafik amillərin neqativ təsiri nəticəsində şagirdin idrak maraqları arxa plana keçir. Buna görə də o dərstdə passiv iştirakçıya çevrilir. Əməkdaşlıq onun dərstdə təlimin passiv iştirakçıdan aktiv iştirakçısına çevrilməsinə imkan yaradır. Şagirdin yoldaşları ilə ünsiyyəti artıq idrak səviyyəsinə qalxır. Əməkdaşlıq nəticəsində təlim fəallığının artması bir tərəfdən onu yeni biliklər öyrənməyə stimullaşdırır, digər tərəfdən sinifdə şagirdlər arasındakı münasibətlərin inkişafı həm onların ünsiyyət tələbatının ödənməsini, həm sinifdə pozitiv sosial inkişaf şəraitinin yaranmasını şərtləndirir. Sinifdə dostluq əhval ruhiyyəsinin yaranması demoqrafik amillərin neqativ təsirlərinin aradan qaldırılması baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu şagirdin küçə (həyət) qruplarına qoşulmasının qarşısını alır.

Apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, sinifdə şagirdin digər şagirdlərlə əməkdaşlığının təşkili demoqrafik amillərin neqativ təsirlərinin aradan qaldırılması baxımından əsas olsa da, kafi deyil. Təlim prosesində həyata keçirilən bu işlər dərstdən sonra da davam etdirildikdə, daha yüksək nəticələrin əldə olunur. Daha dəqiq desək, şagirdin yoldaşları ilə əməkdaşlığı, birgəfəaliyyəti sinifdən xaric tədbirlərdə də davam etdirildikdə, həm demoqrafik amillərin neqativ təsirlərinin aradan qaldırılması, həm də təlim məqsədləri ilə yanaşı məktəbdə tərbiyə məqsədlərinin reallaşması üçün şərait yaranır. Dərstdən sonra sinifdən xaric tədbirlərin təşkil edilməsi, onda əməkdaşlıq keyfiyyətlərinin daha da inkişaf etməsinə şərtləndirir. Bu zaman şagirdlərin sosial təcrübəni bir-birindən öyrənmə və bu əsasda sosiallaşma imkanları artır. Məsələnin belə qoyuluşu, məktəbin yeniyetmənin sosiallaşması üçün son dərəcə əhəmiyyətli sosial instituta çevrilmə imkanlarının geniş olduğunu təsdiq edir.

Müxtəlif demoqrafik proseslərin neqativ təsiri ailədə uşağın asudə vaxtının təşkil edilmə imkanlarını zəiflədir. Bunun nəticəsi olaraq, belə vəziyyətlərdə uşaq küçə (həyət) qruplarına qoşulur. Məktəbdə sinifdən xaric tədbirlərin təşkili şagirdin küçə (həyət) qruplarına qoşulmasının qarşısını alır. Demoqrafik amillərin neqativ təsirinə məruz qalmış şagirdin dərstdən sonra yoldaşları ilə birgəfəaliyyətinin təşkili məktəbdə onun sosiallaşması üçün zəruri olan sosial inkişaf şəraitinin ya-

ranmasını şərtləndirən amilə çevrilir. Beləliklə, demoqrafik amillərin neqativ təsiri şəraitində ailədə uşağın sosial inkişaf şəraitinin “yoxa çıxması” məktəbdə kompensasiya edilmiş olur. Başqa sözlə desək, sinif məkanı ilə yanaşı sinifdən xaric tədbirlərdə yeniyetmələrlə işin əməkdaşlıq müstəvisində təşkili onların sosiallaşma imkanlarını genişləndirməklə yanaşı, demoqrafik amillərin neqativ təsirlərinin neytrallaşmasında önəmli rol oynayır.

Apardığımız tədqiqatların nəticələrindən məlum olur ki, demoqrafik amillərin neqativ təsirinə məruz qalmış şagirdlər sinif yoldaşları ilə dərstdən sonra məktəbdə qarşılıqlı əlaqə saxlayaraq əməkdaşlıq etdikdə, onun sosial davranışları sinif şagirdlərinin mənəvi dəyərləri müstəvisində inkişaf edir. Sinifdə əməkdaşlıq strategiyasının təlim prosesi ilə bərabər həm də tərbiyə prosesində inkişaf etdirilməsi demoqrafik amillərin neqativ təsirlərinin aradan qaldırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, sinifdən xaric tədbirlərin məktəbdə keçirilməsi və şagirdlərin birgəfəaliyyəti onlar arasında dostluq münasibətlərinin inkişafını şərtləndirir. Bu səbəbdən onlar evə getdikdən sonra da asudə vaxtlarını da eyni ərazidə yaşayan sinif yoldaşları ilə bir yerdə keçirməyə üstünlük verirlər. Sinif yoldaşları ilə ünsiyyətin məktəbdən sonra da davam etməsi şagirdlərin anti-sosial davranışlarına üstünlük verən digər uşaqlarla əlaqədən uzaqlaşdırır.

Lakin məktəblərin bir çoxu fəaliyyətini təlim məqsədləri çərçivəsində məhdudlaşdırmaqla kifayətlənirlər. Halbuki, məktəb sosial institut rolunu oynamaq üçün yalnız təlim məqsədlərini həyata keçirmək ilə öz fəaliyyətini məhdudlaşdırmamalıdır. Etiraf etmək lazımdır ki, məktəblərdə sinifdən xaric tədbirlər yetərinə keçirilmir. Yeni təlim konsepsiyalarının tətbiqi şagirdlərdə yaranan əməkdaşlıq motivlərinin sinifdən xaric tədbirlərin təşkili vasitəsi ilə daha da artırılmasını tələb edir. Təlim prosesində şagirdlərə bilik və bacarıqlar aşılır, sinifdən xaric tədbirlər zamanı isə onlar həm bilik mübadiləsinə daxil olurlar, həm də sosial təcrübə əxz edirlər. Apardığımız tədqiqatların nəticələri göstərir ki, sinifdən xaric tədbirlərin səmərəli təşkili onların təlim fəaliyyətinin daha da yaxşılaşmasına imkan yaradır.

Məktəbdə şagirdin dərslər və dərstdən sonrakı fəaliyyəti arasında həlqə qırılana da həm təlim, həm də tərbiyə məqsədlərinin yerinə yetirilməsində çətinliklər yaranır. Yeniyetmələrin dərstdən kənar vaxtlarda məktəb ərazisində öz bacarıq və qabiliyyətlərini üzə çıxarmaq imkanı məhdudlaşır. Nəticədə onu məktəbə bağlayan mənəvi-psixoloji təsirlər zəifləyir. Tədris fəaliyyəti onu məktəbə bağlayan yeganə motivasiya olur. Demoqrafik amillərin neqativ təsirinə məruz qalan şagirdlər isə dərstdən sonra gününü öz küçə (həyat) dostları ilə keçirməsi onların təlim fəaliyyətinə də neqativ təsir edir. Bu fakta diqqət yetirilmədikdə belə şagirdlər imkan tapan kimi, müxtəlif səbəblər gətirərək, məktəbdən yayınmağa çalışırlar. Valideyn nəzarətsizliyi onların məktəbdən yayınmasına əlavə stimül verə bilər.

Ailədə valideyn tərəfindən nəzarətsiz qalan şagirdlərə məktəb tərəfindən nəzarət artırıldıqda, şagirdin həm təlim fəaliyyəti, həm də dərstdən sonrakı fəaliyyəti məktəbdə təşkil olunduqda demoqrafik amillərin neqativ təsirinə aradan qaldırılması və onların sosiallaşması baxımından imkanların genişlənməsi ilə yanaşı məktəb təlim-tərbiyə məqsədlərini həyata keçirə bilər. Belə olduqda məktəb tərbiyə institutu vəzifəsini yetirmiş olur.

Nəticə. Məktəbdə şagirdlərin sosiallaşması üçün yaradılan mühit ailənin sosial inkişaf şəraitindən fərqli məqamlara malikdir. İlk növbədə, məktəb rəsmi müəssisə-

dir, orada şagirdin təlim-tərbiyəsi ilə ixtisaslı müəllimlər məşğul olurlar. Bu məkanda şagirdin daxil olacağı ünsiyyət subyektlərinin sayı kifayət qədər çoxdur. Məktəbdə şagirdlərlə həm məqsədyönlü, həm də planauyğun pedaqoji iş aparılır. Bunun nəticəsi olaraq şagirdin məktəbdə sosial norma və dəyərləri mənimsənmə, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin qurulma və desosiallaşma amillərinin aradan qaldırılma imkanları genişdir. Küçədən fərqli olaraq burada yoldaşları ilə qarşılıqlı münasibətlər sosiallaşma prosesinə daha çox müsbət təsir göstərə bilir. Bu sinif daxili şəxsiyyətlərarası münasibətlərin düzgün təşkil edilməsi imkanlarının geniş olması ilə əlaqədardır.

Ədəbiyyat:

1. Ньюкомб Н. Развитие личности ребенка. СП(б), Питер, 2003, – 640 с.
2. Миллер С. Психология развития. СП(б), Питер, 2002, – 464 с.
3. Роджерс К.Р. Становление личности. Взгляд на психотерапию. М. Пресс, 2001. – 416 с.
4. Əlizadə, Ə.Ə. Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş. – Bakı: Renessans, 2003. – 258 s.
5. Əlizadə, H.Ə. Tərbiyənin demografik problemləri. – Bakı: Maarif, 1993. – 230 s.
6. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М., 1991, 480 с.
7. Əliyev, V.H., Əliyeva R.K., Cabbarov R.V. Pedaqoji psixologiya. – Bakı: Təhsil, 2011. – 256 s.
8. Кон И.С. Социология личности. М. Политиздат, 1967, – 383 с.
9. Vahidov, F.Q., Ağayev T.B. Sosiologiya. Dərs vəsaiti. – Bakı: Təknur, 2008, – 334 s.
10. Gültəkin M. Təhsil elminə giriş. // tərcümə, ön söz, əlavə və dəyişikliklər Məhərrəmov Q., Max ofset, – Bakı, 2021, – 276 s.
11. Əlizadə, Ə. Ə., Əlizadə H.Ə. Əsrin meqameyilləri. III hissə. – Bakı: 2008. – 501 s.

Summary

EFFECTIVE ORGANIZATION OF INTER-STUDENT COOPERATION AS A WAY TO ELIMINATE THE NEGATIVE EFFECTS OF DEMOGRAPHIC FACTORS

The article draws attention to the issue of socialization of teenagers who have been affected by the negative effects of demographic processes occurring in the family. It is noted that as a result of the negative effects of demographic processes, tensions arise in family relations. When these tensions are persistent, the child's social development conditions in the family change, control over him disappears. In most cases, the family cannot solve the problem on its own in such situations. The author emphasizes that it is possible to eliminate the negative impact of demographic factors in school in such situations. In the article, the organization of cooperation in the process of both training and education at school is evaluated as a condition of social development for the student's socialization.

Резюме

ЭФФЕКТИВНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ МЕЖСТУДЕНЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА КАК СПОСОБ УСТРАНЕНИЯ НЕГАТИВНОГО ВЛИЯНИЯ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ

В статье обращается внимание на проблему социализации подростков, пострадавших от негативных последствий демографических процессов, происходящих в семье. Отмечается, что в результате негативного воздействия демографических процессов возникает напряженность в семейных отношениях. Когда эти напряже-

ния сохраняются долго, изменяются условия социального развития ребенка в семье, исчезает контроль над ним. В большинстве случаев семья не может самостоятельно решить проблему в таких ситуациях. Автор подчеркивает, что в таких ситуациях можно устранить негативное влияние демографических факторов в школе. В статье организация сотрудничества в процессе как обучения, так и воспитания в школе оценивается как условие социального развития для социализации учащегося.

Rəyçi: prof. Hikmət Əlizadə

Ceyhun Alıyev
Azərbaycan Dillər Universiteti

PSIXOLOGİYADA “İONA KOMPLEKSİ” VƏ ONUN SOSIAL-PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: “İona kompleksi”, özünügerçəkləşdirmə, tələbat, motivləşmə

Key words: *The Jonah complex, self-actualization, needs, motivation*

Ключевые слова: «Комплекс Иона», самореализация, потребность, мотивация»

Texniki tərəqqinin sürətlə inkişaf etdiyi cəmiyyətdə gərəkli olan çevik şəxsiyyət yetişdirmək üçün onun özünügerçəkləşdirməsinə şərait yaratmaq və müvafiq intellektual bacarıqlar əşlamaq lazımdır. Şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsi müvafiq sosial inkişaf şəraitinin yaradılması ilə mümkün olur. Sosial inkişaf şəraiti daha çox mədəniyyətlə şərtlənir. Bu mənada mədəniyyət, fərdin ali, cümlədən özünügerçəkləşdirmə tələbatının ödənilməsinə şərait yaratmalı və ona təkan verməlidir.

Şəxsiyyət, özünügerçəkləşdirmədən özünün mövcud potensialını üzə çıxara və praktik fəaliyyətdə ondan səmərəli istifadə edə bilmir. Bu baxımdan şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsi bir tərəfdən sosial və interpsixi, digər tərəfdən isə intrapsixi yəni şəxsiyyətdaxili məsələdir. Fəallıq və mövcudluğun əsas atributlarından sayılan özünügerçəkləşdirmə insanın həyat yolunu müəyyənləşdirir. Demək olar ki, özünügerçəkləşdirmə hər kəsə nəşib olmur və ya heç də hər bir kəs mövcud olan potensial imkanlarını dərk edib üzə çıxara bilmir [8, s.137]. Cəmiyyətdə şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirilməsinə necə nail olmaq olar? Bu bir tərəfdən sosial mühitlə, ikinci bir tərəfdən isə təhsil sisteminin humanistləşdirilməsi yolu ilə. Biz bu məsələni özünügerçəkləşdirmənin sosial tərəfi ilə xüsusilə sosial mühitlə şərtlənən tərəflə daha dəqiq desək bu yolda mane olaraq meydana çıxan İona kompleksi üzərindən araşdırmağa çalışacağıq. Özünügerçəkləşdirmə konsepsiyasının əsası humanistik psixologiyanın yaradıcıları K.Rocers və A.Maslou tərəfindən qoyulmuşdur. Şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsi ilə bağlı digər konsepsiyalar məhz humanistik psixologiyanın metodologiyasına əsaslanır.

Tədqiq etdiyimiz məsələnin araşdırılması üçün ilk növbədə “İona kompleksi” nədir?, psixologiya tarixində ilk dəfə kim tərəfindən təklif edilmişdir, şəxsiyyətin ali tələbatı kimi özünügerçəkləşdirməsi prosesinə göstərdiyi təsir və onu şərtləndirən sosial-psixoloji səbəblər aydınlaşdırılmalıdır.

“İona kompleksi”ndəki İona adı İslam tarixində, müsəlmanların Yunus kimi tanıdığı peyğəmbərin Bibliyadakı adıdır. İona, Allahın onun üçün təyin etdiyi missiyanı yerinə yetirməkdən boyun qaçıran şəxsdir. Allahın ona əmr etdiyi vəzifəni yerinə yetirməkdə özünü bacarıqsız hesab etdiyinə görə onun üçün təyin olunan missiyanı icra etməkdən boyun qaçıрмаq istəmiş və öz qövmünü tərək edərək gəmi ilə uzaqlaşmaq istərkən dənizdə suya qarq olmuşdur. Bu dəfə Allahın hökmü

ilə balıq onu udmuş və bir müddət sonra balıq onu dəniz sahilinə sağ buraxmışdır. Balığın qarnında olarkən olub keçənlər barədə düşünən İona xilas olduqdan sonra Allahın ona yüklədiyi missiyanı yerinə yetirməyə başlayır.

İona kompleksi psixologiya tarixində ilk dəfə amerikan psixoloqu Abraham Maslou tərəfindən işlədildiyi üçün psixoloji ədəbiyyatlarda Maslonun qeyd etdiyi kimi "İona kompleksi" adlanır. A.Maslou qeyd edir ki, İona öz taleyindən əbəs yerə qaçmağa çalışdığı kimi, biz də çox vaxt təbiətin, taleyin, hətta bəzən təsadüfün bizə diktə etdiyi (daha doğrusu təklif etdiyi) məsuliyyətlərdən qaçırıq". [7, s.1] Maslou bu kompleksi insanın öz dahiliyi qarşısında yaşadığı qorxu kompleksi ya da onun üçün yazılmış olan alın yazısından qaçmağa olan cəhd kimi izah etmişdir.

Psixologiyada kompleks anlayışının mahiyyəti – insanın fiziki, psixi və sosial individuallığının insanlarla münasibətdə doğurduğu sosial disharmoniya kimi izah olunur. Kompleks – vəziyyətin başa düşülməməsi, dərk olunmamasıdır. Kompleksin bir tərəfi davranış və rəftarda, hiss və düşüncədə özünü göstərən simptomlarda, ikinci gizli və əsl səbəbi isə psixikanın şüursuzluq qatında yerləşir.

"İona kompleksinə" görə insan özünün pis xüsusiyyətlərindən çəkindişi qədər yaxşı tərəfindən də ehtiyat edir. Ona görə ki, bəzi insanlar üçün təyin olunan həyat missiyası gözündə o qədər böyük görsənir ki o bu missiyadan yaxud da ali tələbatdan imtina edərək özünü güzəran qaygıları ilə məşğul edir, həyatını adi tələbatlarını ödəməyə sərf edir.

Hər bir insan həyatında elə bir anla üzləşir ki, özünün böyük potensiala sahib olduğunu dərk edir və həmin an özünü dahi kimi hiss edir. Bununla belə, – Maslou qeyd edir ki, – biz həmin bu imkanı hiss etdikdə qorxudan əsib-titrəyir və ondan uzaq qaçırıq.

Fizika üzrə Nobel mükafatçıları Andrey Qeym və Konstantin Novoselov qeyd edirlər ki, "Bəşəriyyətin tərəqqisi macərə, əyləncə hissi və qeyri-standart təfəkkür hesabına hərəkət etmişdir. Dünyanı idarə edən "Çörək və tamaşa" tələbinin hökm sürdüyü şəraitdə ehtiyatlılıq və siyasi korreklik xatirinə qeyd olunan keyfiyyətlər unudulur, yaddan çıxır".

Yaradıcılıq psixologiyası üzrə amerikalı tədqiqatçı F.Barona sual verirlər ki, bizə hərdən elə görünür ki, yaradıcılıq potensialı tükənib, yaxud uzun illər gerçəkləşməmiş qalıb? Cavabında F.Baron deyir: "Əgər içində yaşadığımız cəmiyyət davranış və yaşayışın "doğru-düzgün" üsullarını müəyyənləşdirməyə həddindən artıq meyl edirsə, onda insanın təcrübə aparmaq marağı, yaratmaq eşqi tükənib itir. Müəhim problemlərin həlli zamanı orijinal və məhsuldar olmaq çox vaxt insandan arasında yaşadığı adamlardan seçilmək cəsarəti, fərqlənmək hünəri istəyir" [3, s.137].

İona kompleksinin kökündə yatan sosial-psixoloji faktorlardan biri insanların individuallaşmaqdan ehtiyat etmələri, yəni başqalarından fərqlənməkdən qorxmalarıdır. Başqalarına güclü bağlılıq hissi olan, güclü aidlik tələbatı ilə fərqlənənlər, müəyyən bir qrupa aid olma zərurətini hiss edən şəxslər həmin hissi gerçəkləşdirə bilmədikdə özlərini zəif, müdafiəsiz və tənha hiss edirlər. Fərqləndiyi halda, hamı kimi olmadıqlarına görə tənqid ediləcəklərindən çəkindikləri üçün narahat olur və səhv etməkdən qorxurlar [4, s.214]. Tənqid edilməyi özlərinə qarşı dəyər verilməməklə bərabər olduğunu düşündükləri üçün onlar hər hansı bir məsələdə fərqli addım atmaqda, fikir söyləməkdə çətinlik çəkirlər. Bunun

əvəzində başqalarının xoşuna gələn, onları razı salacaq və bəyəniləcək şəkildə hərəkət etməyə üstünlük verirlər. Şəxsin düşüncə, hiss və davranışında bəyənilmək tələbatının ön plana çıxması onların fikr bildirməsinin və istəyinə uyğun seçim etməsinin, fərqli ola bilmək bir sözlə individuallaşmasının qarşısını alır, onun inkişafına mane olur. Bu da həmin insanlarda risk etmə qorxusu yaradır. Burada biz fərdlə mədəniyyətin üzə-üzə gəldiyini görürük.

Deməli, sosial mühit yaxud da fərdin aid olduğu mədəniyyət onun tələbatlarının boğulmasına yox tam əksinə onun gerçəkləşməsinə kömək etməlidir. Məsələyə bu aspektdən yanaşdıqda belə qənaətə gələ bilərik ki, gənclərin daha yüksək həyat ideali seçərək yaşamalarına və onların bu yolda motivləşməsinə mane olan İona kompleksinin təsirinə məruz qalmalarının bir səbəbi daxil olduqları mədəniyyətlə şərtlənir. Odur ki, inkişafı və özünügerçəkləşdirmə kimi ali tələbatları bu-xovlayan mədəniyyətlə determinasiya olunan stereotip düşüncələrin yenidən nəzərdən keçirilməsinə zəruri ehtiyac var.

Amerikan antropoloqu Rut Benediktin terminalogiyasına uyğun olaraq mədəniyyət konsepsiyamız və onun fərdlə qarşılıqlı münasibəti “sinergiya”ya doğru dəyişməlidir. A.Maslounun qeyd etdiyi kimi, mədəniyyət təkcə insan tələbatlarını ödəmək üçün deyil, həm də həmin tələbatların məhsulu olmalıdır [3, s.162]. Deməli, xalqın mədəniyyəti onun tələbatının məhsulu olduğu halda o fərd və xalq gücləndirə, inkişaf etdirə bilər. Bəzi hallarda xalqın tələbatı olmayan yabançı mədəniyyəti ona müasirlik adı ilə təbliğ edərək milliləşdirməyə çalışırlar. Bu cür yabançı mədəniyyət məhsulları xalqın tələbat məhsulu olmadığı üçün onun milli və dini identikliyinə mənfi təsir göstərir, eləcə də inkişafını əngəlləyir.

İona kompleksinin neqativ təsiri ilk növbədə gənclərin özünügerçəkləşdirmə tələbatında öz əksini tapır. İnsan tələbatları iyerarxik struktura malikdir. Yəni, ki tələbatın yeri iyerarxiyanın nə qədər yuxarı pilləsindədirsə onun ödənilməsinə olan tələbat da bir o qədər az olur. Belə olduğu halda ali tələbatların (estetik, özünügerçəkləşdirmə) yox olma ehtimalı daha çox olur. Demək ki, İona kompleksinin təsirinə məruz qaldıqda özünügerçəkləşdirmə tələbatının təmin olunmaması onun zəifləməsinə və tamamilə sönməsinə səbəb olur.

Aşırı səviyyədə olan aidlik tələbatı ilə şərtlənən cəsarətli olmağı zəiflədən başqa bir qorxu birgəyaşayışla bağlı sosial norma və prinsiplərin sərhədlərini aşma həyəcanıdır. Qrupdan kənar qalma və özünü qrupdan təcrid olunmuş kimi hiss etmək düşüncə və qaygısı ilə yaşamaq bəzi gənclərdə ümumi həyəcan yaratdığı üçün onlar həyat yolunu öz istəklərinə görə deyil başqalarının istəklərinə görə yaşamağa olurlar [4, s.94]. Cəsarət əskikliyi ucubatından başqalarından fərqlənmək qorxusu ilə yaşayanlar “palaza bürün, el ilə sürün” düşüncəsinə uyğun olaraq başqaları tərəfindən yönəldilərək yaşamağı seçirlər. Təşbehlə ifadə etsək, təbiətdəki heyvanlar arasında da cəsur olanlar tək başına dolaşarkən, qorxaq olanlar qrup halında, sürü şəklində yaşayırlar. Cəsurluqdan qaynaqlanan insanlarda fərdiyyətçiliyin daha qabarıq şəkildə olduğunu bunun əksi olan cəsarətsizliyin, qorxaqlığın isə insanlarda fərdiyyət ola bilməməklə nəticələndiyini görürük. Yardımlıq etibarilə sosial varlıq olan insan tək başına xoşbəxt ola bilməyəcəyindən, öz kimliyi və şəxsiyyətilə qrup içində cəsur davranmağı bacarmalıdır. Bu dəyəri sosial həyata töhfə vermək üçün istifadə etməsi, onu eqoizm əsaslı individuallaşmaqdan qoruya biləcəkdir. İnsanların öz tələbatlarını ödəmək üçün atdıqları cəsur davranışlar sosial

həyata tətbiq edildikdə bu qrupun inkişafına töhfə verən bir xüsusiyyətə çevrilir. Bu xüsusiyyətlərindən aldıkları güclə fərqlənən şəxslər daxil olduqları qrup üzvlərinin də fərqli düşüncələrini motivləşdirə və cəsarətli addımlar atmağa sövq edə bilirlər. Çevik düşüncəli cəsur adamların ətrafındakı şəxslərə ən böyük faydaları onların da müvafiq şəkildə hərəkətə keçmələrinə yardımçı olmaqdır [4, s.98].

İona kompleksini tələbatlar müstəvisində təhlil etsək görə bilərik bu kompleks ilk növbədə fərdin özünəgerçəkləşdirmə tələbatını blokadya salır və onun həyata keçirilməsinin qarşısını alır. Özünəgerçəkləşdirmə tələbatı A.Maslounun tələbatlar piramidasında ali tələbat kimi ən yüksək yerdə dayanır [6, s.178]. Ali tələbatlar adi tələbatlarla müqayisədə ontogenetik inkişafın daha sonrakı mərhələsində formalaşır. Yüksək motivasiyalı həyat tərzi fərd üçün həm sosial həm də bioloji cəhətdən daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Belə olduqda həyat daha sağlam eləcə də uğurlu və məhsuldar olur. Ali tələbatların ödənilməsi orqanizmin həyat qabiliyyətini yüksəldir, onun inkişafına xidmət edir. Fərdin öz tələbatlarını dərk etməsi, nəyin vacib olduğunu başa düşmək özlüyündə böyük psixoloji nailiyyətdir. Ali tələbatların aktuallaşması üçün əlverişli sosial şəraitin və dəstəyin olması zəruridir. Bu mənada özünəgerçəkləşdirmə tələbatı fərd üçün subyektiv məna kəsb edir. Ali tələbatların ödənilməsi adi tələbatlarla müqayisədə şəxsiyyəti özünəgerçəkləşdirməyə daha çox yaxınlaşdırır. Yüksək motivasiyalı həyat və ali tələbatlarının ödənilməsi fərdin daha çox individuallaşmasına səbəb olur. Digər cəhətdən müqayisə etsək görə bilərik ki, adi tələbatlarla müqayisədə ali tələbatların ödənilməsi üçün fərdin bu prosesə daha çox səy göstərməsi lazımdır. Məsələn, fərdin özünəgerçəkləşdirmə tələbatını ödəməsi üçün göstərdiyi cəhd və fəallıq onun təhlükəsizliyə olan tələbatını ödəmək üçün sərf etdiyi zəhmətdən daha çox olmalıdır. A.Maslounun dediyi kimi, "yüksək" həyat, "adi" həyatla müqayisədə daha mürəkkəb və çox zəhmət tələb edir [6, s.157]. Demək ki, İona kompleksinə düşər olmaq bir tərəfdən adekvat sosial şəraitin olmaması ilə şərtlənsə bu digər tərəfdən fərdin individuallaşmaqdan qaçması yaxud da onun bu yolda zəhmət çəkmək istəyindən uzaq olaraq Maslounun təbirincə desək "adi" həyat yaşamağa razı olmasına bağlıdır.

Beləliklə İona kompleksi fərdin müvəffəqiyyət əldə etmək, fərqlənmək, individuallaşmaqdan və ya ən yaxşı insan olmaqdan qorxmasıdır. Belə bir qorxu ilə yaşamaq insanın öz potensialının reallaşmasına mane olur. İona kompleksinin təsiri altında olan insan öz böyüklüyündən və individuallaşmasından qorxdığı üçün öz taleyindən yayınaraq qabiliyyət və istedadını həyata keçirməkdən imtina edir. Şəxsin uğursuzluğa düşər olmaq qorxusu onun inkişafına təkən verə bildiyi kimi, şəxsi ən yaxşısına nail olmaq qorxusu da nailiyyət əldə etmək istəməsinə mane ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S, Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. – Bakı: Maarif, 1989. 540 s.
2. Bayramov Ə.S, Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. – Bakı: Qapp-Ploiqraf, 2003. – 356 s.
3. Seyidov Səməd. Yaradıcılığın fenomenologiyası. – Bakı, 2013, – 288 s.
4. Nevzat Tarhan. Değerler Psixolojisi ve İnsan. Timaş yayınlar. 2019, – 255 s.
5. Psixologiya. Ali pedaqoji məktəblərin bakalavr pilləsi üçün dərslik. – Bakı: Nurlan 2007, – 700 s.

6. Маслоу. А. Мотивация и личность. СПб.: Евразия. 2005. – 478 с.
7. Abraham Maslow. The Jonah Complex. The Father Reaches of Human Nature. ISBN 9780140194708.
8. Əliyev B., Əliyeva K., Cabbarov R. Pedaqoji psixologiya. – Bakı, 2011, – 265 s.

Summary
“THE JONAH COMPLEX” IN PSYCHOLOGY
AND ITS SOCIO-PSYCHOLOGICAL BASIS

The article talks about “The Jonah Complex”, its first use as a term by A. Maslow, one of the founders of humanistic psychology. Jonah is the Biblical name of the Prophet known in the Muslim world as Yunus. The complex has a socio-psychological essence that prevents the individual from using his potential by becoming an intrapsychic factor determined by the influence of the interpsychic factors of the social environment. It is noted that The Jonah Complex is a socio-psychological product of culture and prevents self-realization, which is the highest demand of the personality. Such a feature manifests itself firstly in people who avoid individuation in the first place and especially in people who have a strong need for belonging and a strong fear of being different from others.

Резюме
«КОМПЛЕКСА ИОНА» В ПСИХОЛОГИИ
И ЕЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

В статье говорится о комплексе Иона, его первом использовании в качестве термина А. Маслоу, одним из основоположников гуманистической психологии. Иона – библейское имя Пророка, известного в мусульманском мире как Юнус. Комплекс имеет социально-психологическую сущность, препятствующую использованию индивидом своего потенциала, становясь интрапсихическим фактором, определяемым влиянием интерпсихических факторов социальной среды. Отмечается, что комплекс Иона является социально-психологическим продуктом культуры и препятствует самореализации, являющейся высшим потребностью личности. Такая черта проявляется в первую очередь у людей, избегающих индивидуализации, и особенно у людей, испытывающих сильную потребность в принадлежности и сильный страх отличаться от других.

Rəyçi: dos. Şəlalə Babayeva

Şəhla Qasımova
Azərbaycan Dillər Universiteti

YENİYETMƏLƏRDƏ MÜSTƏQİLLİK TƏZAHÜRÜNÜN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *qətiyyətli, özünü reallaşdırma, azadlıq, özünütənzimləmə, suverenlik*

Key words: *resolute, self-realization, freedom, self-regulation, sovereignty*

Ключевое слово: *решительный, самореализация, свобода, саморегулирование суверенитет*

Giriş. Həm yerli, həm də xarici psixologiyada yeniyetməlik dövrünün öyrənilməsinə çoxlu əsərlər həsr edilmişdir. Xarici psixoloqların əsərlərində müstəqillik xarakter xüsusiyyəti kimi qəbul edilir. E.Baranov qeyd edir ki, fərdin müstəqilliyi “insan davranışında qrup təyziqlərdən, cəmiyyətdə qəbul edilən koqnitiv qiymətləndirici və mədəni stereotiplərdən nisbətən müstəqil şəkildə fəaliyyət qurmağa imkan verən xarakter xüsusiyyətidir”.

Yeniyetmənin müstəqilliyin təzahürü, müstəqil düşünmək tələbi, yeni situasiyada hərəkət etmək, məsələni görmə və problemlərin həlli yollarını tapmaq bacarığı kimi, hərəkətlərin müstəqilliyində ifadə olunur.

Məqalənin aktuallığı. Tədqiq olunan məqalənin aktuallığı yeniyetmə yaşlarında müstəqillik təzahürləri psixoloji xüsusiyyətləri, fəal, müstəqil, yüksək əxlaqlı, fəaliyyətinə görə məsuliyyət daşımağa hazır olan və təhsilin lazımlığını hiss edən şəxsiyyətin yetişdirilməsi ilə bağlıdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Tədris prosesinin kefiyyətili, uğurlu fəaliyyət göstərmək üçün vacib olan yeniyetmələrdə müstəqillik təzahürünün psixoloji xüsusiyyətləri daxil edilmişdir. Yeniyetmə müstəqilliyin təzahürləri xarakter xüsusiyyətləri müəyyən olaraq Azərbaycan elmi üçün yenidir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqatın obyektini insan mülkiyyəti kimi müstəqillikdir. Tədqiqatın məqsədləri: yeniyetməlik dövrünü xarakterizə etmək, yeniyetməlik böhranın nəzərdən keçirmək, müstəqillik anlayışını açmaq, yeniyetmələrdə müstəqilliyin empirik tədqiqatın aparmaq işin nəticələrinin təhlil etmək. Tədqiqatın üsulları: məsələnin tədqiqi ilə bağlı psixoloji və pedoqoji ədəbiyyatın təhlili; psixodiaqnostik test tərəfindən təqdim edilən empirik məlumatların toplanması və nəzəri praktik əhəmiyyətə malikdir.

Yeniyetməlik dövründə uşaqların kortəbilibininin muxtariyyətə çevrilməsi və müstəqillik mexanizminin inteqrasiyası baş verir. Yeniyetmə özünütənzimləmə və özünütərbiyə obyektini hesab edilir. Yeniyetmənin müstəqilliyi, müstəqil düşünmək ehtiyacı, yeni situasiyada hərəkət etmək, məsələni özü görmək və problemin həlli yollarını tapmaq bacarığı kimi hərəkətlər müstəqilliyində ifadə olunur. Bununla belə psixoloji və pedoqoji tədqiqatlar göstərir ki, ailə münasibətləri və valideynlərin davranışı pedoqoji rəhbərliyin avtoritar üslubu, yaş xüsusiyyətləri, maraqların

kifayət qədər nəzərə alınmaması nəticədə yeniyetmələrdə passivlik, zəif motivasiyalı fəaliyyət və inkişaf etməmiş özünütənzimləmə, məsuliyyətsizlik göstərməyə başlayırlar. Qərarlarına və hərəkətlərinə, qeyri-rəsmi özünü təsdiqetmək istəyinə, nizam-intizam pozulmasına görə bu meyillər həm sosial amillərlə, həm də müstəqillik probleminin kifayət qədər inkişaf etməməsi ilə izah olunur.

Pedaqoji elmdə müstəqillik funksional olaraq öyrənilir, yəni bütöv şəxsiyyətin ayrılmaz mülkiyyəti kimi, ictimai fəaliyyətlə əlaqədardır (A.S.Bayramov, V.N.Polovnika, İ.Levin) [1, s. 24].

Yeniyetməlik dövrü ilə araşdırmalar aparılmasına baxmayaraq, insan həyatının bu dövrü çoxlu müzakirələrə və mübahisələrə səbəb olur. Bu dövrün sərhədləri, mərkəzi neoplazma aparıcı fəaliyyət, cinsi yetkinliyin kritik və litik dövrü hesab edilməsi və s-dir.

Yaşın dövrləşdirilməsi ilə məşğul olan əksər alimlər yeniyetməlik dövrünü uşaqlıqdan yetkinliyə keçid mərhələsi hesab edirlər. Yeniyetməlik dövründə bədənin dərin fizioloji yenidən qurulması (müxtəlif beyin stukturlarının, hormonal yenidən qurulması, metoboloik sistemlərdə dəyişiklər və s) ilə yanaşı bütünlükdə şəxsiyyət dəyişir: dərin daxili hissələr, yenidən düşünmə, özünü axtarma və s dəyişir. Yeniyetmənin zehni inkişafında baş verən dəyişiklər arasında fərdi və intellektual baxımdan müxtəlif komponentlər müəyyən edirlər. Özünüdərk və mən konsepsiyasının yeni səviyyəsinin inkişafı, həyatın məna axtarışının “məna qurma” başlanğıcı şəxsiyyətin formalaşması eqosentrizmi aradan qaldırmaq, yeni təfəkkür formasının inkişafı yeniyetmənin inkişafın da mütərəqqi olur.

V.Dal müstəqilliyi “özünün möhkəm əqidəsi olan içində sarsıntı olmayan” insan mülkiyyəti kimi təsvir edir [3, s.92].

A.Reber böyük izahlı lüğətdə müstəqilliyi davranış xüsusiyyəti adlandırır və deyir “müstəqillik xarici amillərdən daha çox psixoloji amillərlə müəyyən edilir [3, s.93].” Şapar vurğulayır ki, müstəqillik insanın öz davranışına məsuliyyətli münasibətləri təkcə tanış mühitdə deyil, həm də qeyri-standart qərarların qəbulunu tələb edən yeni şəraitdə şüurlu və təşəbbüskar hərəkət etməyi bacarığını da təmin edir [3, s.95]. Bir çox tədqiqatçılar müstəqilliyin formalaşması problemini təhsillə əlaqələndirir və vurğulayır ki, müstəqillik insani kefiyyət kimi müxtəlif psixi proseslər sırasında formalaşmış, inkişaf edir və bunlar arasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən koqnitiv sfereranın xüsusiyyətləri rol oynanılır.

Psixoloji ədəbiyyatda yeniyetmə müstəqilliyin məzmunu ilə bağlı özünütənzimləmə, özünüidarə etmək, müqəddəratını təyin etmə, suverenlik, müstəqilliyin həyata keçirmə anlayışlarına rast gələ bilərik. Müstəqillik anlayışı, azadlığın mexanizmlərinə psixoloji səviyyədə baxılmasında izahedici anlayış kimi istifadə olunur. Eyni zamanda, bir tərəfdən fərdin davranışın müəllifi kimi çıxış etdiyi müstəqilliyi, digər tərəfdən isə özünütənzimləmə və özünənəzarət kimi müstəqilliyi ayırmaq lazımdır. B.B.Veliçkovski özünütənzimləməni şəxsiyyətdaxili, davranış və ətraf mühit proseslərinə çatmaq üçün planlaşdırılan və dövrü olaraq uyğunlaşdırılan daxili induksiya edilmiş düşüncələr, duyğular və hərəkətlər kimi başa düşülür. Buna görə də, subyekt müxtəlif dərəcədə müxtəlif davranış növlərini tənzimləyə bilər. Özünütənzimləmə prosesində üç tsiklik mərhələ: planlaşdırma (tapşırıqların təhlili və məqsəd qoyma motivasiya inamları), iradi nəzarət mərhələsi

(özünüidarə etmək, özünümüşahidə), özünü əksətdirmə mərhələsi (özünüqiymətləndirmə) vardır. [2, s.5]

Müstəqillik özünütənzimləmə, özünənəzarət anlayışları ilə yaxın olmasına baxmayaraq, onları bir-birindən fərqləndirməkdə vacibdir. Beləliklə, insan davranışın təhlil edərkən özünüidarə etməyi nəzərə alaraq burda tənzimləyicilərin nüfuzunu başqalarının normalarını, konvensiyalarını, rəylərini, dəyərlərini, sosial qrup miflərini, digər tərəfdən qəbul edilmiş normalar, fikir dəyərlər olabiləcəyi amili nəzərə alaraq öz davranışına nəzarət edərkən subyektiv müstəqil davranışda olduğu kimi, onun müəllifi tərəfindən çıxış etmir. Təhsilin yeni məqsədləri öz fəaliyyət yollarını müstəqil müəyyənləşdirməyə qadir olan yaradıcı şəxsiyyətin formalaşmasını nəzərdə tutur.

Tədris prosesinin kefiyyəti əsasən şagirdin idrak subyektivi olması, təlim prosesində fəallıq və idrak müstəqilliyin nümayiş etdirilməsi ilə müəyyən edilir. Müstəqilliyin subyektiv fəaliyyətində yaradıcılığın formalaşması üçün əsasdır, yaradıcılıq isə subyektin xarici aləmlə aktiv qarşılıqlı əlaqəsidir. Bunun nəticəsində o, bu dünyanı və özünü məqsədyönlü şəkildə dəyişir və sosial xarakterli daşıyan bir xüsusiyyət yaradır. Buna görə də gələcək bir başa məktəbin söylərindən aslıdır. Yeni bu, şagirdlərin təlimdə fəallığını və müstəqilliyinin inkişafı nə dərəcədə təmin edəcəkdir. Bu problemin pedoqoji anlayışı tələbənin müstəqilliyin inkişafətdirməyin səmərəli yollarını tapmaq zərurətinə səbəb olur. Bu prosesin müvəffəqiyyəti bir çox amillərlə müəyyən edilir, bunlardan ən vacibi tələbənin öz qabiliyyətləri, maraqları, müstəqil fəaliyyət yollarını bilməsidir. Müasir cəmiyyətdə indiki nəsilə müxtəlif şəxsi kefiyyətlər tələb edir ki, bunlardan biridə müstəqillikdir. İnsanın müxtəlif həyat vəziyyətlərində özünü ifadə etməyə, cəmiyyətə daha tez daha yaxşı uyğunlaşmağa kömək edən, həmçinin şüurlu, məqsədyönlü şəkildə öz şəxsiyyətini çoxşəxəli inkişafında iştirak etməyə kömək edən kefiyyətidir. Tələbənin müstəqilliyi, ilk növbədə müstəqil düşünmək ehtiyacında və bacarığında, yeni situasiyada hərəkət etmək, sualı tapşırığı görmək və onların həllinə yanaşma tapmaq bacarığında ifadə olunur. Beləliklə vaxtın müəyyən edilməsi qeyri-sabitliyinə baxmayaraq, alimlər bir məsələdə yekdil fikirdədirlər. Müstəqillik insanın ən mühüm xüsusiyyətidir; digər şəxsi kefiyyətlərdən (iradə, məqsədyönlülük) ayrı yarana bilməz, müstəqillik olmadan insan kamilləşmir.

Yeniyetmə özünü tanımaq və özünütəhsil obyektivi kimi fərqləndirməyə başlayanda, yeniyetməlik dövründə insanda müstəqilliyin inkişafı prosesi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Orta məktəb yaşı (9-11 yaşdan 14-15 yaşa qədər) adətən psixologiyada yeniyetməlik və ya yeniyetməlik dövrü adlanır. Bu dövr uşaqlıq yaşları arasında şəxsiyyətin formalaşmasını təmsil edən ən çətin və mürəkkəb dövrüdür. Eyni zamanda, ən həlledici dövrüdür, çünki burada müstəqilliyin, mənəviyyətin əsasları, sosial münasibətlər özünə insanlara, cəmiyyətə münasibət formalaşır. Bu yaşda xarakterik xüsusiyyətləri və şəxsiyyətlərarası davranışın əsas formaları sabitləşir. Şəxsi özünü-təkmilləşdirmək üçün fəal istəklə əlaqəli bu yaş dövrünün əsas motivasiya xətləri özünü tanımaq, özünü ifadə etmək və özünü təsdiq etməkdir. Ona görə də müstəqilliyin formalaşması prosesi mərhələli və davamlı şəkildə qurulmalıdır. Öyrənmə prosesində tələbələr yüksək müstəqillik səviyyəsinə nail olurlar.

Yeniyetmənin müstəqilliyin inkişafı prosesi mürəkkəb ziddiyyətlidir. Əsas səbəblər uşağın yaş və fərdi qabiliyyətləridir (öyrənmə qabiliyyəti, iradi proseslərin xüsusiyyəti, pedoqoji, sosial şərait və s). Şagirdin əldə etdiyi biliklərdən necə

istifadə edəcəyini bilməsindən aslı olaraq, müstəqilliyin üç səviyyəsi fərqlənir: köçürmə, çoxaltma, yaradıcılıq. Sonra səviyyələrin seçilməsi üçün meyarlar ola bilər: bilik, bacarıqların formalaşma dərəcəsi motivasiyanın məzmunu davamlığı; məktəblərin təhsil fəaliyyətinə münasibəti, onun mənəvi əsasları. Müstəqillik ümumi qəbul edilmiş mənada insanın başqalarının köməyi olmadan hərəkət əməlləri yerinə yetirmək üçün müstəqillik qabiliyyəti və istəyidir. Sübut edilmişdir ki, bilik və bacarıq olmadan öyrənmədə müstəqillik yoxdur. Müstəqillik təkcə müəllimin köməyinin, kənar dəstəyin olması deyil, həm də orijanlıq, bu və ya digər problemi özünə məxsus şəkildə həll etmək bacarığıdır. Belə müstəqillik o yerdə inkişaf edir ki, fəaliyyət azadlığı, seçim imkanı, öz fikrini ifadə etmək, müstəqil mühakimə yürütmək, əxlaqi əməllər hüququ var. Uşağın müstəqilliyin təzahürü əsasən ailədə, məktəbdə və cəmiyyətdə hökm sürən atmosferlə bağlıdır. Böyüklərin davranışı, onların işinə, şagirdlərin fəaliyyətinə və hərəkətlərinə münasibəti mühüm rol oynayır. Təlim prosesində məktəblilərin müstəqilliyi inkişaf etdirərək, onun bütün komponentləri yadda saxlamalı və son nəticəyə bütöv bir insanpərvər şəxsiyyətə diqqət yetirməliyik. Şagirdlərin tədris və dərsdənkənar fəaliyyətini həvəsləndirməyə, onun həyata keçirilməsi zamanı fəal və məsuliyyətli olmağa imkan verən situasiyaların yaradılması yolu ilə həyata keçirilən pedoqoji ünsiyyətin təşkili yeniyetmənin inkişafına kömək edir. Bütün tərbiyə işləri biliyin, əqidə və hərəkətin, sözlə əməlin ayrılmaz birliyi əsasında qurulmalıdır.

Yeniyetmənin müstəqilliyin təzahürünün psixoloji xüsusiyyətləri, psixoloji pedoqoji ədəbiyyatda müstəqilliyin dərk edilməsində geniş diapazonla malikdir: fərdin məqsədyönlü, daxili motivasiyalı və korreksiyalı fəaliyyəti, tələbələrin kənar yardım olmadan məlumatın mənimsənilməsində fəallığı, öyrənilən materialı əks etdirmək və dəyişdirmək bacarığı, özünü inkişaf etdirmə qabiliyyəti, subyektiv hərəkətin davranış meyarı.

Şəxsi kefiyyətləri qiymətləndirmək, öz şüurunun formalaşması, özünə müstəqil şəxs kimi hər bir yeniyetmə üçün vacib xüsusiyyətdir. Bu dövrün əsas ziddiyyətlərindən biri artan müstəqillik hissi, yetkinlik və yeniyetmənin şəxsi imkanları arasında yaranır. Öz sosial səriştəsini inkişafı yeniyetmələr üçün olduqca çətin işdir, çünki yeniyetmələrin ünsiyyətə olan yüksək ehtiyacı ünsiyyət qurmaq, başqa insanı dinləmək, söhbəti davam etdirmək hissələrini ifadə etmək, tənqiddə cavab vermək və tənqidi qiymətləndirmək üçün bacarıqsızlıq ziddiyyəti təşkil edir.

Müstəqilliyin artırılmasında böyüklərin əsas iki birbaşa əks taktikası: uşağın həddən artıq qorunması və onun hərəkətlərinə dəstəyin tamamilə aradan qaldırılmasıdır. Birinci halda infantilizm, ikinci halda isə acizlik sindromu inkişaf etdirir. Infantilizm yetkinlik yaşına çatmayanların öz qabiliyyətinə inamsızlıq, ona qarşı qorxu və s. səbəblərdən yeniyetmənin təşəbbüslərinin fəal şəkildə yatırılmasına cavab olaraq yaranır.

Beləliklə təşəbbüsün pedoqoji məhvi edilməsi müstəqilliyin inkişafının qeyri-mümkünlüyünə gətirib çıxarır. Lakin obyektiv müstəqillik tamamilə ölmür, yeniyetmə tərəfindən başqa fəaliyyət sahəsinə keçir. Özünün inkişaf etdirməyi, özünü aktuallaşdırmağı şərtləndirən müstəqillik ehtiyacı yetkin şəxsiyyətin əsas komponentidir. K.Marks yazırdı: "Hər bir məxluq yalnız ayaq üstə durduqda öz gözündə müstəqildir və yalnız öz varlığını özünə borclu olanda özayaqları üzərində dayanır" [4].

Nəticə. Yeniyetməlik dövründə əksər alimlər yaş böhranı olduğunu sübut edirlər. Belə hesab edirlər ki, uşağın qeyri-advokat, iddialı davranış nümayiş etdiyi vəziyyətdir. Yeniyetməlik dövründə bədənin fizioloji dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq, şəxsiyyət də dəyişir, dərin daxili hisslər yaranır. Zehni inkişafda baş verən dəyişiklər intellektual baxımdan komponentlər müəyyən edilir. Yeniyetmənin iradəsi getdikcə özünün “mən”-inə yönəlir. O, gələcək inkişafı zehni olaraq təxmin edir, nail olmaq istəyi, onun hərəkətlərinə rəhbərlik etməli olduğu məqsədləri görür. Tərbiyə və əxlaqi ideallara yanaşma, sosial təsirlər nəticəsində yeniyetmələrdə müstəqillik təzahürlərini psixoloji xüsusiyyətləri əks olunur.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə .S, Əlizadə .Ə.Ə, “Sosial psixologiya”. Bakı, 2003.
2. Bayramov.A.S,V.N Polovinka, İ.Levin, B.B.Veliçkovski. Moskva, 1979.
3. Дубровина И.В, Лисина М.И, «Возрастные особенности психического развития детей» М, 1986.
4. <https://ru.wikipedia.org/wiki>

Summary

LOGICAL CHARACTERISTICS OF THE MANIFESTATION OF ADOLESCENT INDEPENDENCE

The independence of a teenager is expressed in the independence of actions, such as the need to, think independently to act in a new situation, to see the issue for oneself and to find solutions to the problem. Psychological and pedagogical studies show that family relationships, parents behavior, and the authoritarian style of pedagogical leadership have a negative effect on the independence of a teenager.

Резюме

ЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРОЯВЛЕНИЯ ПОДРОСТКОВОЙ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТИ

Самостоятельность подростка выражается в самостоятельности действий, таких как необходимость самостоятельно мыслить, действовать в новой ситуации, самому видеть проблему и находить пути решения проблемы. Психолого-педагогические исследования показывают, что отношения в семье, поведение родителей, авторитарный стиль педагогического руководства отрицательно сказываются на самостоятельности подростка.

Rəyçi: dos. Ceyhun Aliyev

İSTİMAİ ELMLƏR

Бадира Керимова

Азербайджанский университет языков

КУЛЬТУРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И ГЕРМАНИЕЙ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, Азербайджан, Германия, культура, отношения*

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Azərbaycan, Almaniya, mədəniyyət, münasibət*

Key words: *Heydar Aliyev, Azerbaijan, Germany, culture, relations*

Международные отношения в различных сферах между Германией, одной из самых могущественных стран Европы и Азербайджаном очень давние. Эти отношения проявлялись по-разному в разные периоды. Первый исторический факт относится к 1473 году, когда существовавшее в Азербайджане государство Аггоюнлу [1, с.63] уделяло особое внимание налаживанию отношений с рядом европейских государств и в первую очередь с Германией.

Независимость Азербайджана была признана Германией 1992 году, после восстановления ее 1991 году. Дипломатические отношения между двумя странами были установлены в сентябре 1992 года. [2, с.405] Посольство нашей республики в Германии открыли в сентябре того же года. Нужно отметить тот факт, что Германия, одна из первых стран которая признала независимость Азербайджанской Республики в 1992 году. [3, с.100]

Германия является самым крупным и развитым государством Западной Европы (население – 82 миллиона человек, территория – 337 тысяч квадратных километров). [2, с.397] Вот почему молодой Азербайджанской Республике вступившей после обретения независимости на путь построения демократического государства, было важно сотрудничать с Германией в социально-экономических, политических и культурных сферах. Нужно отметить важную политическую роль, которую сыграл президент Гейдар Алиев в независимой истории Азербайджана. Интенсивное развитие культурных связей между Азербайджаном и Германией связано с соглашением о культурном сотрудничестве, подписанным 22 декабря 1995 года. [4] А также официальные визиты Президента Гейдара Алиева в апреле 1996 года в Норвегию, а в июле – в Германию сыграли важную роль в дальнейшем углублении взаимоотношений. Совместное заявление «Об основах отношений между Азербайджанской Республикой и Германией», а также другие подписанные соглашения расши-

рили нормативно-правовую базу взаимных связей между странами. [2, с.407] В этом направлении активную работу ведет Германо-Азербайджанское общество, начавшее свою деятельность в 1990-ом году в Кёльне. Начиная с 1992 года Германо-Азербайджанское общество регулярно проводит в Кирхе и Капельхаузе разные мероприятия с немецкой общиной Баку, став организатором международных конференций, проведенных в Баку. [5, с.122]

Одним из важных событий в развитии азербайджано-германских отношений являлся визит в Азербайджан федерального министра иностранных дел Германии Клауса Кинкеля в декабре 1995 года. Федеральный министр был принят Президентом Азербайджанской Республики Гейдаром Алиевым. В ходе встречи был представлен подробный анализ состояния двухсторонних отношений и перспектив их развития. Достигнутые во время переговоров договоренности определили основные направления дальнейшего развития отношений между республиками. В ходе визита были подписаны множества различных документов. Некоторые из них были связаны с развитием культурных отношений между нашими странами, это – «Совместное заявление между Азербайджаном и Германией об основах их взаимоотношений» и «Соглашение между Правительствами Азербайджана и ФРГ о культурном сотрудничестве». Эти документы, регламентирующие взаимоотношения двух стран в культурной и гуманитарной областях, заложили основы двухстороннего сотрудничества. Министр отметил в ходе переговоров, что Германия придает большое значение Кавказскому региону и намерена оказывать помощь Азербайджану, имея в виду посредничество в урегулировании карабахского конфликта.

Культурные отношения также поддерживаются между отдельными азербайджанскими и германскими городами, являющимися побратимами, как например Баку-Майнц, Сумгаит-Людигсхаен. С 1984 г. Майнц и Баку являются городами-побратимами. [6, с.54] Азербайджанская диаспора в ФРГ играет большую роль в представлении азербайджанской культуры в Германии, расширении азербайджано-германских культурных контактов. Согласно данным Посольства Азербайджанской Республики в ФРГ, в Германии проживает 120-140 тысяч азербайджанцев. [7] Это дало возможность создать союз азербайджанских общин в 1996.

А также в развитие культурных отношений между странами можно отметить роль Форума Германия-Азербайджан (DAF) являющимся учреждением, которое своей успешной деятельностью в сфере публичной дипломатии способствует развитию двусторонних отношений. Совет директоров и попечительский совет DAF, основанный в 1996 году представляют 6 бывших государственных секретарей Германии и другие известные лица из области политики, экономики, культуры, науки, СМИ и дипломатии. Это показывает, насколько глубоко она интегрирована в общественно-политическую жизнь страны. Почетным председателем Совета попечителей DAF был легендарный немецкий дипломат, бывший вице-канцлер и министр иностранных дел Ганс-Дитрих Геншер. [8, с.474]

В девяностые годы появилась возможность развивать германо-азербайджанское сотрудничество во всех сферах. Один из важнейших шагов в

развитии культурных отношений стала идея восстановления «Капелльхауса», являющегося родным местом формирующегося немецко-азербайджанского культурного союза, и продолжения процветающего двустороннего культурного обмена. Министерство культуры и Департамент охраны памятников, представляющие азербайджанскую сторону, передали в пользование здание «Капелльхаус» и принадлежащий ему земельный участок. Средства на оснащение Культурного центра выделило Министерство иностранных дел Германии. Следует также отметить, что реставрация «Капельхауса» была бы невозможна без важной поддержки немецкой компании. Так, в 1997 году компания WINTERSHALL AG в рамках нефтяного консорциума выделила средства в размере 500 000 немецких марок на реставрацию «Капелльхауса».

Немецко-азербайджанское культурное объединение «Капелльхаус» было создано с целью функционирования Центра культуры и встреч. В октябре 1998 года Министерство культуры Азербайджанской Республики предоставило право пользования зданием и принадлежащим ему земельным участком Члены ассоциации «Капелльхаус» успешно продолжают проект с самого начала благодаря своим членским взносам и волонтерской деятельности, имеющей большое значение. После временного открытия 16 февраля 2000 года «Капелльхаус» стал неотъемлемой частью культурной жизни Баку и местом встречи немецких иммигрантов с 19-го века.

Связи между Азербайджаном и Германией поддерживаются также в сфере образования и обмена научными достижениями и кадрами. Большой интерес для азербайджанских студентов и молодых исследователей представляет обучение, 55 учебные и научные стажировки в известные в Европе – ведущие вузы и научно-исследовательские центры Германии. Сотрудничество в области образования ведется через посольство Германии, организацию DAAD (Немецкая академическая служба обменов) и Институт Гете. DAAD проводит деятельность в Азербайджане с 1997 г. Ежегодно азербайджанские студенты, выдержавшие экзамен, а также исследователи и ученые по этой программе получают стипендии и гранты и выезжают в Германию. В соответствии с договоренностями, достигнутыми Министерством образования Азербайджана с германской стороной, проводятся многочисленные стажировки школьников старших классов, студентов-германистов и других специальностей, учителей средних школ, преподавателей вузов, а также аспирантов, докторов и профессоров. В период с начала работы Немецкой академической службы обменов в Азербайджане по настоящее время стипендии DAAD получили свыше 700 азербайджанских студентов, выпускников вузов и научных сотрудников. [9]

Большое количество немецких ученых и исследователей проявляют большой интерес к изучению истории, богатого культурного наследия, природных ресурсов и экономического потенциала Азербайджана. История интереса немецких ученых и исследователей к нашей стране очень давняя. Можно выделить имена таких ученых-исследователей как Фридрих Дитс, Адам Олеари, Энгельберт Кемпфер, Фридрих Мартин фон Боденштедт и т. д. [1, с.63-64] В настоящее время многие немецкие ученые сотрудничают с

научно-исследовательскими институтами НАНА, вузами, принимают участие на международных научных конференциях, проводимых в республике.

Принимавший участие в Стамбульском саммите ОБСЕ Президент Азербайджанской Республики Гейдар Алиев встретился 19 ноября 1999 года во Дворце «Чыраган» с канцлером Германии Герхардом Шредером. В рамках встречи Президент Гейдар Алиев вручил канцлеру ФРГ распоряжение и письмо о возвращении Германии попавших в Азербайджан в 1947 году картин из Бременской галереи. [4]

После Г.Алиева его политику в этом направлении успешно продолжил его сын президент Азербайджанской Республики И.Алиев. К примеру 2008 год был объявлен в Германии Годом Азербайджана. В связи с этим в Германии побывала делегация во главе с министром культуры и туризма Азербайджана. В рамках этого проекта в течение года наша культура пропагандировалась в больших городах Германии таких как Мюнхен, Гамбург, Майнц, Штутгарт.

В настоящее время Герmano-Азербайджанские культурные отношения продолжают развиваться в различных сферах так как Германия является страной, располагающей среди стран Европы и мира достаточным престижем, мощью и богатым культурно-историческим наследием. С этой точки зрения развитие с Германией экономических, политических и культурных связей всегда представляло интерес для Азербайджана.

Литература:

1. Hüseynov İ., Əfəndiyeva N., Xarici ölkələrdə mədəni fəaliyyətin təşkili. Dərslük., Bakı, 2008.
2. Гасанов А., Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана. Учебник., «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, Bakı, 2007.
3. Dornfeldt M., Korobov i., The Azerbaijani Germany Relations in the Past 25 Years The milestones of the past as the basis for the achievements of the future. <https://www.academia.edu/>.
4. <https://lib.aliyev-heritage.org/ru/687645.html>.
5. Абдуллаев Ч., Сеидов А., Вердиева Х., Немцы в Азербайджане: Неизвестные страницы. Баку, 2019.
6. Зейналова С., Азербайджано-Германские отношения в контексте интеграции Азербайджана в Европейское сообщество. Mütərcim nəşriyyatı. Bakı, 2008.
7. <http://www.azembassy.de/>; <http://www.diaspora.gov.az/>
8. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016). Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, Bakı, 2017.
9. DAAD - содействие молодому поколению как будущей элите в сферах науки и культуры, экономики и политики // Зеркало, 15 ноября 2007, <http://www.zerkalo.az/rubric.php?id=28107>

Xülasə

HEYDƏR ƏLİYEVİN HAKİMİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN VƏ ALMANIYA ARASINDA MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏR

Azərbaycan müstəqillik əldən etdikdən sonra bir sıra ölkələrlə əməkdaşlıq etməyə başlamışdır. Bu əməkdaşlıq müxtəlif sahələrdə, siyasi, iqtisadi, mədəni, ekoloji, elmi və s. davam etməkdədir. Avropanın ən inkişaf etmiş ölkələrindən biri olan Almaniya Azərbay-

canın sıx əməkdaşlıq etdiyi ölkələrdən biridir. Bu münasibətlərin tarixi orta əsrlər dövründən başlamışdır.

Təqdim olunan məqalədə müəllif H.Əliyevin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan və Almaniya arasında qurulan mədəni əlaqələr haqqında məlumat vermişdir. Bu dövrdə iki ölkə arasında qurulan mədəni əlaqələrin nəticəsi olaraq təhsil, incəsənət, din, elm sahəsində qazanılan uğurlar təhlil edilmişdir. Bu baxımdan Azərbaycanda Almaniya səfirliyinin açılışı, Almanların icma evinin təmiri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin məqalədə Akademik mübadilə proqramı olan DAAD-nin təhsildəki rolu qeyd edilmişdir. Müəllif H.Əliyevin Almaniyağa işgüzar səfərləri haqqında da məlumat verilmişdir.

Summary

CULTURAL RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND GERMANY DURING THE REIGN OF HAYDAR ALIYEV

After gaining independence Azerbaijan began to cooperate with different countries. Today this cooperation continued in political, economic, cultural, ecological, scientific and etc. spheres. Germany is one of the most developed countries in Europe which Azerbaijan has close relations. The history of these relations began from XVth century.

In this article the author gives information about the cultural relations established between Azerbaijan and Germany during the reign of H. Aliyev. As a result of the cultural relations established between two countries during this period, the achievements in the fields of education, art, religion, and science are analyzed in this article. The opening of German Embassy in Azerbaijan and renovation of Community house of Germans are very important steps in our cultural relations.

The article also mentions the role of Academic exchange program DAAD. The author also gives information about H.Aliyev's business trips to Germany.

Rəyçi: *dos. Aqil Şahmuradov*

Günay Məmmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti

RUSİYADA ƏHALİNİN SOSIAL MÜDAFİƏSİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Açar sözlər: *sosial siyasət, sosial müdafiə, insan hüquqları, sosial xidmətlər sistem, əhalinin məşğulluğu*

Key words: *social policy, social protection, human rights, social services system, employment of the population*

Ключевые слова: *социальная политика, социальная защита, права человека, система социальных услуг, занятость населения*

Giriş. Müasir dövrdə sosial siyasət istiqamətlərinin və sosial müdafiənin uğurlu təşkili dövlətlərin qarşısına qoyduğu əsas məqsədlərdən birinə çevrilib. Belə ki, cəmiyyətin yaşayış səviyyəsi dövlətin beynəlxalq arenada mövqeyinə təsir göstərən amillərdən biridir. Rusiyada əhalinin sosial müdafiəsinin təşkili dövlətin sosial siyasətinin əsas xəttini təşkil edir və bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər konstitusiya-hüquq normalarına, qanunvericilik aktlarına əsaslanır. Bu sahədə qəbul edilən həm ayrı-ayrı subyektlərdaxili, həm federal qanunlar insanların əməyini və sağlamlığını qorumağa yönəlməklə, yaşamaq, istirahət, sosial təminat hüquqlarını bəyan edir. Rusiya Federasiyası sosial siyasət sahəsində minimum əmək haqqları, analığa, atalığa, dulluğa, uşaqlığa, ahılığa uyğun şəkildə dövlət dəstəyi göstərir, sosial xidmət sahələrini inkişaf etdirir, pensiyaların və dövlət müavinətlərinin, ümumilikdə insanların yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsinə çalışır. Əhalinin sosial müdafiəsinin müasir sisteminin formalaşması mövcud normaların və əsas hüquqi mexanizmlərin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi zərurətini aktuallaşdırır. Sosial müdafiə hüququ insanın fizioloji, sosial və mənəvi ehtiyaclarını layiqli həyat sürmək üçün ehtiyac olan səviyyədə ödəmək qabiliyyətidir. Bu istiqamətdə Rusiya Federasiyasının 1992-ci il 12 dekabrda qəbul olunmuş konstitusiyasının 39-cu maddəsində yaşlılığa, əlilliyə, xəstəliyə, ailə başçısını itirməyə görə verilən sosial yardımlar, sosial müavinətlər və sosial yardımlar haqqında bəndlərin olması Rusiyanın sosial dövlətyönlü siyasət həyata keçirdiyini göstərir [6, s.39]. Hökumət sosial risklərin qarşısını almaq üçün tədbirlər toplusu hazırlamışdır və bu sahədə dövlət, sığorta təşkilatları, ictimai təşkilatlar, xeyriyyə fondları, işəgötürənlər və s. üzərinə böyük vəzifələr düşür.

Rusiya Federasiyasında əhalinin sosial müdafiəsi istiqamətində qəbul edilmiş qanunlar. Rusiya Federasiyasının Konstitusiyası və qanunvericilik aktları vətəndaşların yaşlılıq, xəstəlik, əlillik, ailə başçısını itirmək, uşaqların tərbiyəsi üçün sosial təminat hüququnu təsbit edir və sosial müdafiənin obyektləri olaraq işsizlər, təqaüdcülər, əlillər, ailə başçısını itirən ailələr və s. olaraq göstərilir. Konstitusiya yalnız vətəndaşların sosial müdafiə hüquq və təminatlarını bəyan etmir,

eyni zamanda onların həyata keçirilməsi yollarını da göstərir. Rusiyada əhalinin sosial müdafiəsinin iqtisadi əsasları büdcə və mülki məcəllələr, ayrı-ayrı subyektlərin qanunvericiliyi və hökumətin aktları ilə tənzimlənir.

Əhalinin sosial müdafiəsi istiqamətində Rusiya Federasiyası Konstitusiyasından əlavə sosial müdafiənin ayrı-ayrı obyektlərinə istiqamətlənən və onların sosial müdafiəsini nəzərdə tutan bir sıra qanunlar qəbul olunmuşdur. “Rusiya Federasiyasında vətəndaşlara sosial xidmətin əsasları haqqında” federal qanun, “Rusiya Federasiyasında yaşayış minimumu haqqında” və “Dövlət sosial yardımı haqqında” federal qanun, “Məcburi sosial sığortanın əsasları haqqında”, “Rusiya Federasiyasında yaşlılar və əlillər üçün sosial xidmətlər haqqında”, “Rusiya Federasiyasında əhalinin məşğulluğu haqqında”, “Çernobil qəzası nəticəsində radiasiyaya məruz qalmış vətəndaşların sosial müdafiəsi haqqında”, “Sığorta pensiyaları haqqında”, “Rusiya Federasiyasında əmək pensiyaları haqqında”, “Rusiya Federasiyasında vətəndaşların dövlət pensiya təminatı haqqında” və digər istiqamətlərdə qəbul olunmuş federal qanunlar əhalinin sosial müdafiəsi məsələlərini tənzimləyir.

Rusiya Federasiyasında 1995-ci il avqustun 2-də “Yaşlılar və əlillər üçün sosial xidmətlər haqqında” federal qanun qəbul olunmuşdur və bu qanunla müəyyən müavinətlər və yardımlar müəyyənləşdirilmiş, qocalar və əlillər üçün sosial xidmətlər sistemi tənzimlənmişdir. Sosial və ya tibbi yardıma ehtiyacı olanlar üçün “sosial evlər” və “yaşlılar evləri” mövcuddur. “Sosial evlər” yaşlı insanlara müvəqqəti qayğı göstərir və hökumət tərəfindən dəstəklənir. Yaşlı insanlar öz mənzillərində həkimlər, tibb bacıları, sosial işçilər və psixoloqların xidmətlərindən faydalanaraq məhdud bir müddət (ümumiyyətlə bir neçə həftə) yaşayırlar. Rusiyadakı ənənəvi və olduqca mühafizəkar dəyərlərə görə, “yaşlılar üçün evlər” müxtəlif mənfi stereotiplərlə əlaqələndirilir və əksər insanlar, istər cavan, istərsə də yaşlı insanlar bu cür qurumlardan qorxurlar. Sosial dəstək həm maddi-pul, həm də qeyri-maddi, məsələn, xüsusi xidmətlər və müavinətləri (məsələn, müəyyən xidmətlərə güzəştləri) əhatə edir. Həmçinin yaşlıların apteklərdən pulsuz əldə edə biləcəyi dərmanlar siyahısı da var. 2017-ci ildə məşğulluqda əlillik səbəbi ilə ayrışkılıyi qadağan edən federal qanun qəbul edilmiş və nəticədə 39 min şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişdi. Əlillərin hüquqlarının pozulmasına nəzarət etmək və vəzifəli şəxslərin qanun pozuntularına qarşı mübarizə aparmaq Ombudsmana tapşırılmışdır.

“Uşaqly ailələrə verilən sosial yardım və müavinətlər” 1995-ci il mayın 19-da qəbul olunmuş federal qanunla tənzimlənir. Bu qanunda hamiləliyə görə verilən müavinət, uşağın 1, 5 yaşına kimi məzuniyyət dövründə verilən sosial müavinət, uşağın doğulmasından 16 yaşına kimi aldığı müavinətlər və s. öz əksini tapmışdır.

“Rusiya Federasiyasında vətəndaşlara sosial xidmətlərin əsasları haqqında” 10 dekabr 1995-ci il tarixində qəbul olunmuş federal qanun yaşayış səviyyəsi aşağı olan vətəndaşlara yönəlik sosial xidmətlərin hüquqi tənzimlənməsinin əsaslarını təşkil edir. Bu qanuna görə vətəndaşlara göstərilən xidmətlər ünvanlılıq, könüllülük, əlçatanlıq, məxfilik prinsiplərinə uyğun həyata keçirilməlidir.

Rusiya iqtisadiyyatı üçün işsizlik anlayışı nisbətən yenidir, 90-cı illərdə iqtisadi sistemdə aparılan islahatlar demək olar ki, hər 10 iqtisadi fəal vətəndaşın işini itirmək təhlükəsi ilə üzləşməsinə səbəb olmuşdur. Ən çətin il 1998-ci il olmaqla, işsizlik nisbəti 13,3% olmuşdu. Sonrakı 20 il ərzində işsizlik nisbəti dəyiş-

miş, lakin 10%-dən çox olmamışdır. Rusiyada işsizlərin sayının 2000-ci ildən bəri davamlı olaraq azaldığı iddia edilir. İşsizliyin ən yuxarı səviyyəsi yalnız böhran illərində 2009 və 2015-ci illərdə müşahidə edilmişdir. 2000-2017-ci illər arasında işsizlərin sayı 3,733 min nəfər və ya 48,5% azalıb. Dövlət məşğulluq xidmətində qeydiyyatda alınan işsizlərin sayı 25,2% azalıb. 2019-cu ilin yanvarına Rusiyada işsizlik həddi 4,8%-ə düşüb. Bu, bir il əvvəlki göstərici ilə müqayisədə 0,3% azdır [12, s.113]. İşsizlik zamanı verilən sosial müavinətlər 1996-cı il 20 aprel tarixində qəbul edilmiş “Rusiya Federasiyasında əhalinin məşğulluğu haqqında” qanunda öz əksini tapmışdır. İşsizliyə görə verilən müavinətlərin məbləği Rusiya Əmək və Sosial Müdafiə Nazirliyinin 10 oktyabr 2003-cü il tarixli fərmanı ilə təsdiqlənmişdir [10]. Rusiya Federasiyasında müxtəlif yaş kateqoriyalarına məxsus vətəndaşların əmək pensiyalarının təyin olunması 17 dekabr 2001-ci il tarixli “Rusiya Federasiyasında əmək pensiyaları haqqında” federal qanunla tənzimlənir [5].

Sosial sahədə yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz qanunlar qəbul olunsada, federal və regional qanunvericilik arasında balansı təmin edəcək yeni dövlət hüquqi tənzimləmə mexanizminə ehtiyac var idi. Eyni zamanda, əhalinin sosial müdafiəsinin bütün səviyyələrini (federal, regional, yerli) daha fəal şəkildə təşkil etmək, onların hər biri üçün vəzifələri, səlahiyyətləri, icra mexanizmlərini, maliyyə mənbələrini müəyyən etmək lazım idi. Bu yöndə “Rusiya Federasiyasında yerli özünüidarənin təşkilinin ümumi prinsipləri haqqında” 6 oktyabr 2003-cü il tarixli 131 sayılı federal qanuna dəyişikliklərin edilməsi mühüm addım oldu. Dəyişikliklərə əsasən, əhalinin sosial müdafiəsi yerli özünüidarətmə orqanlarının səlahiyyət dairəsindən çıxarılıb, əsas sosial məsuliyyət regional güc strukturlarının vəzifələrinə daxil edildi [4, s.178].

Rusiya Federasiyasında vətəndaşlara göstərilən sosial xidmətlərin əsasları. Rusiya Federasiyasında 2003-2005-ci illərdə qanunvericilik bazasında bir sıra dəyişikliklər baş vermişdi. Qanunvericiliyə uyğun olaraq, dəyişikliklərin həyata keçirilməsi üçün maliyyə vəsaiti ilə yanaşı, yerli özünüidarətmə orqanlarına müvafiq səlahiyyətlər verilə bilərdi. Eyni zamanda, əhaliyə sosial xidmətlərin təşkilinin mövcud modeli əhalinin sosial xidmətlərə olan tələbatını tam ödəməyə imkan vermirdi. Mövcud qanunlarda vətəndaşların sosial xidmətlərə ehtiyacı olan kimi tanınması üçün konkret əsasların tam siyahısı yox idi. Mövcud qanunların bir sıra normalarının müddəaları dövlət (bələdiyyə), sosial yönümlü qeyri-kommersiya təşkilatlarının, ictimai birliklərin hüquqi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsinin təşkili ilə bağlı müasir Rusiya qanunvericiliyinin normalarına uyğun gəlmədi. Sosial xidmətlərin göstərilməsinin prinsiplərini, şərtlərini və qaydasını, habelə sosial xidmətlərin tərkibini və məzmununu aydın şəkildə ifadə etmək, vətəndaşların sosial xidmətlərə ehtiyaclarının əsaslarını müəyyən etmək üçün 2013-cü ildə "Rusiya Federasiyasında vətəndaşlara sosial xidmətlərin əsasları haqqında" 442-FZ sayılı federal qanun qəbul edilmişdir. Qanunda vətəndaşların sosial xidmətlərə ehtiyacının qarşısının alınmasına xüsusi diqqət yetirilir, dövlət tərəfindən sosial dəstək tətbiq edilir. Vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin tərkibini və məzmununu ifadə edən bu qanuna əsasən azyaşlı uşaqlara, fəvqəladə halların və silahlı millətlərə münafiqlərin qurbanlarına evdə və yarımstasionar formada pulsuz sosial xidmətlər göstərilir, əhalinin digər təbəqələri üçün isə minimum xidmət göstəriciləri müəyyənləşdirilir [2, s.432]. Bu

qanunun qəbulu həm Rusiya Federasiyası səviyyəsində, həm də onun subyektlərində sosial xidmətlər sahəsində normativ-hüquqi bazanın demək olar ki, tam yenilənməsinə səbəb oldu. Qanunda həmçinin vətəndaşlara ayrı-ayrı istiqamətlərdə göstəriləcək xidmətlər üçün meyarlar da müəyyənləşdirilmişdir: 1) xəstəlik, yaş və ya əlillik səbəbindən özünəxidmət göstərmək, müstəqil hərəkət etmək, əsas həyat ehtiyaclarını təmin etmək qabiliyyətinin tam və ya qismən itirilməsi; 2) ailədə əlil və ya əlillərin, o cümlədən əlil uşağın və ya daimi xüsusi qayğıya ehtiyacı olan əlil uşaqların olması; 3) sosial mühitə uyğunlaşmada çətinlik çəkən uşağın və ya uşaqların (o cümlədən qəyyumluqda olanlar) olması; 4) əlil şəxsə, uşağa və ya uşaqlara (o cümlədən müvəqqəti) qulluq göstərə bilməməsi, habelə onlara qayğı göstərilməməsi; 5) ailədaxili münafişənin, o cümlədən narkotik və ya alkoqol asılılığı olan şəxslər, qumar oyunlarına aludə olan şəxslər, psixi pozğunluqlardan əziyyət çəkən şəxslər, məişət zorakılığının olması; 6) daimi yaşayış yerinin, o cümlədən iyirmi üç yaşına çatmamış və valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün xüsusi sığınacaqlarda qalmaq müddətini bitirmiş şəxslərin olması; 7) işsizlik və maddi çatışmazlıq. Federal qanunda federal dövlət orqanlarının və Rusiya Federasiyasının subyektlərinin dövlət orqanlarının sosial xidmətlər sahəsində səlahiyyətləri, sosial xidmətə ehtiyacı olanların hüquqi vəziyyəti, sosial xidmətlərin göstərilməsinin ümumi qaydası və təşkili, sosial xidmətlərin formaları və sosial xidmət növləri, sosial xidmətlərin göstərilməsi üçün ödəniş məbləğinin müəyyən edilməsi qaydası öz əksini tapır [1, s.40].

Nəticə. Rusiya Federasiyası əhalinin sosial müdafiəsi, əmək və məşğulluğun təmin edilməsi sahəsində qanunvericilik bazası yaratmışdır. Bu gün məşğulluq qanunvericiliyi Rusiya Federasiyasının və onun təsis qurumlarının birgə yurisdiksiyasındadır, yəni sosial müdafiə tədbirləri həm federal, həm də regional aktlarla tənzimlənir. Əhalinin sosial müdafiəsi, əmək və əhalinin məşğulluğunun tənzimlənməsi məsələləri Rusiya Federasiyasının Konstitusiyasında, Rusiya Federasiyasının Əmək Məcəlləsində və Rusiya Federasiyasının “Rusiya Federasiyasında məşğulluq haqqında”, “Rusiya Federasiyasında vətəndaşlara göstərilən sosial xidmətlərin əsasları haqqında” və s. qanunlarda öz əksini tapmışdır. Rusiyada əhalinin sosial müdafiəsi sistemi kifayət qədər mürəkkəb struktura malikdir və onun hər bir elementi vətəndaşların sosial təminatlarında mühüm rol oynayır. Rusiya ərazisinə görə dünyanın ən böyük dövləti olmasına və beynəlxalq təşkilatlarda aparıcı mövqe tutmasına baxmayaraq əhalinin sosial təminat səviyyəsinə, xüsusilə də adambaşına düşən ümumdaxili məhsulun həcminə görə bir neçə inkişaf etmiş dövlətlərdən geri qalır.

Ədəbiyyat:

1. Аверьянова, М.А. Правовое регулирование социального обслуживания граждан в субъектах Российской Федерации // – Нижний Новгород: Административное и муниципальное право, – 2017. №6, – с. 35-49
2. Бондаренко, Н.А., Демьянова, И.О. Социальная защита населения и её нормативно-правовое регулирование в РФ // – Хабаровск: Учёные заметки ТОГУ, – 2017. Т.8, №1, – с. 429-433.
3. Замаева, З.П. Нормативно-правовые основы современной системы социальной защиты населения в России // – Перм: Вестник Пермского университета, Серия юридических наук, – 2012. Выпуск 1 (15), – с. 176-179.

4. Закон РФ «О занятости населения в Российской Федерации» от 19.04.1991 N 1032-1. 19 ноября 2021 года, http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_60/
5. Захарова, О.Ю. Управление социальной защиты населения на уровне муниципального образования <https://works.doklad.ru/view/USQRTzSm6cQ/all.html>
6. Конституция Российской Федерации. Глава 2. <http://www.constitution.ru/10003000/10003000-4.htm>
7. Каспарьянц Н. М., Косенко С. Г. Государственное социальное обеспечение в России: пути становления и перспективы развития // Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2016. № 16. с. 1-10
8. О внесении изменений в Федеральный закон «Об основах социального обслуживания граждан в Российской Федерации». 14 ноября 2017 года, <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&prevDoc=102170561&backlink=1&&nd=102449702>
9. Петрова, Е.А., Игнашина Д.Д. Проблемы правового регулирования социальной защиты населения в РФ в период сложной эпидемиологической ситуации // – Тольятти: Вестник Волжского университета имени В.Н. Татищева, – 2021. Т.1, №3, – с. 122-130.
10. Постановление Минтруда России от 10.10.2003 N 69 (ред. от 31.10.2016) «Об утверждении Инструкции по заполнению трудовых книжек». 31 октября 2016 года, http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_44948/
11. Рахманкулов Р.К. Правовое регулирование занятости и трудоустройства: Выпускная квалификационная работа. М.: Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики», 2019. – 116 с
12. Смоленцева Елена Викторовна. Безработица в Российской Федерации: оценка и особенности // Московский экономический журнал. №6, 2019. с.103-120
13. Трудовой кодекс Российской Федерации от 30.12.2001 N 197-ФЗ. 25 февраля 2022 года, http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34683

Summary

LEGAL REGULATION OF SOCIAL PROTECTION OF THE POPULATION IN RUSSIA

Social protection of the population in Russia is the basis of social policy, and all steps taken in this direction are regulated by legal norms and legislative acts. In this article, the main laws adopted by Russia in the field of social protection of the population and the main objects provided for in those laws were investigated. As a result, it was noted that Russia ranks among the developing countries in the field of social security of the population and in terms of gross domestic product per capita.

Резюме

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ В РОССИИ

Социальная защита населения в России является основой социальной политики, и все шаги, предпринимаемые в этом направлении, регулируются правовыми нормами и законодательными актами. В данной статье исследованы основные законы, принятые в России в области социальной защиты населения, и основные объекты, предусмотренные в этих законах. В результате было отмечено, что Россия занимает место среди развивающихся стран в области социальной защищенности населения и по объему валового внутреннего продукта на душу населения.

Rəyçi: dos. Aqil Şahmuradov

Nailə Məmmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti

YAPONİYADA SOSIAL SİYASƏTİN TARİXİ İNKİŞAFI

Açar sözlər: *Yaponiya, sosial siyasət, Edo dövrü, Meiji inqilabı, Bakufu, Tenpo qıtlığı*

Keywords: *Japan, social policy, Edo period, Meiji revolution, Bakufu, Tenpo famine*

Ключевые слова: *Япония, социальная политика, период Эдо, реставрация Мэйдзи, Бакуфу, голод годов Тэмпо*

Yaponiyada Edo dövründə meydana gələn sosial siyasətin ilkin formaları.

Edo dövrü (Tokuqava dövrü) 1603-1868-ci illəri əhatə edir və Tokuqava Bakufunun Yaponiyanı idarə etdiyi dövrdür. Bu dövrün ən mühüm xüsusiyyəti Bakufunun Yaponiyanın qarılarını xaricə bağliyaraq, 300-ə yaxın daimyonun (çox güclü feodallar) əsas rol oynadığı, imperatorun simvolik olaraq siyasi sistemin başında olduğu dövlətin davamlılığını təmin etməsi idi.

İmperator paytaxt Kyotoda yaşayarkən, Şoqun Edo şəhərindən (indiki Tokyo) ölkəni idarə edirdi. Bundan əlavə, dörd sosial qrupdan ibarət sərt ictimai quruluş inkişaf etdirildi:

- 1) samuraylar (士 shi)
- 2) əkinçi kəndlilər (農 nō)
- 3) sənətkarlar (工 kō)
- 4) tacirlər (商 shō).

Ölkədə yaranmış əmin-amanlıq mühiti sosial və mədəni inkişafa səbəb olmuş, müasir yapon cəmiyyəti və mədəniyyətinin fərqli xüsusiyyətləri məhz bu dövrdə formalaşmışdır [2].

1615-ci ildə Tokuqava İeyasu taxtdan getdikdən sonra Şoqun təyin etdiyi Tokuqava Hidetadanın adından Bakufunun (hökumətin) idarəsi ilə bağlı bəzi qanunlar qəbul etdi. Daimyōlar haqqında Buke Shohatto (Hərbi ailələrə aid müxtəlif qanunlar), imperator ailəsinin Kinchū Narabini Kuge Shohatto (sülaləyə aid müxtəlif qanunlar), Məbədlər üçün Jiin Hatto (Buddist məbədləri ilə bağlı müxtəlif qanunlar) haqqında qanunlar qəbul edildi [1].

Bu qanunlarla Şoqun hərbi diktatura siyasi rejimi qurulmuş, əsgərlərin, bürokratların, zadəganların, imperator ailəsi üzvlərinin və ruhanilərin vəzifə və hüquqları müəyyən edilmiş, Bakufunun siyasi təşkilatlanma forması müəyyən edilmişdir. Edo dövrünün siyasi təşkilatlanması Bakuhan Taisei (Bakıhan Sistemi) adlandırılırdı. Bu sistemdə ölkənin başçısı imperator idi, paytaxt Kyotodakı sarayında yaşayırdı, lakin onun heç bir siyasi səlahiyyəti yox idi. Şoqun mərkəzi siyasi hakimiyyətin yeganə hökmdarı kimi Edo (Tokyo) şəhərində yaşayırdı. Vassal kimi ona tabe olan daimyolar (ağalar, lordlar), əyalətlərdəki muxtar idarələrin başında dayanan feodallar kimi daxili işlərində müstəqil idilər. Şoqun qarşısındakı ən böyük vəzifə ona itaət etmək və kənd təsərrüfatı məhsullarına vergini fasiləsiz və tam şəkildə ödəmək idi [3].

Daimyo tərəfindən idarə olunan knyazlıqlar Han adlanırdı. Han daxili işlərdə müstəqil olduğu üçün onun öz məmurları, bürokratları və vergi sistemi var idi. Ölkə daxilində zaman-zaman sayı dəyişən irili-xırdalı təxminən 250-300 han var idi. Yaponiyanın müxtəlif yerlərində şoqunun bilavasitə məxsus olduğu chokkatsuchi (birbaşa nəzarət edilən torpaqlar) adlanan torpaqlar var idi.

Şoqunun sahib olduğu torpaqlarda böyük miqdarda düyü istehsal olunurdu. Bundan əlavə, burada çıxarılan faydalı qazıntılar da şoqunun sərvətinə daxil idi.

Şoqun, hər daimyoda iki ildə bir dəfə, bir il Edoda qalmaq və növbəti il isə ailəsini Edodan girov kimi göndərmək şərti olan, Sankin Kōtai qanununu qəbul etmişdi. Üçüncü Şoqun Tokuyama İemitsunun (1623-1651) hakimiyyəti dövründə,

1635-ci ildə bu sistem tam qanuniləşdirildi. Beləliklə, daimyonun Şoqunlara sədaqəti və siyasi hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsinin davam etdirilməsi təmin edildi. Daimyo və ya onların ailələri Edoda məskunlaşdıqda, yaşayış və səyahət xərcləri daimyo tərəfindən qarşılanırdı. Bu sistemin əsas məqsədləri: 1) daimyolara bu yolla böyük xərclər çəkdirmək 2) bu sistemlə iqtisadi sərvətin gücləndirilməsinin qarşısını almaq idi [2]. Beləliklə, siyasi və ya iqtisadi cəhətdən onlar Şoquna çata bilməyəcəkdilər.

Daimyo ikiye bölündü. 1) Fudai daimyō (vassal lordlar) adlananlar Tokuyama İeyasu nəslindən olan yerli lordlar idi. 2) Tozama Daimyo (xarici lordlar) isə 1600-cü ildə Sekigahara döyüşündə məğlub olmuş və İeyasunun qələbəsindən sonra İeyasuya itaət edən yerli lordlar idilər.

1836-cı il “Tenpo qıtlığı” dövründə şoqun və daimyonların yürütdükləri siyasət. 1830-cu illərin Böyük Tenpo qıtlığı bütün Yaponiyada iqlimin əlverişsiz olduğu və məhsul itkisinə məruz qaldığı dağıdıcı bir dövr oldu. Öz növbəsində, yerli tacirlər belə vəziyyətdə qiymətləri yüksəltməyə başladılar. Bəzi qeydlərə görə çoxları bu acınacaqlı dövrdə aclıqdan öldü: “Şimal-şərqdəki bir kənddə ölüm faizi otuz yeddiyə, Takayama şəhərində isə təxminən qırx beşə yüksəldi”. Kənd yerlərində məhsullar azalmağa davam etdikcə, qiymətlər artırdı və tədarük çatışmazlığı insanları cüzi vəsait hesabına yaşamağa məcbur edirdi [4]. Xüsusən də yaponların əsas qidası olan düyünün bahalaşması həm iqtisadiyyata, həm də buna görə aclıq çəkən insanlara möhkəm zərbə vurdu. Bəziləri hətta “yarpaqları və alaqlarını yeməyə, hətta samana da əl atırdılar” [3].

Samuraylar da qıtlığın təsirindən əziyyət çəkirdilər. Onlar maliyyə çatışmazlığına görə, yapon hökumətləri üçün çox aşağı maaşlı işlər ilə məşğul olurdular. Onsuz da ağır olan şərait daha da ağırlaşmışdı. Belə ki, xəstəliklər yayılmağa başlamış və aclıqdan ölənlərin çoxu çiçək, qızılca və qrip kimi vəbalara müqavimət göstərə bilmirdi. Bəzi tarixi qeydlərə görə 1836-1837-ci illərdə minlərlə insan aclıqdan ölmüşdü [3].

Tokuyama erası sona yaxınlaşdıqca, ilk növbədə şoqunluqda dominant lider olan Mizuno Tadakuni tərəfindən Tenpo İslahatları (1841-1843) həyata keçirildi. İslahatlar, əsasən Böyük Tenpo aclığının səbəb olduğu maliyyə problemlərini həll etmək və Yaponiya iqtisadiyyatının daha ənənəvi aspektlərinə yenidən baxmaq üçün nəzərə çarpan şəkildə tətbiq edilən iqtisadi siyasət idi. Samuraylar üçün bu islahatlar onları təhsil və hərbi sənət köklərinə qayıtmağa təşviq etmək məqsədi daşıyırdı. Samuray status-kvosunun özündə dəyişiklik etməyi hədəfləyirdi. Xalqın bütün təbəqələri arasında narahatlıq hökm sürürdü. Bu dövrdə səyahətlər, ticarət

də ciddi tənzimləniirdi. Bu da xüsusilə evdə qalib tarlalarında işləməli olan fermerləri və ticarət əlaqələrini çökdürdü. Bu da öz növbəsində müxtəlif malların ucuzlaşmasına səbəb oldu [4].

Mizunonun rəhbərliyi altında islahatlar aşağıdakılara səbəb oldu: “Mənəvi islahat, qənaətcilliyə təşviq, israfçılığın qarşısının alınması, varlı tacir evlərindən məcburi vergilərin alınması və samurayların borclarının silinməsi”. Bundan əlavə, guya Bakufunun Tokuşava hökumətinin qalan nüfuzunu gücləndirmək üçün daimiyolar üçün torpaq haqlarının artırılması təklifi şiddətli etirazla qarşılandı.

İslahatlar böyük ölçüdə uğursuzluqla başa çatsa da, bu dövrdə iqtisadi dəyişikliklərin tətbiqi son nəticədə Yaponiya iqtisadiyyatının modernləşdirilməsinə aparan ilkin yanaşma kimi qiymətləndirilir.

Meici dövründə sosial-iqtisadi problemlər. Meici islahatlarından əvvəl Yaponiyada sosial inkişaf və müəyyən dərəcədə iqtisadi inkişaf əldə edildi. Bununla belə, əsl sənaye və sosial inkişaf Meiji dövründə başladı. Yoshihara (1994) vurğulayır ki, 1868-1885-ci illər arasında Yaponiya feodalizmdən yeni və müasir iqtisadi quruluşa keçid etdi. Meici dövründə müasir iqtisadi institutların yaradılması 1882-ci ildə mərkəzi bankın yaradılması ilə demək olar ki, tamamlandı.

1880-ci illərin əvvəllərinə qədər dövlətin rəhbərlik etdiyi sənayeləşmə hərəkatı başlandı və nümunəvi fabriklər yaradıldı, sonra bu fabriklər özəl sektora verilərək, kapitalist istehsalına keçid sürətlə həyata keçirildi. Eyni zamanda, dəmir yolu, rabitə və poçt xidmətləri kimi sahələrə sərmayələ qoyulması ilə müasir iqtisadi artımın möhkəm bünövrəsi qoyulmuş oldu.

Bunlarla yanaşı, bank sahəsində mühüm inkişaf yaşanmış, maliyyə sektoru və müasir maliyyə institutları yaradılmışdır. Siyasi ölçüdə Edo dövrünün qeyri-mərkəzləşdirilmiş siyasi quruluşu əvəzinə ölkədə əvvəlcə siyasi inteqrasiyaya nail olundu, sonra isə mərkəzləşdirilmiş dövlət strukturu quruldu.

Vergi islahatı aparıldı və yeni torpaq vergisi tətbiq olundu. Bu vergi həm də xüsusi mülkiyyət sisteminin əsasını təşkil edirdi. Bütün bu yeniliklər yeni iqtisadi sistemin qurulmasında mühüm rol oynadı. Meici dövrü, şübhəsiz ki, Yaponiyanın iqtisadi, sosial və siyasi tarixində ən mühüm dönüş nöqtəsidir. Bu dövrdə təkcə modernləşmə və qərbləşmə deyil, həm də sənayeləşmə və infrastruktur sıçrayışları müasir Yaponiya iqtisadiyyatının əsaslarını qoydu. 1854-cü ildən sonra Yaponiya limanlarının əcnəbilərin üzünə açılması ilə Qərbi dövlətləri ilə artan əlaqələr sayəsində Qərbin üstünlüyü qəbul edildi və onlardan öyrənmə prosesi başladı [3].

Satsuma və Çoşu Hanlarının təşəbbüsü ilə, xüsusilə hərbi sahədə modernləşdirmə və sənayeləşmə sahəsində addımlar, bir müddət sonra Meici rejimi tərəfindən qəbul edildi. Beləliklə, müasir iqtisadiyyatın və onun institutlarının qurulması prosesi başladı.

Bunun səbəblərindən biri Yaponiyanın yad və yeni ideyalara, fikirlərə açıqlığı, onları öyrənmək və bu prosesi asanlaşdıran mədəni strukturu formalaşdırmaq fikiri idi. Xaricilərin gətirdiyi ideyalar tez bir zamanda qəbul olunur və həyata keçirilirdi. Bu ideyalar əsasən: ticarət, elm-təhsil və sosial sahəyə aid idi.

Ədəbiyyat:

1. Elise K. Tipton. Modern Japan. A Social and Political History. Japan, 2016.
2. Kenichi Ohno. The History of Japanese Economic Development: Origins of Private Dynamism and Policy Competence. Japan: Taylor & Francis, 2017
3. R. Sims. Japanese Political History Since the Meiji Restoration 1868-2000. Springer, 2019
4. Yosaburo Takekoshi. The Economic Aspects of the History of the Civilization of Japan. Japan: Routledge, 2016

Summary

HISTORICAL DEVELOPMENT OF SOCIAL POLICY IN JAPAN

The historical development of Japanese social policy has been examined in the article. The forms of social policy in Japan during the Edo period are analyzed in chronological order. The policy of the shoguns and daimyos during the Great Tenpo famine in 1836 and the socio-economic problems experienced during the Meiji revolution have been presented stage by stage.

Резюме

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ ЯПОНИИ

В статье, рассматривается один из этапов исторического развития социальной политики Японии. Формы социальной политики Японии периода Эдо, анализируются в хронологическом порядке. Поэтапно, представлены политика сёгунов и даймё во время Голода Тэмпо в 1836, социально-экономические проблемы, возникшие во время революции Мэйдзи.

***Rəyçi:** dos. A.Ş.Şahmuradov*

Qəribə Əlizadə
Azərbaycan Dillər Universiteti

HEYDƏR ƏLİYEVİN BİRİNCİ HAKİMİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ (1969-1982) DQMV-nin MƏDƏNİ İNKİŞAFI SAHƏSİNDƏ GÖRDÜYÜ TƏDBİRLƏR

Açar sözlər: *Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti, mədəni inkişaf, idarəetmə, hakimiyyət, mədəni həyat, təhsil, təsərrüfat*

Key words: *Nagorno-Karabakh Autonomous Province, cultural development, administration, power, cultural life, education, economy*

Ключевые слова: *Нагорно-Карабахская автономная область, культурное развитие, управление, власть, культурная жизнь, образование, экономика*

14 iyul 1969-cu ildən 3 dekabr 1982-ci ilə kimi H.Əliyev Azərbaycan, KP MK-nin birinci katibi olmuşdur. Bu müddətdə Azərbaycan ərazisinin bir qatış torpağı da Ermənistanə verilməyib. Bu faktdır. Baxmayaraq ki, Ermənistan tərəfindən ayrı-ayrı yollarla torpaqların alınmasına cəhdlər olurdu, lakin Heydər Əliyev bunların qarşısını qətiyyətlə almışdır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan KP MK-nin 1969-cu il 14 iyul tarixli plenumunda Heydər Əlirza oğlu Əliyev Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi seçildi.

Bu gün tam qətiyyətlə deyə bilərik ki, Azərbaycanda milli özünüdərkən bütün formalarının geniş vüsət almasına, milli şüurun yüksəlməsinə təkan verən sürətli inkişaf strategiyasının seçilməsi və böyük uğurla həyata keçirilməsi Heydər Əliyevin 1969-cu ildə əsası qoyulmuş rəhbərlik və idarəetmə fəlsəfəsinin aparıcı ideya-siyasi qayəsini təşkil edir. Sübuta ehtiyac yoxdur ki, qısa vaxtda cəmiyyət həyatının bütün sahələrinin tezliklə sürətli yüksəlişi, istehsalın, elmin, mədəniyyətin, mənəviyyatın tərəqqisi, bir sözlə, Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə respublikada ictimai-mənəvi durumu səciyyələndirən bütün bu gerçəkliklər əslində daha böyük niyyətlərin – milli ruhun inkişafına, milli özünüdərkən və milli qüurun yüksəlməsinə, gələcəkdə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranmasına xidmət edən əzəmətli planın tərkib hissəsi olmuşdur [1, s.11-12].

Heydər Əliyevin fəaliyyətinin 1970-1985-ci illəri Azərbaycanın quruculuq salnaməsinə ən parlaq səhifələr kimi daxil olmuşdur. Baş verən dəyişikliklərin miqyasına, iqtisadi və sosial sahələrdə aparılan dərin struktur islahatlarının xarakterinə, xalqın maddi rifah halının keyfiyyətə yeni mərhələyə yüksəlməsinə görə doqquzuncu, onuncu və on birinci beşilliklər Azərbaycanın yeni tarixində ən mühüm yerləri tutur.

1969-cu ilin iyulunda respublika rəhbərliyinə gələn Heydər Əliyev qısa müddət ərzində SSRİ-nin Azərbaycan-Ermənistanın ərazi probleminə dair məsələnin qoyuluşunu tamamilə başqa müstəviyə keçirdi. DQMV-ni Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi kimi xüsusi nəzarətə götürən Respublika rəhbəri

Muxtar vilayətin iqtisadiyyatının inkişafı, milli münasibətlərin sabitləşməsi, vilayətin millətçi ünsürlərdən təmizlənməsi məsələlərinə xüsusi diqqət göstərdi. Dağlıq Qarabağla bağlı planlı, uzunmüddətli və Azərbaycanın milli maraqlarına uyğun uzaqgörən siyasət müəyyənləşdirildi.

Azərbaycana rəhbərlik etməyə başladığı ilk anlardan Heydər Əliyev DQMV-nin iqtisadiyyatının inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi. 1971-ci ildə Xankəndində olarkən vilayətin iqtisadiyyatının əsas istiqamətləri müəyyənləşdirildi. Xankəndinə dəmir yolunun, qaz kəmərlərinin çəkilməsi, pedaqoji institutun açılması və s. məsələlər geniş müzakirə olundu.

Respublikamızda XX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərindən başlayan yüksək əmək coşğunluğu vilayətin də müəssisələrində geniş vüsət almağa başladı. Artıq 1971-ci ildə Qarabağ ipək kombinatı nəzərdə tutulan 22 milyon 665 min manatlıq əvəzinə 24 milyon 774 min manatlıq məhsul satmışdı. 1972-ci ildə vilayətin kənd təsərrüfatı əməkçiləri 52,2 min ton taxıl istehsal etmişdilər ki, bu da səkkizinci beşilliyin orta illik taxıl istehsalından xeyli çox idi. Üzümçülüyn inkişafına da diqqət artırılmış, üzümlüklərin sahəsi 11 min hektara çatdırılmışdır. Heyvandarlıq inkişaf etdirilərək bu sahənin məhsulları kolxozların ümumi məhsulunun 38,2 faizini təşkil etmişdi. 1970-1973-cü illərdə kənd yerlərində ümumi sahəsi təqribən 80 min kvadratmetr olan yaşayış evləri tikilmiş, məişət xidməti müəssisələrinin şəbəkəsi xeyli genişlənmişdi.

1970-1971-ci illər üçün nəzərdə tutulmuş sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı planları, əlavə məhsul satışı üzrə öhdəliklər artıqlaması ilə yerinə yetirildi.

1972-ci ildə vilayətin mərkəzindəki ayaqqabı fabriki ilk məhsulunu verdi.

1973-cü ildən Xankəndində Pedaqoji institut müstəqil fəaliyyətə başladı.

Təbii ki, respublikanın rəhbəri Heydər Əliyev vilayətin iqtisadi imkanlarını görərək əldə olunmuş nailiyyətlərlə kifayətlənmirdi. O, Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Dağlıq Qarabağın iqtisadiyyatında daha böyük tərəqqilərə nail olmağı vacib sayırdı. Elə bu məqsədlə də 1973-cü ilin mayında “Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin xalq təsərrüfatını daha da inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” Azərbaycan KP MK və respublika Nazirlər Soveti qərar qəbul etdi. Bu qərarla DQMV üçün aktual olan, onun iqtisadiyyatının və mədəniyyətinin daha da yüksəldilməsi ilə əlaqədar zəruri məsələlərin həllinin konkret məqrarını müəyyən edildi. [3]

1973-cü ilin noyabrında DQMV-nin 50 illik yubileyi ilə əlaqədar Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyev Xankəndinə gəldi. Tədbir yubiley bayramı əhvali-ruhiyyəsində keçirilsə də, Heydər Əliyev bayram şənliklərində “mizrabı sarı simə də vurmağı” unutmadı. Bu haqda Heydər Əliyev deyirdi:

“Mən DQMV əhalisi ilə dəfələrlə görüşmüşəm, vilayətin bütün rayonlarında olmuşam, ermənilərlə də çox söhbət etmişəm Bir faktı xatırladım. DQMV-nin 50 illik yubileyi idi. Vilayət “Xalqlar dostluğu” ordeni ilə təltif olunurdu. Oradakı çıxışında bir cümləni erməni millətçiləri indi də mənə bağışlaya bilmirlər. Mən bəzi əhvali-ruhiyyələri hiss edərək demişdim ki, “DQMV Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir və ayrılmaz hissəsi olaraq qalacaq” [9, s.50].

Heydər Əliyevin yüksək təşkilatçılığı, diplomatik maneələri sayəsində vilayətdə siyasi iqlim tezliklə dəyişildi. Yeni rəhbərin rəhbərlik metodları, son dərəcə çevikliklə vilayətdə yeni ab-havanın yaranması çoxlarını çaşdırırdı. Vilayətin ən

yüksək tribunalarından ciddi tənqidləri eşitməyə alışmayan, bu tribunaldan ancaq antiAzərbaycan mövzularını səsləndirən erməni millətçiləri vilayəti-özlərinin millətçi siyasətləri üçün meydan etdikləri bu Azərbaycan torpağını tərk etməli olurdular.

Qarabağdakı dağların başına qoyulmuş taca bənzəyən Şuşa şəhəri həmişə Heydər Əliyevin diqqət mərkəzində olmuşdur. Hələ 1967-ci ildə Dağlıq Qarabağda olarkən Heydər Əliyev Şuşaya getmiş, Vaqifin qəbrini ziyarət etmiş, şəhərin saf havasından, şəfa verən bulaqlarından, əsrarəngiz təbiətinin gözəlliklərindən zövq almış, elə o vaxtdan Şuşanın gələcəyi haqqında, gələcək ölkə başçısında müəyyən fikirlər yaranmışdı.

Şuşa zəngin tarixə malik bir şəhərdir. Adı Pənahabad olan bu şəhərə bina edilən zaman sadəcə olaraq Qala da deyirdilər. Şuşa həqiqətən də uzun müddət basılmaz bir qala olmuşdur – Qarabağın istiqlal qalası. Hər ehtimala qarşı lazım gələrsə xanlığın xəzinəsini saxlamaq üçün Şuşanın yanından keçən çayın o tayında, yolsuz-izsiz əlçatmaz sıldırım qayalıqda xəzinə qalası adlanan otaqlar qazılıb hazırlanmışdı.

Yaraşqlı iki-üç mərtəbəli saraylar, memar Kərbəlayi Səfihin rəhbərliyi altında tikilmiş Gövhərağa məscidi, məhəllə məscidləri, Qara Böyük xanımın Qala Saray kompleksi, karvansaralar, digər gözəl binalar Şuşanı, binası qoyulan günlərdən bir növ milli memarlıq muzeyinə çevirmişdi.

Şuşa milli musiqimizin, ədəbiyyat və mədəniyyətimizin, elmimizin beşiklərindən biri kimi formalaşmışdı. Milli Şuşa-Qarabağ mühiti böyük şairimiz Molla Pənah Vaqifi, Qasım bəy Zakir görkəmli satirik şair Qarabağ xanlığının şöhrətli günlərində 1784-cü ildə Şuşada doğulmuş, Şuşada yazıb-yaratmışdır. Hər biri milli fəxrimiz olan Xurşudbanu Natavan, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Süleyman Sani Axundov, Yusif Vəzir Cəmənəzəminli yaradıcılıq yoluna Şuşada başlamışlar.

Mirzə Adıgözəl bəy, Mirzə Camal Qarabaği, Əhməd bəy Cavanşir, Mir Mehdi Xəzani kimi salnaməçilər, Firudun bəy Köçərli kimi alim Şuşada yetişmişdi.

Şuşada şeir, teatr məclisləri fəaliyyət göstərirdi. X.Natavan “Məclisi-Üns”, Mir Möhsün Nəvvab “Beytül-Xamuşan” məclisinin yaradıcıları idilər.

Şuşada qaynar ədəbi və mədəni həyat olmuşdur. Burada həvəskar gənclər 1884-cü ildə M.F.Axundovun komediyalarını, 1899-cu ildə Şekspirin “Otello”sunu, 1905-ci ildə “Adəm və Həvva”-nı tamaşaya qoymuşdular.

Qarabağ Azərbaycan milli musiqisinin beşiyi idi. Qafqazın bütün adlı-sanlı türk xanəndə və sazəndələrini Şuşa yetirirdi. Məşədi İsi, Hacı Hüsü, Qaryağdı oğlu Cabbar, Əbdül Bağ, Seyid, İslam kimi xanəndələr, Sadıqcan kimi musiqiçilər Şuşada yetişmişdilər. Şuşanın Üzeyiri, Bülbülü, Rəşidi vardı.

Bütün bunlar Heydər Əliyev siyasətini daha da güdrətləndirirdi. Təbiət gözəl Şuşaya çox şey vermişdi. Lakin bu dilbər guşəyə qayğı lazım idi. 1950-1960-cı illərdə respublikadakı ümumi durğunluq Şuşa üçün də bir sıra problemlər yaratmışdı. Mətbuatda da bu problemlərə toxunulur, Şuşanın yüksək səviyyəli kurort şəhərinə çevrilməsi üçün təkliflər verirdi.

Şuşanın müalicə xüsusiyyətlərinin yaxşılaşdırılmasında mühüm amil sayılan meşə və bağ zolaqlarının salınmasında, içməli su təminatında, yolların abadlığında, ərzaq saxlanması üçün soyuducu-anbarların tikintisində və s. problemlər var idi. [3] Bir sözlə, Şuşa xüsusi qayğı tələb edirdi. Bu da Azərbaycan rəhbəri Heydər Əliyevin

diqqətindən yayınmadı. Onun şəxsi qayğısı sayəsində Şuşanın inkişafı haqqında 1976-cı ildə respublika KP MK-nın xüsusi qərarı verildi:

1. Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsinə tapşırılsın ki, AHİŞ, Səhiyyə Nazirliyi, Yeyinti Məhsulları Sənayesi Nazirliyi, Rabitə Nazirliyi, Ticarət Nazirliyi, Kommunal Təsərrüfatı Nazirliyi, Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Su Kəmərləri Tikintisi Birliyi və Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Baş Qaz Təsərrüfatı idarəsi ilə birlikdə Şuşa şəhərində turist bazasının 300 çarpayı-yerlik artırılmasını, 1977-1979-cu illərdə respublika Səhiyyə Nazirliyinin IV Baş idarəsi üçün 120 çarpayılıq sanatoriyanın layihələşdirilib tikilməsini, “Turşsu” mineral suyunu qab-lara dolduran zavodun layihələşdirilməsini və cari beşillikdə tikilməyə başlan-masını, 1978-1979-cu illərdə rabitə evinin və Azərbaycan Kurortlarda Ticarət idarəsi yerli şöbəsinin anbar bazasının tikilməsini, beşilliyin axırınadək camaşırxananın və şəhər kanalizasiyasının tikilib istifadəyə verilməsini, 1978-ci ildə süzgəc stan-siyalı bölüşdürücü su kəməri şəbəkəsinin Daşaltı su kəmərinədək genişləndirilmə-sini, 1977-1978-ci illərdə şəhər daxilində qaz çəkilməsini nəzərdə tutsun.

2. Respublika Dövlət Plan Komitəsinə, Azərbaycan SSR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə və AHİŞ-ə tapşırılsın:

Kənd təsərrüfatının kompleksli inkişafı üçün ayrılmış əsaslı vəsait hesabına 1977-1980-ci illərdə il boyu işləyən 400 nəfərlik uşaq sanatoriyası kompleksinin tikintisini təmin etsinlər;

Şuşa rayonundakı Əzizbəyov adına kolxozun südçülük-tərəvəzçilik sovxo-zuna çevrilməsi haqqında DQMV icraiyyə Komitəsi ilə birlikdə bir ay müddətinə təkliflər hazırlasınlar, kurorta gələnlərin tərəvəz və süd məhsulları ilə il boyu təc-hiz edilməsi üçün bu sovxozda isti şitillik təsərrüfatı tikilməsini nəzərdə tutsunlar.

3. Respublika Dövlət Kinematografiya Komitəsinə və Sənaye Tikintisi Nazirli-yinə tapşırılsın ki, Şuşa şəhərində 600 yerlik qış kinoteatrı tikintisinin 1977-ci ildə başa çatdırılmasını təmin etsinlər.

4. Azərbaycan SSR Avtomobil Nəqliyyatı Nazirliyinə tapşırılsın ki, 1977-1980-ci illərdə pioner düşərgəsi kompleksinin və 150 avtomashın üçün açıq daya-nacağı olan qarajın layihələşdirilməsini və tikilməsini təmin etsinlər.

5. Azərbaycan SSR Yerli Sənaye Nazirliyinə tapşırılsın: 1977-ci il planında Şuşa şəhərində milli musiqi alətləri fabrikinin genişləndirilməsini, fabrik yanında suvenirler istehsalının təşkilini nəzərdə tutsun;

1978-ci il planına yerli sənaye işçiləri üçün 40 mənzilli yaşayış evi tikilmə-sini daxil etsin.

6. Azərbaycan SSR Dövlət Tikinti İşləri Komitəsinə tapşırılsın ki, lazım gəl-dikdə Şuşa şəhərində yerli relyeflə əlaqədar olaraq fərdi layihələr əsasında yaşayış evlərinin və mədəni-məişət obyektlərinin tikilməsinə icazə versin.

7. Respublika Mədəniyyət Nazirliyinə, Rəssamlar İttifaqına tapşırılsın ki, 1978-ci ildə Şuşa şəhərində Azərbaycan klassik musiqisinin banisi Üzeyir Hacıbəyovun abidəsini və şairə X.Natavanın büstünü qoysunlar.

Azərbaycan SSR Səhiyyə Nazirliyinə və DQMV icraiyyə Komitəsinə tapşır-ılsın ki, şair X.Natavanın evini təmir etsinlər və ətraf ərazini abadlaşdırsınlar.

8. Azərbaycan SSR İctimai Təminat Nazirliyinə tapşırılsın ki, əmək veteran-larının və əlillərin müalicəsini və istirahətini təşkil etmək üçün qocalar evini müəyyən olunmuş qaydada AHİŞ-ə versin.

9. Azərbaycan SSR Əhaliyə Məişət Xidməti Nazirliyinə tapşırılsın ki, kurortta gələnlərin və Şuşa şəhəri əhalisinin yüksək keyfiyyətlə və yüksək mədəni səviyyədə hər cür məişət xidməti növləri ilə tamamilə təmin edilməsi üçün nəzərdə tutulan tədbirlər kompleksi işləyib hazırlasın və həyata keçirsin.

10. Kommunal Təsərrüfatı Nazirliyinə tapşırılsın ki, Şuşa Şəhər İcraiyyə Komitəsinin təmir-tikinti idarəsinə çevirsin, sanatoriya və pansionatların ərazisini abadlaşdırmaq işlərini həmin idarəyə həvalə etsin.

Respublika Dövlət Plan Komitəsinə və Baş Maddi-Texniki Təchizat İdarəsinə tapşırılsın ki, göstərilən idarənin təchiz olunması üçün əlavəyə əsasən Azərbaycan SSR Kommunal Təsərrüfatı Nazirliyinə avtomobil nəqliyyatı, mexanizmlər və avadanlıq ayırsınlar.

11. Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsinə, Dövlət Tikinti İşləri Komitəsinə, AHİŞ-ə, DQMV İcraiyyə Komitəsinə tapşırılsın ki, mədəni-məişət və ticarət obyektləri kompleksi olan Cıdır düzü – Topxana kanat yolunun tikintisi haqqında Mədəniyyət Nazirliyi, Ticarət Nazirliyi, Əhaliyə Məişət Xidməti Nazirliyi, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Bədən Tərbiyəsi və İdman Komitəsi ilə birlikdə iki ay müddətində təkliflər işləyib hazırlasınlar və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə təqdim etsinlər.

12. Dağlıq Qarabağ Vilayət Partiya Komitəsinə və Vilayət İcraiyyə Komitəsinə, Şuşa şəhərinin partiya və sovet orqanlarına tapşırılsın ki, şəhərin abadlığını və sanitariya vəziyyətini daha da yaxşılaşdırmaq, təbii sərvətləri qorumaq və artırmaq, istirahətə gələnlərin qəbul edilməsi və onlara xidmət göstərilməsi keyfiyyətini və mədəniyyətini yüksəltmək, şəhəri Ümumittifaq sağlamlıq ocağına çevirmək üçün tədbirlər hazırlayıb həyata keçirsinlər.

13. Bu qərarın yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək AHİŞ-ə tapşırılsın.

Bu qərarın tarixi, iqtisadi, mənəvi dəyəri haqda çox yazmaq olar. Kitabın növbəti səhifələrində oxucu Şuşanın simasının dəyişməsində bu qərarın nə qədər əhəmiyyətli olduğunu görəcek. Hələlik isə, belə bir faktı xüsusilə vurğulamaq istərdim ki, həmin qərar Heydər Əliyevin Qarabağa, onun tarixinin, təkrar olunmaz guşəsi – ecazkar Şuşaya, Qarabağ camaatına xüsusi ehtiramının və məhəbbətinin təcəssümü idi.

İcrasına Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyevin şəxsən nəzarət etdiyi həmin qərar Şuşanın tarixinə yeni səhifələr yazdı. Qısa müddətdə şəhərdəki turist bazasına 300 çarpayılıq əlavə yer artırıldı.

70-cı illərin sonlarında Azərbaycan Kurortlarda Ticarət idarəsinin Şuşa şöbəsinin anbar bazası, Rabitə evi, il boyu işləyən 400 nəfərlik uşaq sanatoriyası kompleksi, 150 avtomaşın üçün açıq dayanacağı olan qaraj tikilib istifadəyə verildi. O illərdə milli musiqi alətləri fabriki genişləndirildi. Əhalinin mənzil problemlərinin həlli üçün yerli relyefə uyğun olaraq fərdi layihələr əsasında yaşayış evlərinin tikilməsinə icazə verildi. 100 yerlik 9 mərtəbəli “Qarabağ” mehmanxanası ucaldıldı. Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə qədim diyarda Azərbaycan klassik musiqisinin banisi Üzeyir Hacıbəyovun abidəsi, şairə Natavanın büstü qoyuldu. Şuşada Tarix muzeyinin, Bülbülün ev muzeyinin, Poeziya evinin, Xalça evinin, Şəkil qalereyasının tarixi də 70-ci illərlə bağlıdır. Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə Şuşada görkəmli sənət adamlarının, incəsənət xadimlərinin iştirakı ilə keçirilən, sözün həqiqi mənasında, böyük el şənliyinə çevrilən tədbirlər yüz minlərlə respublika sakininin hafizəsinə silinməz izlərlə həkk olunmuşdur.

Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi olduğu illərdə Heydər Əliyev DQMV-nin indiki Ağdərə rayonunun ərazisində Tərtərçay enerji və su təsərrüfatı kompleksi-nin tikintisinə xüsusi diqqət ayırmış, dəfələrlə uca dağlarda, sıldırım qayalıqların mü-rəkkəb relyefli ərazisində nadir enerji və su təsərrüfatı kompleksi tikintisinin işi ilə ye-rində tanış olmuşdur.

1976-cı il dekabrın 29-da Tərtərçay enerji və su təsərrüfatı kompleksi işə sa-lındı. Dəryaçə Mardakert (indiki Ağdərə – Q.Ə.), Ağdam, Bərdə, Mirbəşir (indiki Tərtər – Q.Ə.), Ağcabədi və Yevlax rayonları kolxozlarının və sovxozlarının 142 min hektar torpağını il ərzində müntəzəm suvarmağa imkan verirdi. [4]

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illər DQMV azərbaycanlılarının ömrünün qızıl dövrü sayıla bilər. Bu illərdə vilayətdə yaşayan azərbaycanlılar, sözün həqiqi mənasında, sahibsizliyin hər gün dadılan aclığını unutdular, Heydər Əliyevin parlaq şəxsiyyəti Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlıların yaşayb-yaratmaq əzmini birə min artırdı. Mübaliğəsiz qeyd etmək olar ki, Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlılar məhz Heydər Əliyevin Azərbaycanın siyasi rəhbərliyinə gəlişindən sonra özlərini yaşadıkları dədə-baba yurdunun əsl sahibi kimi hiss etməyə başladılar. Onlar öz həqiqi vətəndaşlıq hüquqlarını əl-də etdilər. Bunu həm orta, həm də yaşlı nəsil təsdiq edə bilər ki, artıq 70-ci illərdə ötən onilliklərdən fərqli olaraq, azərbaycanlılar da DQMV-də, o cümlədən, onun mərkəzi Xankəndində doğma yurdun sahibləri kimi ermənilərlə birgə bütün mədə-ni-kütləvi tədbirlərdə iştirak edirdilər. Artıq 70-ci illərdə DQMV-nin şəhər və ra-yonlarında, kənd və qəsəbələrində, ictimai yerlərində azərbaycanlıların da səsi, gülüşü, şən ovqatı, vilayətin mənəvi-siyasi iqliminin tam dəyişməsindən xəbər verir. Bütün bunlar Heydər Əliyevin DQMV-də yaşayan azərbaycanlılara xüsusi qayğısının təzahürü idi. Müdrik Azərbaycan rəhbərinin bu qayğısı Dağlıq Qara-bağda yaşayan azərbaycanlıların hüquqlarının bərpa olunması, sosial-məişət, mə-dəni-maarif və digər problemlərinin həlli ilə bağlı həyata keçirdiyi tədbirlərlə za-man-zaman daha da geniş vüsət alırdı.

Heydər Əliyevin 1969-1982-ci illərdə vilayətdə yaşayan Azərbaycanlıların maariflənməsi, sosial-məişət problemlərinin həll edilməsi respublika rəhbərinin gündəlik diqqət göstərdiyi məsələlərdən idi. DQMV-də doğulub ərəsəyə gəlmiş, orta təhsil almış, uzun illər vilayətin daxili işlər orqanlarında xidmət etmiş Azər-baycan Respublikası daxili işlər naziri, general-polkovnik Ramil Usubovun xatirə-ləri muxtar vilayətin 70-ci illərdə Heydər Əliyevin DQMV ilə bağlı milli maraqla-ra köklənmiş siyasəti haqda dolğun təsəvvür yaradır:

“... 70-ci illərdə Dağlıq Qarabağın Azərbaycanlılar yaşayan ucqar kəndlərinin yolları abadlaşdırıldı. Azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin elektrik enerjisi və qazla tə-minatı yaxşılaşdırıldı. Bütün bunlar ətraf rayonlardan – Laçın, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Ağcabədi və digər rayonlardan Dağlıq Qarabağa azərbaycanlıların axınına səbəb oldu. Ətraf rayonlardan vilayətə gələrək burada məskunlaşan azərbaycanlıların neçə illərdən bəri problemə çevrilmiş pasport qeydiyyatı məsələsi də öz həllini tapdı”. [7]

Azərbaycanın rəhbərliyinə gəldiyi ilk dövrlərdən vilayətdə ali məktəb, ümumi və orta ixtisas təhsili sisteminin roluna xüsusi əhəmiyyət verən Heydər Əliyevi Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlıların bu sahədəki vəziyyəti də narahat etmişdir.

60-cı illərdə Dağlıq Qarabağda azərbaycanlı əhalinin təhsilinin səviyyəsi bərpad vəziyyətdə idi. Ən iri yaşayış məntəqələrində belə orta ümumtəhsil mək-

təbləri nadir hadisə idi. Təsərrüfatı 20-30 evdən ibarət olan kəndlərdə hətta ibtidai məktəblər belə yaradılmamışdı. Vilayətin bir çox azərbaycanlılar yaşayan kəndlərində məktəbyaşlı uşaqlar təhsildən tam kənarda qalmışdılar. Bir neçə fermadan və 30-40 təsərrüfatdan ibarət olan yaşayış məntəqələrinin çox cüzi hissəsində yalnız ibtidai məktəblər fəaliyyət göstərirdi.

Heydər Əliyevin Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlıların təhsilinə olan qayğısı sayəsində bir sıra yeni məktəb binaları inşa edildi. Belə ki, Şuşa şəhərində 875 yerlik orta məktəb binası, 375 yerlik xüsusi internat, rayonun Zarıslı, Xəlfəli, Şırlan, Səfixanlar, Xanali kəndlərində 375, Malıbəyli kəndində 625 yerlik orta məktəb, Tursu kəndində isə “fın evi” tipli səkkizillik məktəb məhz 70-ci illərdə istifadəyə verilmişdir.

Ağdərənin Umudlu kəndində 625, Çərəkdar, Ortaçayə və Manikli kəndlərinin hər birində 475 nəfərlik, Sırxavənd, Xatınbəyli, Narişdar kəndlərinin hər birində tikilmiş 275 yerlik məktəblər 70-ci illərin yadigarıdır. Xocavənd rayonunun Əmirallar, Qarabağlı, Tuğ və Edilli kəndlərinin hər birində 625 yerlik məktəblərin tikilməsi 70-ci illərdə Heydər Əliyevin DQMV-də yaşayan azərbaycanlıların maariflənməsinə göstərdiyi qayğının əyani sübutudur.

70-ci illərdə Dağlıq Qarabağın səhiyyəsi də inkişaf etdi. Onun maddi-texniki bazası gücləndirildi, müalicə-profilaktika ocaqlarının şəbəkəsi genişləndirildi, tibb ocaqları ixtisaslı kadrlarla təmin edildi. Vilayətdə həkimlərin sayı 500-ə, digər tibb işçilərinin sayı isə 2 minə çatdı. Vilayətin şəhər və rayon mərkəzlərindəki xəstəxanalar müasir avadanlıqlarla təchiz edildi. Apteklərin sayı 60-a çatdırıldı. Səhiyyə şəbəkəsinin genişləndirilməsindən təbii ki, vilayətdə yaşayan azərbaycanlılar da bəhrələndirilərlər. 70-ci illərdə səhiyyə ocaqlarının genişlənməsi vilayətə azərbaycanlı tibb kadrlarının axınına səbəb oldu. Həmin illərdə Heydər Əliyevin məqsədyönlü siyasəti nəticəsində Azərbaycan Tibb institutunun onlarla məzunu Dağlıq Qarabağa təyinat aldı. Bütün bunlar vilayətdə yaşayan azərbaycanlıların sağlamlığına müsbət təsir etməklə yanaşı, DQMV-də onların sayının artmasına müsbət təsir göstərdi. [7]

Vilayət mərkəzinə təbii qaz gəlməsindən iyirmi gün sonra isə DQMV-nin iqtisadi, mədəni həyatında mühüm hadisə baş verdi. Polad yollar ilk dəfə olaraq Dağlıq Qarabağın hüduqlarını keçdi. Xankəndində Azərbaycan dəmir yolunun yem stansiyası açıldı. Burada ikimərtəbəli vağzal binası, yük təsərrüfatının inzibati korpusu, lokomotiv briqadaları üçün istirahət evi, zəruri stansiya qurğuları ucaldıldı. Bütün bunlar Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi Heydər Əliyevin Dağlıq Qarabağa – Azərbaycanın bu gözəl guşəsinə olan qayğısının növbəti təcəssümü idi.

Azərbaycanın memarı, qurucusu olan Heydər Əliyev 1969-1982-ci illərdə bütün Azərbaycanda olduğu kimi onun ayrılmaz hissəsi olan Dağlıq Qarabağın da simasını dəyişdirdi. Vilayətin iqtisadiyyatında, mədəni həyatında canlanma yarandı, DQMV-də orta iqtisadi göstəriciləri həm Azərbaycanın həm də Ermənistanındakından yüksək oldu. Ən başlıcası isə bu illərdə bütün torpaq iddialarının qarşısı alındı.

Daima yüksək təşkilatçılıq, qurub-yaratmaq əzmi ilə yorulmadan fəaliyyət göstərən Heydər Əliyev heç bir zaman kabinet rəhbəri olmamış, qərarlar imzalamqla, göstərişlər verməklə kifayətlənməmişdir. O, qərar qəbul etməklə yanaşı onun icra olunmasına dayaq durmuş, hər bir tapşırığın icrasına yerlərə gedərək nəzarət etmiş, hər bir işə yaradıcı münasibət bəsləmiş, yerlərdə olarkən dəyərli təklif

və tövsiyələri ilə gələcək işlərin istiqamətini müəyyənləşdirmişdir. Beləliklə, Heydər Əliyev rəhbərliyi kabinetlərdə verilən qərarları yerlərə qədər izləmiş, bu rəhbərlik Azərbaycanın, o cümlədən, onun bir parçası olan Dağlıq Qarabağı tərəqqi etmiş bir diyara çevirmişdir. Təsadüfi deyildir ki, Heydər Əliyevin Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi olduğu illərdə DQMV-nin milli tərkibi Azərbaycanlıların artması ilə müşayiət olundu. 1970-ci ildə vilayətdə 27,2 min Azərbaycanlı olduğu halda, artıq 1979-cu ildə DQMV-də 37,2 min Azərbaycanlı yaşayırdı. Başqa cür ifadə etsək, əgər , 1970-ci ildə vilayətin ümumi əhalisinin 18 faizi Azərbaycanlı idisə, bu rəqəm 1979-cu ildə 23 faizə çatmış, sonrakı illərdə də artmışdı. [10, s.114]

Bəli, bu gün hamımıza bəllidir və tarixin təsdiq etdiyi bir həqiqətdir ki, Dağlıq Qarabağın gülüstana çevrilməsi Heydər Əliyevin tükənməz diqqət və qayğısının nəticəsində baş vermişdir.

Lakin əfsuslar olsun ki, Heydər Əliyev 1982-ci ildə Azərbaycanı tərk edərək mərkəzə – daha böyük siyasətə getdikdən sonra Azərbaycanda hakimiyyətə gətirilən rəhbərlərin səriştəsizliyi nəticəsində baş qaldıran millətçi şovinistlərin əlləri yenə də Qarabağa uzandı. Təəssüf, min təəssüf ki, Heydər Əliyevdən sonrakı respublika rəhbərləri bu əlləri kəsə bilmədilər. Mixail Qorba- çov başda olmaqla o zamanın sovet rəhbərliyi SSRİ məkanında, xüsusən də Azərbaycanda aqressiv separatizmin inkişafına münbit şərait yaratdılar.

Ədəbiyyat:

1. Hikmət Cəmilzadə. Dağlıq Qarabağ: “Şəxsiyyət ömründən səhifələr”. Bakı, 2004
2. Ramiz Mehdiyev. Azərbaycan tərəqqi və azadlıq yolunda. “Dirçəliş – XXI əsr” jurnalı, 1999, № 17.
3. Ramil Usubov. Dağlıq Qarabağ: Xilaskarlıq missiyası 70-80-cı illərdə başlanmışdı: “Azərbaycan” qəzeti, 11 may 1999.
4. Qətiyyətin təntənəsi. Bakı, “Qorqud”, 1995.
5. Qarabağ: dünən, bu gün, sabah. – Bakı: Şuşa nəşriyyatı, 2002.
6. “Kommunist” qəzeti, 8 fevral 1973.
7. “Kommunist” qəzeti, 30 dekabr 1976.
8. “Kommunist” qəzeti, 13 yanvar 1979.
9. “Kommunist” qəzeti, 3 avqust 1982.

Summary

MEASURES TAKEN BY HEYDAR ALIYEV DURING HIS FIRST REIGN (1969-1982) IN THE FIELD OF CULTURAL DEVELOPMENT OF NAGORNO-KARABAKH AUTONOMOUS REGION

Heydar Aliyev was appointed as the first secretary of the Central Committee of Communist Party in 14 July, 1969 to 3 December, 1982.

No any piece of Azerbaijan's land was given do Armenia during that years. It is fact!

Although there had place of Armenian efforts to get our lands. And Heydar Aliyev could strictly prevent all their intentions.

The period of Azerbaijani people of Autonomous Area of Nagorno Karabakh under the leadership of Heydar Aliyev from 1969 to 1982 might be considered as brilliant time. During these years Azerbaijanis of Nagorno Karabakh could forget all bitterness of lack of control of leadership. The greatest authority of Heydar Aliyev contributed the prosperity and development of Nagorno Karabakh region.

Резюме

МЕРЫ, ПРЕДПРИНЯТЫЕ ГЕЙДАРОМ АЛИЕВЫМ В ПЕРИОД ЕГО ПЕРВОГО ПРАВЛЕНИЯ (1969-1982) В ОБЛАСТИ КУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ АВТОНОМНОЙ ОБЛАСТИ

Гейдар Алиев был назначен на пост первого секретаря Центрального Комитета Коммунистической партии 14 июля 1969 года и руководил до 3 декабря 1982 года.

Ни один кусок Азербайджанской земли не было дано Армении в тот период. Это факт!

Несмотря на то, что Армянское правительство всячески пыталось осуществить оккупацию, любая попытка была усердно предотвращена Гейдар Алиевым. Годы правления Гейдар Алиева с 1969 по 1982 гг могут ознаменоваться самым лучшим для азербайджанского населения Нагорного Карабаха. В этот период азербайджанцы забыли горечь несправедливости со стороны управляющего звена.

Период существования азербайджанского народа Нагорно-Карабахской автономной области под руководством Гейдара Алиева с 1969 по 1982 год можно считать блестящим временем. За эти годы азербайджанцы Нагорного Карабаха смогли забыть всю горечь бесконтрольности руководства. Огромный авторитет Гейдара Алиева способствовал процветанию и развитию Нагорно-Карабахского региона.

Rəyçi: dos. Namiq Kərimov

Севдагюль Алиева
Азербайджанский университет языков

ГЕЙДАР АЛИЕВ И ОБРАЗОВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ЗА ПРЕДЕЛАМИ РЕСПУБЛИКИ

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, образование, Вузы Беларуси, Азербайджан*
Açar sözlər: *Heydər Əliyev, təhsil, Belorusiya Ali məktəbləri, Azərbaycan*
Key words: *Heydar Aliyev, education, Belarusian High Schools, Azerbaijan*

Введение. В разные периоды истории Азербайджана в ее развитии важную роль играли просветители, учителя и специалисты, обучавшиеся за пределами страны. В начале и середине XIX века, в период нахождения Азербайджана в составе Российской империи, в основном для получения образования в самой России и за ее пределами привлекались сыновья бывших беков и ханов. Мирза Казымбек, Самедбек Мехмандаров, Исмаил бек Куткашенли, Али Мердан бек Шихлинский и другие получили свое высшее и военное образование в России [6]. В период АДР, первой демократической республики на Востоке и в тюркском мире, в 1919 году была создана комиссия и около 100 молодых людей были отправлены на учебу в Европейские вузы за счет государства [7]. После завершения образования студенты, получающие за время обучения государственную стипендию, по направлению правительства должны были работать в Азербайджане.

В период ликвидации безграмотности и открытия первых высших учебных заведений в 1920-1930 годах на учебу вне Азербайджана посылали партийных работников, поэтов, писателей, деятелей культуры и работников службы безопасности.

После II Мировой Войны Советское правительство уделяло большое внимание на поствоенное возрождение и строительство разрушенных территорий. Эти меры привели к неравномерному экономическому развитию Союзных Республик. Мало уделялось внимание республикам, на территории которых не происходили военные действия. Эти и другие объективные и субъективные причины привели в 1960-е годы к задержке экономического развития Азербайджана [7]. Стали проявляться отрицательные тенденции в области производства промышленных товаров, по объему национального дохода, по темпу повышения производительности труда в промышленности и в сельском хозяйстве. Замедление темпов развития республики стало оказывать отрицательное влияние на социально-экономическое положение населения.

Цель.

Анализировать вопросы необходимости и процесс подготовки высокоспециализированных кадров в Азербайджане был приоритетным для общенационального лидера Азербайджанского народа. Рассмотрим, как Гейдар Алиев подходил к этому вопросу.

Актуальность.

Образованные кадры во всех сферах деятельности государства являются гарантией его будущего высокого развития. Вопрос хорошего, престижного образования был и остается актуальным со второй половины XX века по сегодняшний день.

Анализ.

Гейдар Алиев пришел к управлению республикой в условиях глубокого упадка во всех сферах жизни республики, в 1969 году. Фундамент строительства будущего – экономически развитого Азербайджанского государства был заложен еще в те Советские годы [7]. Для поднятия уровня развития экономики нужны были местные образованные кадры, специалисты во всех сферах народного хозяйства.

Гейдар Алиев после педагогического техникума в Нахичевани и индустриального института в Баку, в 1957 году закончил исторический факультет Азербайджанского Государственного Университета. Общественный лидер азербайджанского народа был очень хорошим историком. Он хорошо знал, что получившие образование в царское и в советское время в России и Европе специалисты внесли большой вклад в развитие науки, техники, экономику и культуру Азербайджана. Г. Алиев в 1966 году окончил курсы переподготовки руководящего состава Высшей школы КГБ имени Ф.Э.Дзержинского в Санкт-Петербурге [2,11-23]. Правильно оценивая создавшуюся ситуацию, гениальный руководитель строил планы развития своего народа и государства на многие годы вперед.

В 1950-е годы для молодежи Азербайджана было выделено всего 50 мест в ведущих вузах Советского Союза. Увеличивая с каждым годом число иногородних студентов, в 1975 году в высшие учебные заведения за пределами республики отправили 600, в 1978 году уже 900, а в 1980-е годы более 950 человек [9]. Тогда в 140 вузах 40 городов Советского Союза обучались несколько тысяч студентов из Азербайджана. В канун первого сентября 1982 года на очередной встрече со студентами Гейдар Алиев отметил: «Теперь мы располагаем значительным отрядом кадров, подготовленных в лучших учебных заведениях Советского Союза по тем специальностям, в которых особенно остро нуждается народное хозяйство республики» [1].

Среди вузов, куда посылали азербайджанскую молодежь получать высшее образование, были и белорусские. Из 33 белорусских вузов наиболее известными были Белорусский Государственный Университет, Белорусский Медицинский Университет, Минский Радиотехнический Институт, Минский Институт Культуры, Брестский Инженерно-Строительный Институт, Белорусский Государственный Аграрно-Технический Институт и многие другие. В этих институтах наряду с представителями из других республик и стран получали образование и азербайджанцы [4].

Подготовка высококвалифицированных кадров по всем направлениям науки, техники и образования всегда была в центре внимания Г.Алиева. Уделяя, огромное внимание процессу отбора абитуриентов, он рекомендовал привлекать молодежь из разных районов и деревень республики, не оставляли без внимания и представителей национальных меньшинств.

Ежегодно, с 1970 по 1982 год, Г. Алиев лично встречался с молодежью, отправлявшейся на учебу в различные города Советского Союза [1].

Спустя годы, в своем выступлении от 31 августа 1998 года на общереспубликанском собрании специалистов получивших образование в 1970-1987 годах в ведущих вузах Советского Союза, Г.Алиев сказал: ...я верил, что придет время и эти кадры будут нужны Азербайджану. И они на самом деле стали нужны Азербайджану [1].

Личный опыт.

Мне посчастливилось услышать эти исторические слова лично. В 1985 году сдав экзамены в Азербайджанском Государственном Университете, я была зачислена в число студентов исторического факультета Белорусского Государственного Университета. Нас, иногородних студентов, собрали в Азербайджанском Институте Нефти и Химии и рассказали о перспективах, которые ожидают на родине по окончании обучения. Нам выдали сувениры, книги и буклеты про Азербайджан на русском языке, первую стипендию и авиабилет. Каждой группе назначили ответственных педагогов из разных вузов, которые должны были доставить на место назначения азербайджанских студентов.

Поступивших в вузы города Минска было 27 человек и всего трое из них были девушками. Руководители нашей группы доставили всех нас по разным институтам, сдали документы и разместили в общежитиях.

В Министерстве Образования Азербайджана был создан целый отдел, во главе с Геннадием Головковым, который был ответственный за работу с иногородниками. Он и его работники каждый ездили по разным Вузам страны и интересовались проблемами студентов и аспирантов из Азербайджана.

Как то я рассказала своим однокурсникам, как нас провожали на учебу на государственном уровне. Все были удивлены той заботе, которую нам оказывали из Азербайджана. Так же их приятно удивляло то, что мы, студенты из разных вузов города Минска поддерживали тесную связь друг с другом.

В конце 80-х годов по официальным данным в Белоруссии проживало более 5000 азербайджанцев [8]. Студенты азербайджанцы являлись наиболее активной частью еще неорганизованной диаспоры. В то время азербайджанские студенты часто встречались, отмечали национальные праздники и другие важные события.

В 1989 году в Минске и образовалась первая азербайджанская община «Гобустан» [3]. Из активных студентов, которые создали азербайджанскую общину, я хорошо знала и помню Эльхана Керимова, Арифа Алекперова, Видади Мехтиева, Кахин Абилова, Сарвана Абилова и др. Мне удалось очень короткое время быть рядом с этими людьми и после окончания БГУ, в 1990 году оказывать им помощь из Азербайджана. В 1991 году мы при помощи Фонда Культуры Азербайджана провели траурные мероприятия по случаю годовщины трагических событий 20 января 1990 года. В начале 90-х годов выпускники белорусских вузов организовали в Баку выставку картин известного белорусского художника – азербайджанца Камиль Кямала. Все бывшие выпускники различных вузов Беларуси, и я в их числе, с интересом следим за деятельностью азербайджанской диаспоры в Беларуси.

В 1990-е годы в Белорусских городах – Могилев, Гродно, Бобруйск, Гомель и Орша образовывались азербайджанские общины, которые позже объединились в одну структуру – «Конгресс азербайджанских общин» [8].

Я очень благодарна Эльхану Керимову, Натику Багирову, Бахши Ганбарову, Камилу Кямал, Рейману Исмаилзаде и многим другим за их национальную позицию и за выполнение гражданского долга. Думаю, что им удалось выполнить задачу общества «Гобустан». Когда создавали это общество, то главная цель была укрепить дружбу азербайджанского и белорусского народов.

Заключение. Среди выпускников – иногородников существуют особые отношения. Мы называем друг друга по названию города или университета, который окончили. Это необъяснимое родство. Любая информация о государстве, народе и родном университете вызывает ностальгические чувства по второй родине и по сей день. Благодаря дальновидной политике Гейдара Алиева получила дальнейшее развитие вечная дружба азербайджанского и белорусского народов.

В период с 1970 по 1982 гг. Г. Алиев создал сильный кадровый потенциал из специалистов редких профессий [5]. Большинство вернулись на родину и до сих пор выполняют свою миссию. В одном из своих выступлений Г.Алиев говорил, что возвращаться или остаться иногородникам в других республиках это их выбор. Причины могли быть разные: аспирантура, докторантура или семейная жизнь. Даже оставшиеся в других странах образованные азербайджанцы могут поддержать позицию Азербайджанской Республики, создавая интеллектуальную диаспору.

Армия образованных кадров оказалась, к стати и после возвращения к власти, уже суверенного Азербайджана, Общенационального лидера. Дальновидная политика мудрого политика способствовала и тому, что оставшиеся в городах и регионах, где получали высшее образование, бывшие студенты создали сильную диаспору, которые и сегодня поддерживают внешнюю и внутреннюю политику Азербайджанской Республики и распространяют культуру азербайджанского народа.

Высококвалифицированные кадры нужны были для восстановления экономики, политики и культуры независимого Азербайджана. Большинство иногородников хорошо знают друг друга. Без статистики могу сказать, что сегодня они работают на благо своего народа и государства повсюду, начиная с президентского аппарата, во всех министерствах, в Азербайджанской Национальной Академии Наук, во всех ведущих вузах республика, в исследовательских институтах и в др. отраслях, на самых высоких позициях.

Будучи Президентом Азербайджанской Республики Г. Алиев после 1993 года опять отправлял студентов на бесплатное образование в разные страны. Эта политика удачно продолжается и нынешним президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым.

Литература:

1. Алиев Г.А. Речь президента Азербайджанской Республики на общереспубликанском собрании специалистов получивших образование за пределами Азербайджана в 1970-1987 года // газета «Республика», 31 августа 1988 года.

2. Андриянов В., Мираламов Г. Гейдар Алиев. М.: Молодая Гвардия, 2005, – 447 с.
3. Белорусский «Гобустан» <http://www.azerizv.az/news/a-3343.html>
4. Высшие учебные заведения Белоруссии <http://www.tamby.info/vuz/vuz-univer.htm>
5. Гулиев Д. В память о Гейдаре Алиеве // <http://versii.com/news/358089/>
6. 19 азербайджанцев, удостоенных высшей награды царской России. <http://www.gumilev-center.az/19-azerbajdzhancev-udostoennyx-vysshej-nagrady-carskoj-rossii>
7. Махмудов Я. «Гейдар Алиев еще в годы СССР подготовил Азербайджан к независимости» // <http://www.1news.az/news/yagub-mahmudov-geydar-aliev-esche-v-gody-sssr-podgotovil-azerbaydzhan-k-nezavisimosti>
8. Объединение Азербайджанской диаспоры в Беларуси: возникновение, структура, основные цели и задачи. <http://gobustan.by/istoriya-gobustana/>
9. Первый период руководства Гейдара Алиева Азербайджаном: Великий поворот к независимости и национальному возрождению. http://www.azerbaijan.az/portal/History/Middle/middle_06_r.html

Xülasə

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANLI GƏNCLƏRİN ÖLKƏ XARİCİNDƏ TƏHSİLİ

Elm, texnika və təhsilin müxtəlif sahələri üzrə yüksək peşə hazırlıqlı kadrların hazırlanması Ulu Öndərin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. 1970-1982–ci illər ərzində Heydər Əliyev 15 mindən çox gənci təhsil almaq üçün Azərbaycanın kənarına göndərmişdir. Onların böyük əksəriyyəti geri qayıdıb Azərbaycanda müxtəlif sahələrdə çalışırlar. Təhsil aldıqdan sonra qayıtmayanlar, qaldıqları yerlərdə intellektual diaspor təbəqəsini yaradaraq, Azərbaycanın Respublikasının daxili və xarici siyasətinə dəstək olur və milli mədəniyyətimizi yayırlar.

Summary

HEYDAR ALIYEV AND EDUCATION OF AZERBAIJANI YOUTH ABROAD

Preparation of highly qualified personnel in all areas of science, technology and education has always been in the center of attention of H.Aliyev. From 1970 to 1982, Heydar Aliyev sent more than 15,000 young people to study outside of Azerbaijan. Some of them have returned and work in various sectors of the Azerbaijani economy. Some of them stayed at their places of study and created an intellectual diaspora that supports the domestic and foreign policy of the Republic of Azerbaijan and spreads the culture of Azerbaijan.

Rəyçi: dos. Ədalət Abdıyeva

Turan Əhmədli
Rəşad Sultanov
Milli Aerokosmik Agentliyi

XƏZƏR DƏNİZİNƏ TÖKÜLƏN ÇAYLARIN EKOLOJİ VƏZİYYƏTİNİN ARAŞDIRILMASI

Açar sözlər: *Xəzər dənizi, Su hövzəsi, çirklənmələr, dəniz sahili, xəzərin ekologiyası*

Key words: *Caspian Sea, water basin, pollution, sea coast, Caspian ecology*

Ключевые слова: *Каспийское море, акватория, загрязнение, морское побережье, экология Каспия*

Giriş. Xəzər dənizi qapalı su hövzəsi olub, çirklənmə mənbələri müxtəlifdir. Bu mənbələr arasında isə birinci yeri dənizə axan çaylarla gələn çirkab maddələr tutur. İl ərzində 75 mln neft məhsulu, bərk tullantılar və çirkab sular çaylar vasitəsi ilə dənizə axıdılır. Müxtəlif istiqamətdə Xəzərə irili xırdalı 130 çay axır ki, bu çaylar vasitəsi ilə 40- 45 km³ tullantı daxil olur.

Volqa çayı uzunluğuna və bolsululuğuna görə Avropanın ən böyük çayıdır. Uzunluğu 3530 km olan çayın ən böyük qolları Oka və Kama çaylarıdır. Xəzər dənizinə tökülən çay sularının 82%-i onun payına düşür. Volqa Xəzər dənizinə tökülərkən böyük delta əmələ gətirir. Volqa çayı üzərindəki SES-lər, hidrotexniki qurğular, su anbarları, məişət və kənd təsərrüfatı, sənaye tullantıları ilə çirklənərək ümumi çirklənmənin 93%-ni təşkil edir.

Kür çayı Xəzər dənizinə Azərbaycan ərazisindən daxil olan, Cənubi Qafqazın ən iri çayıdır. Onun uzunluğu 1515 km, sahəsi 204000 km²-dir. Kür yeraltı sular, yağış, qar, buzlaqların suları ilə qidalanıb, gursulu rejimli çayıdır. Yaz- çoxsulu, yay isə suyunun azaldığı fəsildir. Çayın 819 km-i Azərbaycan, 522 km-i Gürcüstan, 174 km-i Türkiyə və Ermənistanın bütün ərazisini təşkil edir. Kür çayının suyunun çirklənməsinə səbəb hər bir ölkədə energetika və emalın, suvarmanın kimya, metallurgiya sahələrinin inkişafı olmuşdur. Məlumatlara görə Kür çayına il ərzində Azərbaycan 25, Gürcüstan 265, Ermənistan 300 mln m³ çirklənmiş su axıdır. Odur ki, suda çirkləndirici maddələrin qatılığı yol verilən qatılıq həddindən dəfələrlə yüksəkdir [1]. Kürün ən böyük qolu olan Araz çayı başlanğıcını Türkiyənin Bingöl Dağ silsiləsindəki bulaqlardan götürür. Onun hövzəsinin sahəsi 102000 km², uzunluğu 1072 km, mənbəyi isə 2600 m yüksəklikdədir. Araz Ermənistanın 628 km, Türkiyənin 357 km, Azərbaycanın 7 km ərazisindən keçir. Onun transsərhəd qolları Həkəri çayın sağ qolu olan Bərgüşad çayı, Arpaçay və Çanaxçay olub, ümumi sahəsi 7.1 min km²-dir [2].

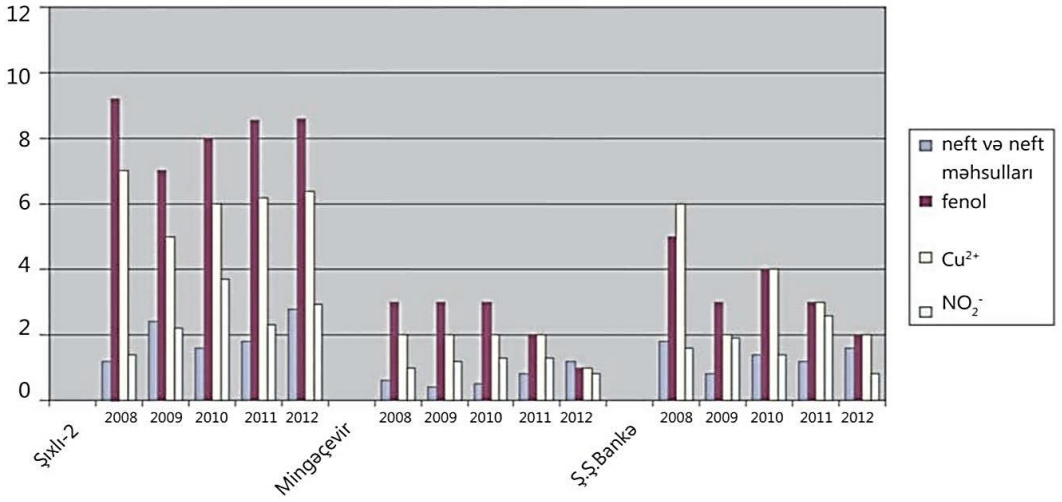

Diagram 1. Kür çayının yuxarı, orta və aşağı axınında çirklənmə səviyyəsi

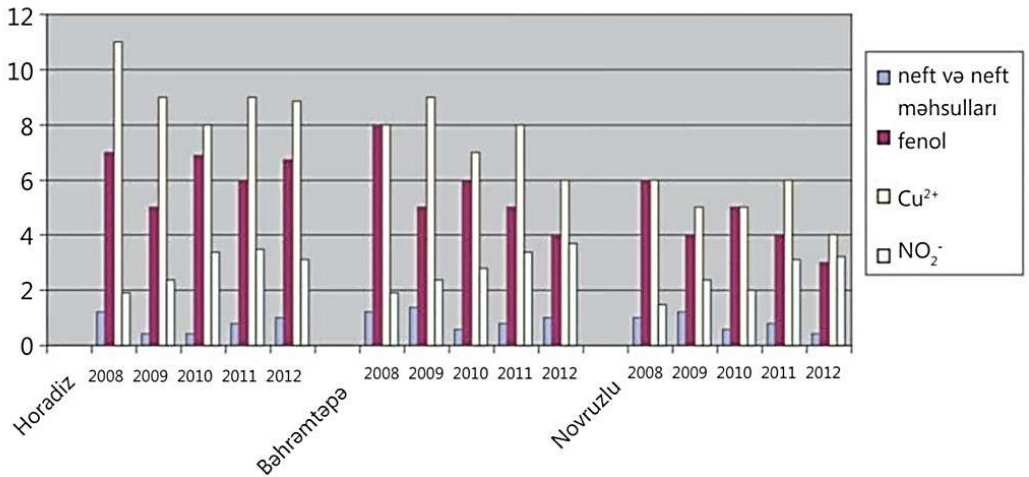
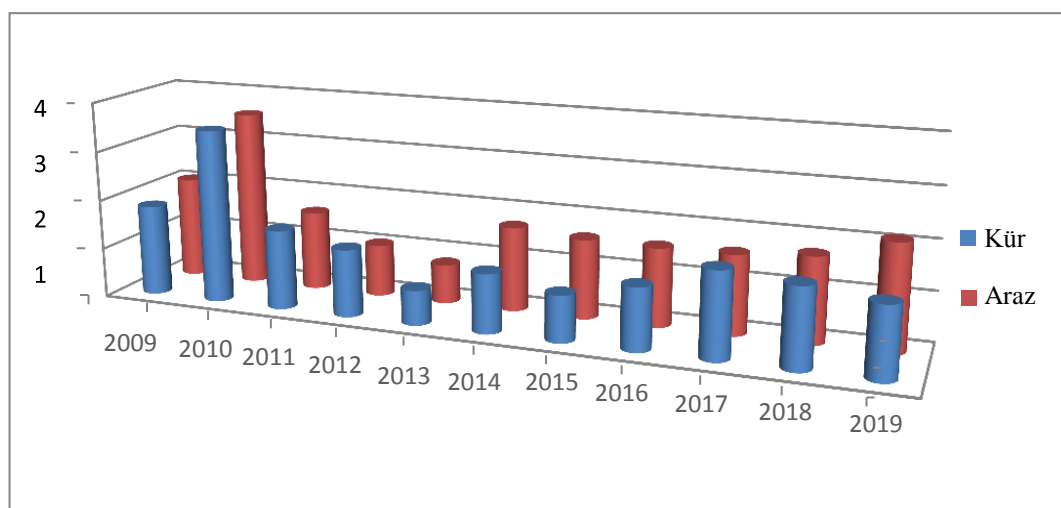

Diagram 2. Araz çayının yuxarı, orta və aşağı axınında çirklənmə səviyyəsi

Arazın sol qolları- Həkəriçay, Əlincəçay, Vənəndçay, Oxçuçay, Gilyançay, Köndələnçay, Naxçıvançay, Ordubadçay, Vedi, Sevçur, Quruçay, Razdan, Azatçay, Meqriqet, Xaçınçay və Qərbi Arpaçaydır. Qaraş, Qoturçay və Zəngemar isə İran İslam Respublikası ərazisindən daxil olur. Yeraltı sular azsulu rejimdə çayın qidalanmasında əsas rol oynayır. Məhz buna görə də gursululuq dövründə sulfat ionları çoxluq təşkil edir. Gursulu rejimdə sulfat ionu ilə yanaşı kalsium ionunun miqdarı da böyükdür. Çayın suyundan əsasən kommunal- məişətdə, su təchizatında, suvarmada istifadə edilir.

Diqram 3. Çaylarda oksigenin orta illik biokimyəvi istehlakı, mq O₂/l
(Diqram AR Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib olunub).

Qudyalçay Quba Xaçmaz ərazisindən keçib, Xəzər dənizinə tökülür. O, Tufandağın şimal yamacından götürür. Quba ərazisindən Qudyalçay – sağ qol, Kimilçay – sol qol olmaqla 2 qola ayrılır. Ümumilikdə isə çay 7 qola sahibdir. Çay Nizavaya kəndi yanında Xəzərə tökülür. Qudyalçayın sahəsi 799 km², uzunluğu isə 108 km-dir[4]. Qudyalçay sel və daşqınların intensivliyi ilə seçilən və Xaçmaz rayonunda ən çox çirklənməyə məruz qalan çaydır. Çayın 25 km-i rayon ərazisindən keçir. Qudyalçayın sahillərinin qorunmaması nəticəsində orada torpaq sürüşmələri və zibilxanalar əmələ gəlmişdir. Bunlar isə ekoloji tarazlığa mənfi təsir göstərir. Çayı ən çox çirkləndirən Xaçmaz rayonunda fəaliyyət göstərən zavod və kombinatlardan əmələ gələn çirkab sulardır. Çirkab sular təmizlənmədən Quba-Xaçmaz kanalizasiya kollektoru vasitəsi ilə çaya axıdılır və nəticədə çayın sahillərində kiçik zibilxanalar əmələ gəlir.

Qusarçay Böyük Qafqaz dağlarından axıb, Xəzər dənizinə tökülür. Onun orta illik axarı 158 mln. m³/il, sutoplayıcı sahəsi 694 km², uzunluğu isə 114 km-dir[5]. Çayın energetik potensialı böyükdür. Çayda Qusar, Xuray, Anıx və Quzun su elektrik stansiyaları fəaliyyət göstərmişlər. Çayın suyundan Anıx kəndindən mənşəbə kimi ərazidə suvarmada istifadə edilir. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, çayın suyunda mis birləşmələri və fenollara təsadüf olunur. Bu çirkləndiricilərin yol verilən qatılıq həddi 2-5-dir. Digər çirkləndiricilər isə yol verilən qatılıq həddindən aşağıdır. Qusarçay vasitəsilə dənizə gətirilən kimyəvi maddələrin illik həcmi 55300 tondur. Bu kimyəvi maddələr içərisində neft məhsulları – 3.2 t, metallar – 1.6 t, fenollar – 0.3 t, xloridlər – 1264 t, sulfatlar – 13430 t, kalsium – 8690 t, maqnezium – 2370 t, hidrokarbonatlar – 25280 t, müşahidə olunmuşdur. İl ərazində Qusarçay vasitəsi ilə Xəzər dənizinə 23700 ton asılı maddə daxil olur [6].

Hövzəsinin sahəsi 24 km², uzunluğu 36 km olan Astarçay başlanğıcını 1500 Talış silsiləsindən götürüb, birbaşa Xəzər dənizinə axır. Çayın orta eni 6.7 km, orta hündürlüyü 470 m olub, əsas 9 qola sahibdir. Astarçay Azərbaycanla İranın sərhəddində yerləşən transsərhəd çay olub, 5% – qar, 17% – yeraltı, 78% – yağış suları ilə qidalanır. Çaydan kənd təsərrüfatında suvarmada istifadə olunur[7].

Nəticə. Araşdırmaların nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, hazırda ekoloji vəziyyəti olduqca gərgin olan Xəzər dənizinin çirklənməsində sahil zonasında yerləşən şəhərlərin, sənaye obyektlərinin, dənizin səviyyəsinin qalxması nəticəsində su altında qalmış mənbələrin, dənizdə neft hasilatı və nəqli ilə əlaqədar yaranmış problemlərin böyük rolu olsa da, əsas çirklənmə mənbəyinin dənizə axan çaylar olduğunu hesab etmək olar. Demək digər çirkləndirici mənbələrlə yanaşı Xəzərə tökülən çayların ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlərin görülməsi tələb olunur ki, bu da yalnız bizim ölkəmizdən deyil, bütün Xəzər hövzəsi ölkələrindən asılıdır. Odur ki, həmin ölkələrin bu ekoloji problemin aradan qaldırılması istiqamətində bir araya gəlməsi zəruridir. Xəzərin ekoloji vəziyyətini yaxşılaşdırmaq istiqamətində Xəzəryanı ölkələrin balıq, neft, rekreasiya ehtiyatlarının, dəniz nəqliyyatının inkişafı və mühafizəsi, həmçinin çirkab su və tullantıların dənizə axıdılmasının qarşısını almaq üçün əməkdaşlıqların güclənməsi təklif olunur.

Ədəbiyyat:

1. Qəhrəmanlı Y.V., Xəlilova A.Ə. "Xəzərin səviyyə dəyişmələrinin Azərbaycanın sahilə bəlgələrinin ekoloji və təsərrüfat şəraitinə təsiri "STT, MKS-in müasir problemləri və ekologiya" mövzusunda Beynəlxalq Elmi-Praktiki Konfransın materialları. Bakı, 2014, s. 22-25
2. İsmayılov Ç.N. "Xəzər dənizinin və sahil ərazilərin ekologiyası". Bakı, 2005, 128 s.
3. Məmmədov R.M., Hübətov A. Xəzər dənizinin səviyyəsinin dəyişməsi problemi. Azərbaycan Respublikasının konstruktiv coğrafiyası. Bakı, Elm, 1996. s.197-206.
4. Hüseynov A.T. Xəzər dənizi hövzəsinin əsas çayları. AMEA Mikrobiologiya in-nun elmi əsərləri, XV cild, Bakı, Elm, 2017, s. 24-40
5. Султанова Н.А. Экологическая модель плодородия почв под овощными культурами на Апшероне. Автореф. дис. канд. биол. наук. Баку, 2003, 18 с.
6. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin nəşrləri. Bakı, 2021
7. İmanov F.Ə., Ələkbərov A.B. "Azərbaycanın su ehtiyatlarının müasir dəyişmələri və inteqrasiyalı idarə edilməsi", Monoqrafiya, Bakı – 2017, s. 42-48

Summary

INVESTIGATION OF THE ECOLOGICAL SITUATION OF THE RIVERS FLOWING INTO THE CASPIAN SEA

In modern times, our country is developing rapidly in all areas. Along with the positive aspects of this development, there are also negative aspects from an environmental point of view. One of them is environmental problems in the Caspian Sea as a result of anthropogenic effects.

The Caspian Sea is the largest lake in the world, distinguished by its geographical location, various natural resources, and rare characteristics, and has always attracted the attention of foreign and local investors.

Резюме

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ РЕК, ВПАДАЮЩИХ В КАСПИЙСКОЕ МОРЕ

В современное время наша страна стремительно развивается во всех сферах. Наряду с положительными сторонами данного развития есть и отрицательные с

экологической точки зрения. Одна из них – экологические проблемы Каспийского моря в результате антропогенного воздействия.

Каспийское море – самое большое озеро в мире, отличающееся своим географическим положением, разнообразными природными ресурсами и редкими характеристиками, всегда привлекало внимание иностранных и местных инвесторов.

***Rəyçi:** prof. Sevdagül Əliyeva*

TİBBİ BİLİKLƏR

Zülfüyyə Tağıyeva
Mətanət Əsgərova
Azərbaycan Dillər Universiteti

QURANDA OLAN ELMİ FENOMENLƏR

Açar sözlər: *Qurani-Kərim, embriogenez, DNT, xromosomlar, makro və mikro aləm*

Key words: *The Holy Quran, embryogenesis, DNA, chromosomes, macroworld, microworld*

Ключевые слова: *Священный Коран, эмбриогенез, ДНК, хромосомы, макромир, микромир*

41. *Fussilat (Müfəssəl izah edilmiş) surəsi, ayə 53; Quranın haqq olduğu aydın olana qədər, Biz öz qüdrət nişanələrimizi onlara həm üfüqlərdə, kainatda, göylərin və yerin ətrafında, həm də onların öz daxilində mütləq göstərəcəyik. (Ya Peyğəmbər!) (ﷺ) Məgər Rəbbinin hər şeyə şahid olması (sənin dediklərinin doğruluğuna) kifayət deyilmi?! [1].* Qurani-Kərim Allahın bəşəriyyətə lütf etdiyi ən böyük mərhəmətidir. Quran əsrlər boyu planetdəki milyardlarla insanın taleyinə təsir edən möcüzədir. Müqəddəs kitab insana “kor”, “müti” inam və ya qorxu hissi aşılarmır, Yaradanı yaradılanlar (istər canlı, istər cansız və ya istər mikro, istərsə də makro materiya) vasitəsilə dərk etməyə, təhlil edib, nəticə çıxararaq sevməyə çağırır. Qurani-Kərim bir çox elmi kəşfləri ehtiva edir. Quranda olan elmi faktların çoxunu müasir dünya alimləri XXI əsrin texnologiyalarından istifadə edərək tədqiq etmişlər. Allah on dörd əsr əvvəl Quran vasitəsilə kainatın mahiyyətini açıqlayan bir çox bənzərsiz faktları bəşəriyyətə açıqlamışdır. Quranın bir çox möcüzələri yalnız son iki əsrdə elmi-texniki tərəqqi və ətraf makro və mikro aləmin daha dərinədən öyrənilməsi şəraitində aşkar edilmişdir. Anatomiya və embriologiya üzrə dünyanın ən tanınmış alimlərindən olan professor Keyt Leon Mur “The Developing Human” adlı kitabında qeyd edirdi ki, Quranda olan bir çox ayələr embriogenez-rüşeymin müxtəlif inkişaf mərhələləri haqqında müasir dövrdə əldə edilən bilikləri tam şəkildə təsdiq edir. [22. Həcc :5; 23. Muminun: 12-14; 32. Səcdə. :8; 76. İnsan. :2; 80. Əbəsə:18-19; 82. İnfitar: 7; 86. Gecə yolçusu. :5-6]. O, 1981-ci ildə keçirilən VII Tibb Konfransında çıxışında deyirdi: “Quranda insan orqanizminin inkişafı haqqında yazılanları araşdırmam, mənə böyük məmnunluq hissi bəxş etdi. Mənə aydın oldu ki, peyğəmbərə (ﷺ) Allah tərəfindən

göndərilən məlumatlar praktik olaraq əsrlər sonra təsdiqini tapmış elmi faktlardır. Bu, mənim üçün Məhəmmədin (ﷺ) həqiqətən Allahın elçisi olduğuna sübutdur.” [3]. B.e.ə IV əsrdə yaşamış yunan filosofu Aristotel toyuq embrionunun inkişafının müəyyən stadiyalarını kəşf etsə də, embriogenезin gedişini tam şəkildə izah edə bilməmişdir. Orta əsrlərdə də embrionun inkişaf prosesini izah etməyə çalışan müxtəlif nəzəriyyələr ortaya çıxmışdı, amma bu nəzəriyyələr embriogenезin mahiyyətini tam şəkildə açə bilmirdi. Mikroskopu kəşf etmiş niderland naturalisti Antoni Van Levenhuk və onun tələbəsi Lyudviq Hamm 1677-ci ildə insan spermatozidlərini səhvən “tam formalaşmış insan miniaturu” hesab edirdilər. Yalnız 1828-ci ildə embriologiyanın əsası alman təbiətşünası Karl Ernst Fon Ber tərəfindən quşlar üzərində aparılan təcrübələr əsasında rüşeym qişalarının kəşfi ilə qoyuldu. Fransız cərrahı və yazarı, Fransa Tibb Akademiyasının fəxri üzvü Moris Byukayın 1976-cı ildə dərc edildiyi “Bibliya, Quran və Elm” adlı kitabında alim öz elmi düşüncələri ilə bölüşərək, yazırdı; “Quranda ziddiyyət yoxdur, elə bir ziddiyyət ki, insan məntiqinə, idrakına və onlardan doğacaq təsdiqə yönəlmiş olsun. Amma Bibliyada isə insan düşüncəsini açıq şəkildə manipulyasiya edən bir çox ziddiyyəti görmək olur. Elmi biliklər cəhətdən Quran faktlara söykənərək öz obyektivliyini təsdiq edir. Zamanın hər bir dönəmində müasir olan Quran, insana onda ifadə olunan fikirləri dərinədən anlamağa imkan yaradır... Ola bilməz ki, VII əsrdə yaşamış bir insan bu qədər geniş miqyaslı biliklərə malik ola bilsin. Nəticəyə gəlmək olar ki, belə çoxcəhətli biliklər ona (ﷺ) yalnız və yalnız Yaradan tərəfindən verilə bilərdi. Quran vəhyləri orijinal və pakdır, hətta elmi interpretasiyada belə, bu da Müqəddəs Kitabın ilahi mənşəyini birbaşa sübut edir... Əhdi-Ətiqdə eyni hadisələrin müxtəlif təsvirləri, eləcə də bir sıra ziddiyyətlər, inanılmaz məlumatlar, təhrif olunmuş təqdimatlar var ki, bunlar tarixi faktlarla bir araya sığmayıb, elm tərəfindən dəqiqliklə təsdiqlənmiş məlumatlarla uyarsızlıq təşkil edir. Bütün bunlar olduqca təbiidir, çünki Əhdi-Ətiq qədim dövrlərdə yaşayan insanlar tərəfindən yazılmışdır..” M.Bukay dörd İncilin (Evanqelion “müjdə”, Əhdi-Cədid) mətnləri ilə elmin ən son nailiyyətləri arasında paralellər apardıqdan sonra analoji nəticəyə gəlmişdir. M. Byukay elmi araşdırmalarına 3 aspektdən yanaşırdı; a). Quranın elmlə heç bir ziddiyyəti yoxdur. b). Quranda kainatın yaradılışı ilə bağlı mifik düşüncələr yoxdur. v). Peyğəmbərin (ﷺ) Quran vasitəsilə əxz etdiyi elmi biliklər müasir dünya və zaman daxilində dəfələrlə öz təsdiqini tapmışdır. Moris Byukayın qarşılaşdığı faktlar o qədər çox idi ki, 9 noyabr 1976-cı ildə Fransa Tibb Akademiyasına “Quranda təsvir olunan fizioloji və embrioloji məlumatlar” adlı hesabat təqdim etməli oldu. Alimin məruzə edəcəyi mövzu bu idi; “Quranda bətdaxili inkişafın təsviri-elmi fakt və elmi möcüzədir”. [2]. 23. *Muminun (Möminlər) surəsi (insan yaradılışını daha ətraflı şərh edən surədir), ayə 12, 13, 14; Biz, həqiqətən, insanı tərtemiz (süzülmüş) palçıqdan yaratdıq. (Biz Adəmi torpaqdan, Adəm övladını isə süzülmüş palçıqdan – nütfədən xəlp etdik). Sonra onu (Adəm övladını) möhkəm bir yerdə (ana bətnində) nütfə halına gətirdik. Sonra nütfəni laxtalanmış qana (rüşeymə; bağlı qalan bir şeyə) çevirdik, sonra laxtalanmış qanı bir tikə (çeynənmiş) ət halına saldıq, sonra o bir tikə əti sümüklərə döndərdik, sonra sümükləri ətlə örtükd və daha sonra onu bambaşqa (yeni) bir məx-*

luq olaraq yaratdıq. Yaradan Allah nə qədər (uca, nə qədər) uludur! Bu ayələr ana bətnində yeni həyatın yaranmasını dəqiqliklə anladır. Ayədə “ana bətnində nütfə halına gətirdik” ifadəsi mayalanma dövrünü (mayalanmış hüceyrə-ziqota dövrü – I həftə və ya ilk 10 gün) xarakterizə edir. Ərəb dilində “alak” sözünün 3 hərfi mənası var; zəli, qan laxtası, asılmış və ya qeyri-müəyyən və hər biri embriogenezin (insan embrionunun ziqota mərhələsindən doğulana qədər keçdiyi inkişaf yolu) müəyyən periodlarını (rüşeym və ya embrion dövrü-II-VIII həftələr – blastulyasiya, qastrulyasiya, neyrulyasiya, orqanogenez, döl dövrü-IX-XXXX həftələr) tam şəkildə açıqlayır. Embriogenezin ilkin stadiyasında, əsasən blastulyasiya və qastrulyasiya mərhələlərində ultrasəs müayinədə embrion və embrional qışalarnın görünüşü “qan laxtasını” xatırladır. “Qan laxtası” ifadəsi rüşeymin morfoloji mahiyyətini açır, çünki bu mərhələdə rüşeymin daxilində nisbətən çox miqdarda qan toplanmış olur, inkişafın III həftəsinə qədər embrionun daxilində qan sirkulyasiya etmir və qan laxtasında olduğu kimi durğun halda olur. Qastrulyasiyanın son etapları və neyrulyasiya stadiyasında nəinki zahiri, həmçinin funksional baxımdan zəliyə bənzəyən embrion plasentalar və ya cift qan dövrünü vasitəsilə ananın qanı ilə qidalanır. Digər ifadə isə embrionun uşaqılıq divarından yapışaraq, asılmış, qeyri-müəyyən (onun yaşayıb yaşamayacağı Yaradandan asılıdır) vəziyyətindən xəbər verir. IV həftədən başlayaraq rüşeym ayədə ifadə olunduğu kimi “alak” mərhələsindən “mudqha” mərhələsinə keçir. “Mudqha” – qövs şəklində əyilərək çeynənmiş ət mənalarnı verir, bu da rüşeymin arxa nahiyəsində IV həftədən başlayaraq əmələ gələn (yunan dilində σῶμα – somit “cisim”, “bədən” deməkdir) “çeynənmiş”, “diş yerini” xatırladan ilkin onurğa seqmentlərinə işarədir. Həqiqətən də, ultrasəs müayinəsində rüşeym IV-V həftələrdə ayədə deyilən “mudqha”ya bənzəyir. Somitlər müxtəlif toxumalara differensasiya edərək, skeletə, sonra isə skelet-eninəzolaqlı əzələlər və saya əzələlərə, bağlara və qığırdaqlara başlanğıc verir “...sonra laxtalanmış qanı bir tikə (çeynənmiş) ət halına saldıq, sonra o bir tikə əti sümüklərə döndərdik, sonra sümükləri ətlə örtükdük...”. Somitlər embrional seqmentlər olub, hələ də müasir embriologiya onu tam öyrənə bilməmişdir. Təsədüfi deyil ki, “Muminun” surəsinin Quranda yerləşdiyi sıra da 23-dür, bu da insan xromosomlarının haploid (qədim yunan dilində “haplóos” tək, tənha və ya sadə mənasını verir) sayının göstəricisidir. Maraqlıdır ki, Qurandakı “kişi” və “qadın” sözləri də ayrılıqda 23 dəfə təkrarlanır. Həm spermatozoid, həm də yumurtahüceyrədə xromosom sayı 23-dür. İnsan genomu hüceyrə nüvəsində yerləşən 23 cüt xromosomdan, yəni 46 xromosomdan ibarətdir. Nəticədə, gələcək uşağın formalaşmasında iştirak edən ata və ana xromosomlarının diploid (“diplóos” ikili, cüt deməkdir) sayı, $2n=46$ homoloji xromosom yığının 2 misli və ya cəmi olan 46-ya bərabərdir. Analoji nümunəni 16. Nəhl (Bal arısı) surəsi üçün də demək olar, erkək arıların xromosom sayı, o cümlədən bal və işçi arıların haploid xromosomlarının sayı surənin sıra sayını əks etdirir- 16. Diploid xromosom sayı isə $2n=32$ işçi arılar (reproduktiv orqanları inkişaf etməmiş dişi arılar) və ana arılardadır. Möcüzəvi hal odur ki, Quranda öz sıra nömrəsinin xromosom yığınınə malik (16) olan erkək arılar mayalanmamış (spermatozoidin iştirakı olmadan) yumurtahüceyrədən inkişaf edir. Həmçinin maraqlıdır ki, “Nəhl” sözünün əbcəd hesabı 88-dir, bu isə $8+8=16$ ədədinə uyğundur. Quranın bütün mətnində “quru” sözü 13 dəfə, “dəniz” sözü isə 32 dəfə keçir. Bu iki sözün təkrarlarının cəmi 45-dir. Aşağıdakı fakt diq-

qəti cəlb edir: “Quru” sözünün təkrarlarının sayını, yəni 13-ü bu ümumi rəqəmə bölsəniz, 28,88888889% faiz nisbəti əldə edirsiniz. Əgər “dəniz” sözünün təkrarlarının sayını, yəni 32-ni ümumi sayı 45-ə bölsək, 71,11111111% nisbəti əldə edirik. Təəccüblüdür ki, bu 28,8% və 71,1% rəqəmlər Yer planetində quru və suyun elmi şəkildə müəyyən edilmiş faizləridir. Bu da öyrənilməsi tələb olunan başqa bir mövzudur. 71. Nuh surəsi, ayə 14; “*Halbuki O sizi mərhələ-mərhələ (və ya müxtəlif mərhələlərlə – əvvəl nütfə, sonra laxtalanmış qan, sonra bir parça ət və, nəhayət, insan şəklində) xəlq etdi.*” 80.Əbəsə (Qaşqabağını tökdü), ayə 19; “*Onu (qarışıq, dəyərsiz) bir nütfədən yaratdı, sonra da (ana bətnində inkişaf dövrlərini müəyyən etdi), (yaradılışının əvvəlindən kamalının zirvəsinədək kəmiyyət və keyfiyyət baxımından bütün hərəkətlərinə) bir ölçü-biçim verdi.* Burada ifadə olunan “*أَفْطَرَ*” damcısi “nütfə” – mayalanmış kişi və qadın cinsi hüceyrələri (spermatozoid və yumurtahüceyrə) mənasındadır. Genetikanın (yunan dilində γενετικός “mənsə”, “yaradılış” deməkdir) bir elm kimi formalaşması XIX əsrin sonlarına təsadüf edir və DNT modeli də 1953-cü ildə ingilis fiziki Frensis Krik və amerikan biologu Ceyms Uotson tərəfindən irəli sürülüb. Uzun illər biologlar DNT molekulunun strukturunu çox monoton hesab edib, onun hər hansı məlumatın daşıyıcısı ola biləcəyini qəbul etmirdilər. DNT-dezoksiribonuklein turşusu, hüceyrə nüvəsində xromosomların daxilində yerləşib, genetik informasiyanın bazası sayılır. Alimlər çox gec, XIX əsrin sonlarında müəyyən etdilər ki, mayalanmadan sonra ilk əmələ gələn DNT molekuludur, o molekul ki, insan cisminin doğulandan ölənə qədər unikal inkişaf kodunu daşıyır. DNT molekulunda insan varlığının inkişaf tarixi yerləşir ki, əvvəldən sonadək insan orqanizminin fizioloji xüsusiyyətlərini, bədən konstitusiyasını, hansı yaş dönməsində hansı xəstəliklərlə rastlaşma ehtimalını müəyyən edir. Mayalanma nəsilədən-nəslə ötürülən, həm ana, həm də ata tərəfindən irsi əlamətləri daşıyan genlərin toplanma prosesidir. Bir birini təkrarlamayan minlərlə genlər vardır ki, hər bir insan özünəməxsus göz rəngi, üz cizgiləri, saç strukturu, dəri, bir sözlə fiziki və həmçinin psixi xüsusiyyətlərə malikdir. Bu ayədə deyilənlərə əsasən, (*... yaradılışının əvvəlindən kamalının zirvəsinədək kəmiyyət və keyfiyyət baxımından bütün hərəkətlərinə...*) nəticəyə gəlmək olar ki, insanda olan bütün əlamətlər DNT-də toplanan məlumatlara əsasən, Allah tərəfindən öncədən təyin edilmişdir. Tərcüməsi müstəsna dərəcədə incə bir məsələ olan başqa bir ayə də vardır; 39 Zümər (Zümrələr) surəsi, ayə 6; “*...O sizi analarınızın bətnlərində 3 zülmət içərisində yaranış ardından yaranışa salaraq yaradır...*” Quran təfsirçiləri bu ayədə dölün yetişməsi zamanı onu qoruyan 3 anatomik təbəqənin təsvirini görürlər: qarın divarı, ananın uşaqlığı (qadın reproduktiv orqanı olan uşaqlıq özü də 3 qişadan ibarətdir) və dölyanı maye-embriyonun yerləşdiyi mühit (amnioxorion). Ayədə ifadə olunan 3 rəqəmi həmçinin, embrion mühitinə də aid edilə bilər. Embriyal qişalar da 3 olub; amniotik membran, xorionik membran və decidua capsularis (endometriyanın qopub, ayrılan nazik qişası)-kapsul membranından ibarətdir.

Quranın tədqiqi ilə məşğul olan müasir alimlər, kainatın və insanlara bəxş edilən həyatın İlahi mənşəyini dərk edərək, Quranda yazılmış möcüzələri hələ də kəşf etməkdədirlər. Bu tədqiqatlar prosesində islam ekzegetikasının rolu danılmazdır (*qədim yunan dilindən tərcümədə izah, şərh kimi başa düşülür, islam ənə-

nəsində dini mətnlərin təfsiri anlamına gəlir). İslam ekzegetikası unikal dini-sosial və tarixi sənədlərə əsaslanan vahid elmi konsepsiyadır. Bu elmi konsepsiyanın formalaşmasında vətən alimlərindən, 1938-ci il mart ayında güllələnmə hökmü ilə repressiya qurbanı olan Mir-Məhəmməd Bakuvinin əməyi böyükdür. Onun “Kəşfül Həqayiq” adlı Quran təfsiri bir çox elmi faktlara işıq saçır. 21. *Ənbiya (Peyğəmbərlər) surəsi, ayə 31*; “*Yerin onları silkələməməsi üçün yer üzündə möhkəm və sabit dağlar qoyduq...*” Mir-Məhəmməd Bakuvi bu ayənin təfsirində deyir: “Coğrafiyaşünasların tədqiqatından belə məlum olur ki, yer əvvəllər düz olub və zaman içində zəlzələdən, ya da yerin bətnində olan mədənlərin buxarlanması ilə yerdə dəliklər açılıb, oralardan uca dağlar çıxıbdir. Lakin qeyd olunan ayə bu iddianı rədd edir, yəni Allah-taala öz hikmətilə yerdə əvvəlcə uca dağlar yaradıb.” [1]. Yer kürəsi və ya alimlərin ifadə etdiyi tərzdə desək, materiya daima hərəkətdədir. Amma biz bu hərəkəti yerə sancılan dağ silsilələri hesabına hiss etmirik. Geoloqların uzun illər apardıqları araşdırmalara əsasən dağların yerin dərin qatlarında kökləri vardır ki, bu dağ kökləri müxtəlif suxurlardan ibarət plitələri sıxıb saxlayır. Bu plitələr kontinental və ya litosfer plitələr adlanır (litos λίθος yunan dilindən tərcümədə “daş”, “qaya” deməkdir). 21. *Ənbiya surəsi, ayə 32*; *Göyü qoruyub saxlayan (mühafizə edən) bir tavan etdik...* Səmanın canlı orqanizmlərin həyatında əhəmiyyətli rolu var. Atmosfer, planeti Günəş sistemində yüksək sürətlə hərəkət edən göy cisimlərinin yaratdığı daş, toz fırtınasından qoruyur, o cümlədən planetin temperaturunu optimal saxlayır. Günəş müxtəlif enerji əmsalına və müxtəlif dalğa uzunluğuna malik şüalar saçır. Bu şüalar canlı və cansız materiyada müxtəlif biokimyəvi proseslərdə iştirak edir, məsələn bitkilərdə fotosintez, insan dərisində vitamin D sintezini təmin edir, yalnız qısa dalğalı şüalar insan orqanizminə mənfi təsir edir ki, bu da göy qübbəsinin ozon təbəqəsi (*qoruyub saxlayan tavan*) ilə udulur. Ozon təbəqəsi ilk dəfə 1912-ci ildə fransız fizikləri Şarl Fabri və Anri Buisson tərəfindən ultrabənövşəyi şüaların spektrogrammasına əsasən kəşf edilmişdir. 21 *Ənbiya surəsi, ayə 33*; *Gecəni və gündüzü də, Günəşi və Ayı da yaradan Odur. Onların (həmçinin ulduzların) hər biri (özünə məxsus) bir orbitdə üzür (öz hədəqəsində, öz dairəsində hərəkət edir)*. Orbit-göy cisimlərinin qət etdiyi yoldur. Bu yol qalaktika cisimləri üçün müəyyən olunmuş, tsiklik bir yol olub, hətta Günəş sisteminə daxil olan planetlər də öz orbitlərində hərəkət etməklə, o orbitdən 1 mm məsafə qədər də kənara çıxmırlar. Orbit (latın dilindən tərcümədə orbita “yol”, “səfər”, “səyahət” deməkdir) maddi nöqtənin müəyyən olunmuş fəza koordinatlarında – qravitasion və ya cazibə sahəsində hərəkət trayektoriyasıdır. Bu termin ilk dəfə İohan Kepler tərəfindən “Yeni Astronomiya” (1609) kitabında işlədilmişdir. Göründüyü kimi, bəşəriyyət bu terminlə bağlı IX əsrə qədər məlumatsız olmuşdur. 43. *Zuxruf surəsi, ayə 10, 11 (surənin adı 35-ci ayəyə əsaslanır, “zinət”, “bəzək” və ya bəzi islam araşdırmaçılarına görə “dünya həyatının keçici mənfəəti” anlamını verir.); O, yer üzünü sizin üçün beşik edəndir və gedəcəyiniz mənzilə yetişəsiniz deyə sizin üçün orada yollar var edəndir. O, göydən lazım olan miqdarda yağmur endirəndir. Biz onunla ölü bir məmləkəti dirilttik. Beləcə, siz də qiyamət günü öldükdən sonra diriləcəksiniz*. Bu surədə yerə su şəklində endirilən yağışdan bəhs edilir. Hər saniyə yer səthindən 16 mln ton su buxarlanır və həmin miqdarda da su yer səthinə yağış şəklində qayır. Yalnız XVI əsrdə fransız mühəndisi Bernard Palissi su tsiklini, XIX əsrdə isə alman fiziki Filipp Lenard yağış

damcılarının forma və ölçüləri (damlaların daiametri) ilə yağıntının sürəti arasında əlaqəni kəşf etmişlər və bu əlaqə tərs mütənasiblik təşkil edir ki, ayədə ... *Q, göy-dən lazım olan miqdarda yağmur endirəndir...* ifadəsinin sətiraltı mənasının elmi sübutudur. Quranı orijinal, öz dilində (bədi ərəb dili) oxumaq oradakı hərflər və rəqəmlərin yerini, ardıcılığını, işlənmə tezliyini bilmək, ayələrin həm dünyəvi, həm sakral mahiyyətini daha dəqiq anlamağa imkan yaradır. Yüksək peşəkarlıqla edilmiş tərcümələr belə Quranın gözəlliyini tam şəkildə ifadə etmir, bu reallığı bir çox tanınmış islam təfsirçiləri təsdiq edir. Quran ayələrinin aktual olmadığı iddialarının əksinə olaraq, hələ də 1400 illik Kitabın elmə yenidən məlum olan faktları ehtiva etdiyi göz önündədir. Bəşər sivilizasiyasının indiyə qədər tanıdığı yeganə hey-rətəmiz möcüzə olan Quranın öyrənilməsi və tədqiqi, zamanın hər bir dönəmində, dinindən, inancından asılı olmadan, insanlar üçün böyük maraq doğurmaqdadır.

Ədəbiyyat:

1. Mir-Məhəmməd Kərim Bakuvî “Kəşfül Həqayiq” Tiflis-1904, Kaspi qəzeti, Vuxariyyə mətbəəsi.
2. Бюкай Морис «Библия, Коран и наука; Священные писания в свете современного знания» Киев-2008.
3. Keith Moore “The Developing Human; Clinically Oriented Embryology” W.B. Saunders Company, 1973.

Summary

SCIENTIFIC PHENOMENA IN THE QURAN

The Holy Quran contains many scientific discoveries. Most of the scientific facts contained in the Quran have been researched by modern scientists using the technologies of the 21st century. Fourteen centuries ago, God revealed to mankind through the Quran many unique facts that explain the nature of the universe. Many miracles of the Quran were discovered only in the last two centuries during the period of scientific and technological progress and a deeper study of the surrounding macro- and microworld.

Резюме

НАУЧНЫЕ ФЕНОМЕНЫ В КОРАНЕ

Священный Коран содержит множество научных открытий. Большинство научных фактов, содержащихся в Коране, исследованы современными учеными с использованием технологий XXI века. Четырнадцать веков назад Бог открыл человечеству через Коран множество уникальных фактов, объясняющих природу мироздания. Многие чудеса Корана были обнаружены лишь в последние два столетия в период научно-технического прогресса и более глубокого изучения окружающего макро- и микромира.

Rəyçi: dos. Sevda Zamanova

PERSONALİLƏR

HEYDƏR ƏLİYEV – 100

Təhsil millətin gələcəyidir.

Mən dünyada müəllimdən yüksək ad tanımıram.

Bizim hər birimiz elmi dərəcəmizdən, biliyimizdən, təhsil səviyyəmizdən asılı olmayaraq, bütün nailiyyətlərimizə görə məktəbə, müəllimə borcluyuq.

Mən Azərbaycanın sadə vətəndaşıyam. Bu addan yüksək ad yoxdur. Ancaq bundan da yüksək ad müəllimlikdir.

Həyatını müəllimliyə həsr edən insanlar, həqiqətən, fədakar, xalqına, millətinə sədaqətli və eyni zamanda qəhrəmanlıq göstərən insanlardır.

Azərbaycan müəllimləri ən yüksək mənəviyyətə, vətəndaşlıq hisslərinə malik olan insanlardır.

Müəllimlik sənəti şərəfli bir sənətdir.

Bizdə təhsil çox inkişaf edibdir. Azərbaycanda, demək olar ki, təhsil almayan adam yoxdur.

Məktəbin, müəllimlərin ən əsas vəzifəsi bizim cəmiyyətimizə, xalqımıza, ölkəmizə dəyərli vətəndaşlar hazırlamaqdır.

Özünü müəllimliyə həsr etmiş insan ən şərəfli insandır.

Biz hamımız həyatımızda əldə etdiyimiz nailiyyətlərə, bütün varlığımıza görə müəllimə borcluyuq.

Təhsil hər bir dövlətin, ölkənin, cəmiyyətin həyatının, fəaliyyətinin mühüm bir sahəsidir. Cəmiyyət təhsilsiz inkişaf edə bilməz.

Təhsilimizin məqsədi gənc nəslə, uşaqlara təhsil verib onları gələcəyə hazırlamaqdır. Hər bir insan gərək eyni zamanda vətəndaş olsun. Mütləq vətəndaş olsun. Dövlətinə sadıq, millətinə sadıq, nə sadıq, xalqına sadıq vətəndaş olsun.

...Məktəb, maarif, təhsil işi ilə həmişə sıx bağlı olmuşam... Hesab edirəm ki, cəmiyyət haradan olursa-olsun, nədən olursa-olsun kəsib təhsilə xərcləməli, gənc nəslin təhsilinə, müəllimə kömək etməlidir. Bu mənim prinsipial mövqeyimdir...

Ana dilimiz müstəqil Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının ən böyük milli sərvətidir.

Hər bir dili yaşadan və inkişaf etdirən onun xalqıdır. Dilimiz zəngindir, çox ahəngdar dildir, dilimizin söz ehtiyatı çox böyükdür. Şəxsən mən bu dili sevirəm.

Azərbaycan xalqının dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir.

Gənclərimiz tariximizi, dilimizi, mədəniyyətimizi və dini dəyərlərimizi yaxşı bilməlidirlər.

Məhəmməd Füzulinin ən böyük xidmətlərindən biri də dövrünün və ondan sonrakı dövrün mürəkkəb proseslərinə baxmayaraq türk dilini, ana dilini yaşatmasından, onu yüksəklərə qaldırmasından ibarətdir.

Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini – Azərbaycan dilini, dövlət dilini bilməlidir.

Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının ana dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir.

Mən fəxr edirəm ki, türk dillərinə mənsub olan Azərbaycan dili bu qədər bədii ifadələrlə doludur və biz həyatın bütün sahələrinə aid olan fikirlərimizi öz ana dilimizdə ifadə edə bilərik.

XRONİKA

28 aprel 2023-cü il tarixində Azərbaycan Dillər Universitetində Azərbaycanın görkəmli dilçisi, filologiya elmləri doktoru, professor Fəxrəddin Veysəllinin 80 illik yubileyi münasibətilə tədbir keçirilib. Tədbirdə professor-müəllim heyəti, tələbələr iştirak edib.

ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdullayev tədbir iştirakçılarını salamlayıb, professor Fəxrəddin Veysəllinin elmi fəaliyyəti haqqında danışib. Qeyd olunub ki, elmdə öz sözü və yolu olan görkəmli alim Fəxrəddin Veysəllinin dilçilikdə seqment və supraseqment vahidlərin variativliyi probleminin öyrənilməsində xidmətləri danılmazdır.

O, Daşkənd, Tbilisi və Bakıda ixtisaslaşmış elmi şuraların üzvü kimi fəaliyyət göstərmiş, onlarla namizədlik və doktorluq dissertasiyalarına opponetlik etmiş və ya rəy vermişdir. Onun elmi fəaliyyəti nəinki Azərbaycan, həm də dünya elminə də öz töhfələrini verib. Müəllifi olduğu elmi metodik vəsaitlər, dərsliklər ali təhsil ocaqlarının əsas tədris bazası rolunu oynayır. Fəxrəddin müəllim elmi fəaliyyətində olduğu kimi, həyat yolunda da sadıq dost, qayğıkeş yoldaş kimi tanınır.

Fəxrəddin müəllim məşhur fonoloq N.S.Trubetskoyun dünya dilçilik elminin incisi sayılan “Fonologiyanın əsasları” kitabını Azərbaycan dilinə tərcümə edərək onu öz vəsaiti hesabına çap etdirməklə dilçiliyimizin inkişafına güclü təkan vermişdir. F.Veysəlli öz qələmini bədii əsərlərin də tərcüməsində sınamışdır. Alman yazıçısı T.Ştormun “İmmen gölü” novellasının dilimizə, Cəlil Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu” hekayəsinin isə almancaya tərcüməsi buna misal ola bilər.

Onun dilmanlıq fəaliyyəti, sinxron və ardıcıl tərcüməçiliyi də çoxşaxəli yaradıcılığının tərkib hissəsidir. Dilçilik İnstitutunun direktoru, professor Nadir Məmmədli, professor Azad Məmmədov, şair Zakir Fəxri, professor Əsmətخانım Məmmədova, BDU-nun dosenti Yaşar Alxasov yubilyarı təbrik edib, ürək sözlərini söyləyiblər. Tədbirin sonunda ADU tələbələrin hazırladıkları bədii kompozisiya nümayiş olunub.

ADU Elmi xəbərlər

24 may 2023-cü il tarixində Almaniya Federativ Respublikasının Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Ralf Horlemann Azərbaycan Dillər Universitetinin (ADU) qonağı olub.

ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdulla tələbələrin alman dilinə olan marağından danışib. Bildirib ki, tələbələr alman dilini, Almaniyanın tarixi və mədəniyyətini böyük həvəslə öyrənirlər.

Qeyd olunub ki, Alman tarixi, mədəniyyəti, təhsili və elmi hər zaman diqqət mərkəzində olub və bu gün də tələbələrin diqqətini özünə çəkir. Məhz bu baxımdan ADU-da Alman dilinə və mədəniyyətinə maraq bu qədər yüksəkdir.

“Mənə elə gəlir ki, bütün Azərbaycanda olduğu kimi, universitetimizin müəllimləri və tələbələrində də Almaniyaya böyük bir məhəbbət var. Universitetimizə Alman səfirlərinin gəlişi ilk dəfə deyil, bundan öncə də olub və düşünürəm ki, bu səfərlər əlaqələrimizin inkişafına öz müsbət təsirini göstərib.

Universitetimizdə Alman dilini öyrənən tələbələr tədbirlərdə aktiv şəkildə iştirak edirlər. Bu yaxınlarda Alman dilini öyrənən tələbələrimiz Ulu öndər Heydər Əliyevin təhsillə bağlı, mədəniyyətlə bağlı, ümumən dünya ölkələri ilə bağlı dediyi fikirləri Alman dilinə tərcümə ediblər və bu tərcümə kitab şəklində çap olunub. İnanıram ki, bundan sonra da əlaqələrimiz yüksələn xətlə inkişaf edəcək və əməkdaşlığımız daha da möhkəmlənəcək”.

Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Ralf Horlemann səmimi qarşılamağa və xoş sözlərə görə ADU rəhbərliyinə və kollektivinə öz minnətdarlığını bildirib. Qeyd olunub ki, Alman dilini tədqiq etmək istəyən tələbələr və mü-təxəssislər üçün hər zaman şərait yaradılır və bu istiqamətdə mühüm işlər görül-məkdədir.

Görüşdə alman dilinin təbliği, mübadilə proqramları, birgə tədbirlərin təşkili ilə bağlı fikir mübadiləsi aparılıb. Daha sonra Ralf Horlemann “Səfir saati” layihəsi çərçivəsində tələbələrlə görüşüb.

ADU Elmi xəbərlər

14 iyun 2023-cü il tarixində Azərbaycan Dillər Universitetində Ümummilliyet lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 100-cü ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyev: multikulturalizm və tolerantlıq ideologiyası” VI Beynəlxalq elmi konfransın açılış mərasimi keçirilib. Əvvəlcə Ulu öndər Heydər Əliyevin büstü ziyarət edilib, büstün önünə gül dəstələri qoyulub. Ulu öndərin xatirəsi dərin hörmət və ehtiramla yad edilib.

ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdullayev konfrans iştirakçılarını və qonaqları salamlayıb, onları universitetdə görməkdən məmnun olduğunu bildirib. Konfransda iştirak edən qonaqlar konfrans iştirakçılığına təqdim olunub. Onların hər birinə konfransda iştirakına görə təşəkkürünü bildirən rektor konfransın əhə-miyyətindən danışdı.

Qeyd olunub ki, Ulu öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 100-cü ildönümü həsr olunan konfransa maraq böyükdür. Müxtəlif xarici dövlətlərdən elm və təhsil nümayəndələri, alimlər, ziyalılar konfransa böyük diqqət və maraq göstərirlər:

“Bu gün biz Ulu öndərin əziz xatirəsini dərin hörmət və ehtiramla yad edirik. O dahi bir lider kimi, müdrik bir siyasətçi kimi, xalqını, torpağını bütün varlığı ilə sevən, qoruyan bir şəxsiyyət kimi qəlbimizdə əbədi yaşayır və yaşayacaqdır.

Ulu öndər Azərbaycanın gücünü xalqların birliyində və vəhdətində görürdü. Məhz bu birliyin və vəhdətin nəticəsində 44 gündə Azərbaycan xalqı dəmir yumruq oldu və tarixi torpaqlarımız işğaldan azad olundu. Bu gün Azərbaycan xalqı qalib xalq kimi bütün dünyada öz sözünü deyir.

Qalib xalq olmağın məsuliyyəti böyükdür. Biz gərək bunu öz işimizdə, əməlimizdə, auditoriyalarımızda, kafedrallarımızda hamıya nümayiş etdirə bilək”.

Qafqaz Universitetləri Birliyinin sədri Ramazan Korkmaz, Çeçenistan Dövlət Pedaqoji Universitetinin rektoru İsmayıl Bayxanov, Minsk Dövlət Linqvistik Universitetinin rektoru Natalya Lapteva, Maynz Universitetindən professor Hendrik Buşoten, Pakistanın Milli Müasir Dillər Universitetindən professor Muhammad Zubair İqbal, Aleksandr İoan Kuza adına Yassı Universitetindən Lyudmila Bejenaru, Ege Universitetindən professor Fikret Türkmen, Belqrad Universitetinin Filologiya fakültəsinin “Şərqsünaslıq” kafedrasının müdiri, professor Ema Milkoviç, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin Qazılar Şurasının üzvü və QMİ sədrinin müavini Hacı Fuad Nurullayev, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin icraçı direktoru Rəvan Həsənov, Bakı şəhəri Dağ Yəhudiləri dini icmasının sədri Milix Yevdayev, İtaliyanın “Sandro Teti Editore” nəşriyyat evinin rəhbəri Sandro Teti və başqa qonaqlar salamlama nitqi ilə çıxış edib, konfransla bağlı fikirlərini bölüşüblər.

Qeyd olunub ki, konfrans öz əhəmiyyəti və beynəlxalq əməkdaşlığın qurulması baxımından olduqca önəmli rol oynayır. Konfrans bölmə iclasları ilə davam edib və yekun iclası ilə başa çatıb.

ADU Elmi xəbərlər

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin nəşri olan “ADU-nun Elmi Xəbərləri” sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, tarix və digər elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə dörd (4) nömrəsi nəşr olunur. Məqalələrin çapı pulsuzdur.

Məqaləyə dair tələblər

1. Digər redaksiyalara təqdim olunmamış məqalələr qəbul edilir.
2. Məqalələr son tədqiqatların nəticələrini əks etdirməli, yeni ideyalarla zəngin olmalı, elmi məqalələrin yazılışına qoyulan tələblər gözlənilməlidir.
3. Məqaləyə müvafiq sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi, şəbə və ya kafedranın iclas protokollarından çıxarış əlavə olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).
4. Məqalənin həcmi 6-10 səhifə olmalıdır.
5. Məqalənin mətni: Times New Roman 14 şrift, 1,5 interval, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2sm. Məqalə elektron variantı ilə birlikdə təqdim olunmalıdır.
6. Məqalələr üç dildən – Azərbaycan, ingilis və rus dillərindən birində çap olunur.
7. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla yazılır:
 - birinci sətirdə müəllifin adı və soyadı;
 - ikinci sətirdə iş yeri, elmi dərəcəsi, daha sonra elektron poçtu (E-mail);
 - üçüncü sətirdə məqalənin adı;
- * Açar sözlər– Axtarış sistemlərində məqalənin indeksləşməsinə imkan verən Azərbaycan, ingilis, rus dillərində açar sözlər (3-5 söz);
- * Bütöv mətn –Mətn bölmələr üzrə yazılmalıdır. Əlyazma orijinal tədqiqatların nəticələrini təqdim etməli, ümumi qəbul edilmiş nümunəyə uyğun olmalı, giriş (aktuallıq), məqsəd və vəzifələr, nəticə, müzakirə (diskussiya) kimi hissələrdən ibarət olmalıdır.
8. Həmmüəlliflərin üç nəfərdən artıq olması məqsədəuyğun deyildir.
9. Xülasə məqalənin yazılmadığı iki dildə, məsələn, əgər məqalə Azərbaycanca yazılırsa xülasə ingilis və rus dillərində olmalıdır. Xülasədə ad, ata adı, soyad, məqalənin adı, əsas elmi müddəalar, əldə edilmiş nəticələr, problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti əks olunmalıdır. Xülasələrin həcmi minimum10-15 cümlə olmalıdır. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun gəlməlidir.
10. Məqalədəki faktların, məlumatların dürüstlüyünə müəlliflər cavabdehdir. İrəli sürülən elmi müddəalar müəllifin özünə məxsus olmalı, istifadə edilmiş nəzəri fikirlərin mənbəyi göstərilməlidir.
11. Məqalədə son 5-10 ildə çap olunan əsərlərə, istinadlara üstünlük verilməlidir.
- 12.Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
13. Redaksiya heyəti məqaləni dərc etmək və ya dərc etməkdən imtina etmək hüququnu özündə saxlayır.
14. Jurnal öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.
15. Plagiathıq faktları aşkar edildikdə həmin məqalənin nəşri dayandırılır.
16. Məqalə müəlliflərinin hüquqları qorunur.
17. Jurnalda “ardı növbəti nömrədə” adı altında seriya məqalələr dərc olunmur.

Dear Authors!

The journal of Azerbaijan University of Languages "AUL Research Papers" invites you to publish your papers on different scientific fields, such as language studies, literatures, students, pedagogics, psychology, history etc. The journal is published quarterly. Publication of papers is free of charge.

Publication Requirements

1. The submitted paper must not have been previously published.
2. The submitted paper must reflect the results of the recent study, and meet the requirements for writing scientific papers.
3. The paper should be accompanied with the review of the expert with a scientific degree in the corresponding scientific sphere, as well as an extract from the minutes of the chair (Only for Azerbaijani authors).
4. The paper should be from 6 to 10 pages in length.
5. The text of the paper: Times New Roman 14 pt., spacing 1.5, Font: margins: 2 cm on the right side, 3 cm on the left side, 2 cm on the top and bottom. Along with the printed text must provide an electronic version of the paper.
6. The papers for publication are accepted in three languages – Azerbaijani, English, and Russian.
7. The paper is written in the following order:
 - The author's name and surname on the first line;
 - Workplace, scientific degree, e-mail address on the second line;
 - Paper's title on the third line.
- * Keywords (3 to 5) in Azerbaijani, English, and Russian to provide the paper indexing in search systems;
- * Full text of the paper – The structure of the full text of the paper describing the results of the original studies should conform to a template and contain obligatory sections: introduction, materials and methods, results, discussion, and conclusion.
8. A research paper can have maximum three (3) co-authors.
9. Abstracts to the paper should be written in two languages, aside from the language in which the paper is written (for example: if the paper is written in Azerbaijani, the abstracts are given in English and Russian). The abstract should contain the author's name and surname, the title of the paper, major scientific approaches provided as a result of research, the results obtained as a result of the study, the theoretical and practical significance of the given problem. The volume of the abstracts should be at least 10-15 sentences. Abstracts in different languages should be identical to each other and correspond to the content of the paper.
10. An author is responsible for the reliability of facts, statistics and other information.
11. The works indicated in the list of references should be relatively new, issued in the last 5-10 years.
12. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text. In-text citation should be formatted in the following way: e.g.: [1] or [1, p.119]. Repeated reference to the same source must be given under the same number of the references.
13. The Editorial Board reserves the right to publish or refuse publication to any submission.
14. The journal publishes papers on its profile.
15. In case plagiarism is detected, the paper will be removed from the issue.
16. Authors' rights are protected.
17. It is not allowed to publish serial papers in the journal under the heading "in the next issue".

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Вестник АУЯ” принимает статьи по языковедению, литературоведению, педагогике, психологии и другим областям науки. В год выходят четыре (4) номера журнала. Плата за публикацию не требуется.

Требования к публикации

1. Предоставляемая статья должна быть оригинальной, неопубликованной ранее в других печатных или электронных изданиях.

2. Предоставляемая статья должна отражать результаты последних исследований, и соответствовать требованиям к написанию научных статей.

3. К статье должны прилагаться отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).

4. Объем статьи должен быть от 6 до 10 страниц.

5. Формат текста статьи: Times New Roman 14; межстрочный интервал 1,5; поля: 2 см справа, 3 см слева, снизу и сверху 2 см. Статья должна быть представлена вместе с электронной версией.

6. Статья принимается на одном из трех языков - азербайджанском, английском и русском.

7. Статья пишется в следующем порядке:

– имя и фамилия автора в первой строке;

– во второй строке место работы, должность, затем e-mail (Электронная почта);

– в третьей строке название статьи прописными буквами;

* **Ключевые слова** (3-5), способствующие индексированию статьи в поисковых системах, размещаются на азербайджанском, русском и английском языках;

* **Полный текст** (на русском, английском или обоих языках) должен быть структурированным по разделам. Структура полного текста рукописи, посвященной описанию результатов оригинальных исследований, должна соответствовать общепринятому шаблону и содержать разделы: введение (актуальность), цель и задачи, результаты, выводы, обсуждение (дискуссия).

8. Максимальное число соавторов должно быть не более трех.

9. Аннотация к статье должна быть написана на двух языках, в дополнении к языку на котором написана статья (например: если статья написана на азербайджанском языке, аннотации даются на русском и английском языках). В аннотации должны быть отражены фамилия, имя, отчество автора, название статьи, основные выдвинутые научные положения, полученные в результате исследования, теоретическая и практическая значимость проблемы. Объем аннотации должен быть не менее 10-15 предложений. Аннотация статей на разных языках должна быть идентична друг другу и соответствовать содержанию статьи.

10. Автор несет ответственность за достоверность фактов и информации в статье. Предлагаемые научные положения должны быть авторскими, с указанием источника использованных теоретических идей.

11. В статье предпочтительнее ссылки на работы, опубликованные за последние 5-10 лет.

12. Список литературы, приведенный в конце статьи, должен быть пронумерован не в алфавитном порядке, а в том порядке, в котором цитируемая литература встречается в тексте, и должен быть помечен как, например, [1] или [1, с.119]. Если эта же литература снова цитируется в другом месте текста, то цитируемая литература указывается прежним номером.

13. Редколлегия оставляет за собой право опубликовать или отказать в публикации статьи.

14. Журнал публикует статьи по своему профилю.

15. В случае обнаружения фактов плагиата данная статья не будет опубликована.

16. Права авторов статьи защищены.

17. Серийные статьи в журнале не публикуются под заголовком «в следующем номере».

Çapa imzalanıb: 16.06.2023.
Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 14,5 ç.v. Tiraj: 300.

Redaksiyanın ünvanı:
Az1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134. Azərbaycan Dillər Universiteti,
Email: aduelmixeberler@gmail.com